

**TOVÁBBÉLŐ
HÁLÓZATOK II.
SIECI
PRZETRWANIA II**

Továbbélő hálózatok II.
Az egykori kommunista rendszer szereplői
1989 után a politikában, a gazdaságban,
a közéletben és a társadalmi élet más szegmenseiben

Sieci przetrwania II
Ludzie byłego systemu komunistycznego
po 1989 roku w polityce, gospodarce, życiu
publicznym i innych segmentach życia społecznego

WACŁAW FELCZAK
LEWYTEL-BAJNYAI
LEVÉLTÁRSÁGI
INTÉZET

WACŁAW FELCZAK
POLSKO-WĘGERSKI
COOPERACIJON
INSTITUTE

PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

FELELŐS KIADÓ // ODPOWIEDZIALNY WYDAWCA
DR. TÖRÖK PETRA

HANKISS ÁGNES INTÉZET

Óze Sándor

Igazgató // Dyrektor

1066 Budapest, Teréz körút 6. l. em. 1/b.

titkarsag@hankissagnesintezet.hu

hankissagnesintezet.hu

Szerkesztette // Redaktor

Molnár Márton, Taller János

Korrektúra // Korekta

Hernád Imre, Schaffler Maria

Fordító // Tłumaczenia

Schaffler György

Borító és tipográfiai terv // Redakcja graficzna

Bukovics Zoltán

Nyomdai munkák // Druk

Prime Rate Kft.

Dr. Tomcsányi Péter

Ügyvezető

© PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

Budapest, 2024

ISBN 978-615-5364-23-5

TARTALOM

Óze Sándor: Megnyitó	7
Grzegorz Wołk: Kísérletek a Biztonsági Szolgálat funkcionáriusainak jogi elszámoltatására 1989 után	11
Máthé Áron: Ügynök? Kérdés?	25
Roman Joch: Kommunizmus Csehországban és Szlovákiában	37
Szadai Károly: A média rendszerváltása	43
Tomasz Kozłowski: Ellenőrzés vagy öntisztulás? A bírói kar a rendszerváltás idején	57
Borvendég Zsuzsanna: A rendszerváltás mögött meghúzódó gazdasági érdekek	67
Taller János: „Külker”-gate, Császár-gate	75
Soós Viktor Attila: A múlttal való szembenézés az egyházak 1989 előtti tevékenységének tükrében	93
Maciej Szymanowski: Zárszó és összegzés	105
A kötet szerzői	107
Fényképmelléklet	219

| Megnyitó

Óze Sándor

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

//// Szeretettel köszöntöm a konferencia résztvevőit, lengyeleket, cseheket és magyarokat, akik itt most előadóként, illetve hallgatóként megjelentek. Külön köszöntöm dr. Natusiewicz urat, aki a valamikori harcoló Szolidaritás tagja volt, és a történelem közeli szemtanújaként ül itt közöttünk. Szeretném köszönteni továbbá a társintézmény vezetőjét, Maciej Szymanowski urat.

Ez a második ilyen jellegű rendezvénye a két kutatóközpontnak: a Wacław Felczak és a Hankiss Ágnes Intézetnek. Tavasszal ugyanilyen címmel (*Továbbélő hálózatok*) tartottunk egy közös rendezvényt, amelynek az előadásait most mutathatjuk be könyvben összeszedve. A jelenlegi konferenciánk szövegei pedig a jövő év tavaszán fognak majd napvilágot látni bilingvis formában.

A Hankiss Ágnes Intézet több mint húsz éve foglalkozik ezzel a témával. Akkor még intézetünk névadója – Hankiss Ágnes – indította el a kommunista hálózatok feltárásának kutatását. Később *Kísértő múlt* címmel rendeztünk két konferenciát is, melyeken a valamikori szovjet blokk Közép-Európához tartozó országainak történészei, jogászai, politológusai vettek részt: lengyelek és egykori keletnémetek (valamint amerikai, angol, román, orosz, magyar előadók).

A múlt azonban továbbra is kísért, bár az akkori résztvevőknek mára már megőszült a feje, és felnőtt egy új generáció. Azt, hogy ez a múlt mennyiben kísért, az akkori hálózat tovább él-e, ha igen, mennyiben befolyásolja jelenlegi életünket, a gazdaságot, a kultúrát, a tudományt, ezen a rendezvényen ezt szeretnénk kutatni, bemutatni és összehasonlítani. Úgy látjuk, ugyanis, hogy a következő

közép-európai generáció jövőképében szerepet fog kapni a rendezetlen múlt. Ahol pedig a múlt nincs rendezve, nincs olyan kép kialakítva róla, amely az igazságot tükrözné, az később vissza fog köszönni. Visszahat a társadalomra, erkölcsileg fogja formálni a következő generáció önmeghatározását és jövőképét pozitív vagy negatív irányban.

Mostani konferenciánk a rendszerváltás időszakára fókuszál. Nyolc előadásban kívánjuk témánkat áttekinteni. Az első három előadás a három közép-európai ország, Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia állambiztonságának helyzetét kívánja feltárni a rendszerváltás utáni időkben. Gzegorz Wołk a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézetének (IPM) munkatársa a hálózati személyek törvényes elszámoltatására tett kísérletet mondja el hazájából.

Máthé Áron, a magyar Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese az állambiztonsági iratokból felgöngyölíthető ügynökkérdést elemzi. Roman Joch, a Prágai Gazdasági Egyetem Politológiai Tanszékének tanára pedig a csehszlovák kommunizmus sajátosságait fogja kiemelni.

A második részben pedig a társadalom egyes fő kérdéseinek az állambiztonsági hálózatokkal való összefonódását fogjuk vizsgálni. Szadai Károly, a Médiatanács tagja a média rendszerváltásáról beszél Magyarországon. Thomasz Kozłowski, a lengyel Nemzeti Emlékezet Bizottság munkatársa szól a harmadik hatalmi ág, a bírói közösség lengyelországi nehéz öntisztulási folyamatáról 1989 után. Borvendég Zsuzsanna, a Magyarságkutató Intézet történésze elemzi a magyar rendszerváltás mögötti nemzetközi és hazai érdekcsoportok és érdekeltségek mozgását. Taller János, a Hankiss Ágnes Intézet főmunkatársa a külkereskedelmi hálózat és az állambiztonsági szolgálatok összefonódására hoz egy esettanulmányt a rendszerváltás időszakából. Konferenciánk utolsó tanulmánya Soós Viktor Attiláé, a magyar Nemzeti Emlékezet Bizottság tagjáié, aki az egyházak kommunista múltat feltáró munkájáról ad körképet.

A konferenciát Szymanowski igazgató úr zárja majd be.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani a lehetőségért a Petőfi Irodalmi Múzeumnak, hogy teret és helyet adott rendezvényünk számára.

Budapest, 2023. december 5-én

Kísérletek a Biztonsági Szolgálat funkcionáriusainak jogi elszámoltatására 1989 után

Grzegorz Wołk

////// A Lengyelországban végbement rendszerváltás modellje nem feltételezte azt, hogy elszámoltatják a különleges szolgálatok kommunista funkcionáriusait az általuk elkövetett bűncselekményekért. Míg az intézmény bűnösségét, melynek neve többször is változott – Közbiztonsági Reszort (1944), Közbiztonsági Minisztérium (1945–1954), Közbiztonsági Bizottság (1954–1956) és Biztonsági Szolgálat (1956–1990) – alapjában véve nem vonták kétségbe a lengyel politikai életben, megosztotta a demokratikus állam politikai színterét az a kérdés, hogy elszámoltassák-e jogilag a funkcionáriusokat bűntetteikért.

Az átalakulások üzleti megegyezés jellegűek voltak, Tadeusz Mazowiecki miniszterelnök kabinetjében, a második világháború utáni Lengyelország első nem kommunista kormányában továbbra is ellenőrzésük alatt tartották a kommunisták az erőszakszervezeteket irányító reszortokat. Czesław Kiszczak tábornok maradt a BM élén, a hadsereg pedig továbbra is Florian Siwicki tábornok parancsoksága alatt állt. Mindketten a hadiállapot kitervelői és Wojciech Jaruzelski tábornok legközelebbi munkatársai voltak. Csak 1990. július 6-án váltotta le őket Mazowiecki miniszterelnök.

A Biztonsági Szolgálat működésének végső szakaszában Kiszczak tábornok parancsot adott az embereinek arra, hogy semmisítsék meg a műveletek iratait, eltüntetve ezzel a BSZ bűnös tevékenységének bizonyítékait. Ezt viszont nem sikerült titokban tartania, és részben leálították az iratmegsemmisítés folyamatát. A kutatók szerint azonban túl későn került sor erre, és végleg eltűnt sok

dokumentum, főként a nyolcvanas évekből.¹ A BSZ által elkövetett bűntettekért való jogi felelősségre vonás kapcsán ez az egyik oka annak, hogy a BSZ viszonylag kevés funkcionáriusát ítélték el. A bizonyító anyagként használható BSZ-iratok hiánya többször is lehetetlenné tette a bűn bizonyítását a bírósági eljárásban. A tanúvallomások és az ügyészek által gyűjtött másfajta bizonyítékok nem mindig szolgáltatnak elég alapot az elítéléshez, sőt a bírósági eljárás elindításához sem.

| A Biztonsági Szolgálat felszámolása

//// 1989–90 fordulóján olyan törvénytervezeteken dolgoztak az Állampolgári Parlamenti Klub képviselői a Szolidaritáshoz kötődő szakértők támogatásával, amelyek felszámolják a BSZ-t, és új rendőrséggel váltják fel a régit. A Kiszczak tábornok vezetése alatt álló BM-ben is dolgoztak törvénytervezeteken. Egyébként a BM főnöke korábban „megreformálta” a BSZ-t, ennek köszönhetően pedig sok funkcionáriust „rejtett” a rendőri egységekbe. A BM vezetése tisztában volt vele, hogy elkerülhetetlenek a változások, és meg akarta őrizni az ellenőrzést az átalakulások fölött. Három törvényt fogadtak el 1990. április 6-án: az Államvédelmi Hivatalról, a rendőrségről és a Belügyminisztériumról. Ezek alapján számolták fel a Biztonsági Szolgálatot, a funkcionáriusokat pedig minősítésnek nevezett ellenőrző procedúrának vetették alá (formálisan elbocsátották őket a szolgálatból, de kérhették felvételüket az Államvédelmi Hivatalhoz vagy a rendőrséghez).²

1990. május 10-én számolták fel hivatalosan a kommunista Biztonsági Szolgálatot. Július végén fejeződött be ténylegesen a BSZ működése. Nyugdíjba mentek a funkcionáriusai

¹ T. Kozłowski: *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019, 74–92. o.

² R. Leśkiewicz: *Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2016, 1. 172–178. o.

vagy időközben alávetették magukat az ellenőrzési procedúrának. Ez önkéntes volt. Nagyjából tizennégyezer személyen végezték el. Az eljárást lefolytató bizottságok a személyi akták, a rendelkezésre álló információk és a személyes tapasztalatok (gyakran kerültek be a bizottságba az antikommunista ellenzék képviselői) és magával az érintettel folytatott beszélgetés alapján értékelték azt, hogy mennyire használható a BSZ adott funkcionáriusa az új szolgálatokban. Ám az ellenőrzést felszínesen végezték. Gyakran nem is volt idejük a bizottságoknak arra, hogy áttanulmányozzák a teljes dokumentációt, vagy kellő alapossggal kihallgassák az eljárásnak alávetett személyeket. Az utasítások szerint olyan funkcionáriusokról adhattak ki negatív véleményt, akik megsértették a törvényt, és nem tartották tiszteletben mások emberi méltóságát a BSZ szolgálatában, vagy szolgálaton kívüli célok elérésére használták a tisztségüket. Gyakorlatilag nem volt lehetőség rá, hogy gondosan megvizsgálják, milyen szerepet tölthettek be valójában az ellenőrzött tisztek. Akadályozta ebben őket az időhiány, emellett politikai akarat sem volt a BSZ teljes elszámoltatására.

Csak a BSZ funkcionáriusainak 60 százalékát vetették alá ellenőrzésnek. A többiek nyugdíjba mentek vagy olyan rendőri egységekhez kerültek, amelyekre nem terjedt ki az ellenőrzési procedura. Ebből a 60 százalékból 8681 funkcionárius (61 százalék) ment át sikeresen első fokon. De nem a vajdasági bizottságok döntése volt a végső. Az ellenőrzésen fennakadt tisztek közül 4880-an fellebbeztek a Központi Minősítő Bizottsághoz, amely 1880 személy esetében érvénytelenítette a vajdasági bizottságok döntését. Tehát összesen 10 439 személy kapott pozitív véleményt 14 038 funkcionárius közül, 3595-en pedig negatív minősítést kaptak.³

Világossá vált a régi szolgálatok tisztjei számára, hogy ilyen optimista szűrés mellett rájuk épül majd az Államvédelmi Hivatal. Tény, hogy a XX. század kilencvenes éveiben a BSZ

³ T. Kozłowski: *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019, 189–216. o.

régi tisztjeit helyezték vezető pozícióba. Nehéz lett volna hát azt várni, hogy ebben a helyzetben elfogadják a BSZ-t büntető jogi megoldást. Ettől eltekintve persze más kérdés az, hogy nem lehetett a maga egészében büntetni a BSZ-t, ez jogilag aggályos lett volna, mert nem áll összhangban a *Lex retro non agit* elvével.

Nem volt kivétel Lengyelország Közép-Kelet-Európában a kommunista különleges szolgálatok funkcionáriusaival való bánásmódban. A régió országai közül csak Cseh-szlovákiában és Észtországban tartották magukat a zéró opcióhoz, vagyis kizárták a régi szolgálatok tisztjeit, amikor az újaknak toboroztak. A többi országban hibrid modellt alkalmaztak. Még az Orosz Föderációban is fölváltotta a KGB-t a Szövetségi Biztonsági Szolgálat. Csak Fehéroroszországban döntöttek úgy, hogy meghagyják változatlan formában, ugyanazon a néven a KGB-t.⁴ Ám nem volt egységes a hibrid modell, és több országban erősödött a régi szolgálatok tisztjeinek befolyása a belpolitikai életre. Olyan helyzetek is adódtak Lengyelországban, a kilencvenes években, amikor a BSZ régi tisztjei törvénytelen módszerekkel próbálták befolyásolni az ország politikai életét. Akkor tört ki a legnagyobb botrány az ilyen jellegű tevékenységek miatt, amikor az új, posztkommunista kormányt képviselő miniszter, Zbigniew Siemiątkowski 1997-ben elvetette azt a javaslatot, hogy folytassa a dezintegrációs tevékenységeket az Államvédelmi Hivatalban működő csoport, melynek célpontjai ellenzéki politikusok voltak. Ezeket a BSZ volt tisztje, Jan Lesiak ezredes irányította.

| A Rokita-bizottság

////// A BM-funkcionáriusok által elkövetett bűncselekmények rendszerszerű kivizsgálására és az elszámoltatásra

⁴ S. Galij-Skarbińska: *Między opcją zerową a kontynuacją. Reforma cywilnych służb specjalnych w Polsce w latach 1989–1990*, „Wolność i Solidarność” 2020, 11–12, 207–208. o.

tett első kísérletek egyike volt a BM Tevékenységét Kivizsgáló Rendkívüli Parlamenti Bizottság megalakítása 1989. augusztus 17-én. Az antikommunista ellenzékéből kikerült képviselő, Jan Maria Rokita állt az élén. A Rokita-bizottság hozta nyilvánosságra elsőként a BSZ dokumentummegsemmisítő üzelmeit, de Mazowiecki miniszterelnök akkor nem mutatott elég elszántságot ahhoz, hogy véget vessen az iratok megsemmisítésének.

Az úgynevezett szerződéses szejm által alakított bizottság fő célja az volt, hogy kivizsgálja a Helsinki Bizottság által dokumentált kilencvenhárom tisztázatlan halálesetet, melyek azután történtek, hogy bevezették Lengyelországban a hadiállapotot, és megalapozott volt az a gyanú, hogy a kommunista szolgálatok funkcionáriusai felelnek érte. Sajnos nem látták el megfelelő eszközökkel a bizottságot. „Bár állítólag vizsgálóbizottságként alakult, a parlament nem teremtett semmilyen jogi alapot a nyomozói feladatkörhöz. Nem fért hozzá a dokumentumokhoz – a BM és az ügyészség számos levele és ígérete tanúskodik erről –, egyébként is tudatosan megsemmisítették a bizottság megalakulása után a számára legfontosabb dokumentumokat. Elvileg kihallgathatta az érintetteket, de ha nem jelentek meg a potenciális tanúk, ezt nem követte semmilyen reakció. Papíron számos tagja és szakértője volt, de kevesen akartak közülük komoly munkát végezni” – emlékezett vissza erre évekkel később Jan Maria Rokita.⁵

Az ilyen akadályok ellenére elismerésre méltók a Rokita-bizottság munkájának eredményei. 1991. szeptember 26-án adták át a parlamentnek ezeket beszámoló formájában. Összesen százhuszonkét halálesetet vizsgáltak ebben (még hozzátették a Helsinki Bizottság által gyűjtött esetekhez azokat, amelyeket már a bizottság megalakulása után jelentettek az állampolgárok), ezek közül nyolcvannolcra állapították meg, hogy megfelel azoknak

⁵ *Raport Rokity. Sprawozdanie Sejmowej Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności MSW.* Bev. J. Rokita, A. Dudek utószavával, Kraków 2005, 13. o.

a kritériumoknak, melyek alapján ügyészi nyomozást kell indítani. Ráadásul azonosítottak közel száz személyt, a BM funkcionáriusait és az ügyészség tisztviselőit, akiknek közül lehetett a vizsgált halálesetekhez. Sajnos az ügyészség nem kezelte kellő alapossggal a Rokita-bizottság munkájának eredményeit, nem vették komolyan az itt található nyomokat.⁶

Mindmáig a Rokita-bizottság munkájáról készült jelentés az egyik legfontosabb forrás azoknak, akik a BM nyolcvanas években folytatott bűnös tevékenységét akarják vizsgálni. Sajnos a rendszerváltás éveiben nem használták ki azokat az értékeket, amelyek alapján nyomozásokat folytathattak volna.

■ Felelősségre vonás a sztálini bűntettekért

////// 1991-ben kezdték üldözni Lengyelországban a sztálini bűntetteket. Az tette ezt lehetővé, hogy átalakult a Lengyel Nemzet Ellen Elkövetett Bűnököt Vizsgáló Főbizottsággá a Lengyelországban Elkövetett Hitleri Bűnököt Vizsgáló Főbizottság, amely 1945 óta (kezdetben a Lengyelországban Elkövetett Német Bűnököt Vizsgáló Főbizottság néven) üldözte a náci bűnököt. Kiterjesztette tevékenységét a sztálini bűnök üldözésére, melyeket 1956. december 31-ével bezárólag követtek el a kommunista állam hatalmi szervei egyének vagy embercsoportok sérelmére. A Főbizottság 1145 nyomozást indított 1991-től 1999 januárjáig, ebből 794-et fejezett be.⁷

A Közbiztonsági Minisztérium nyomozója, Adam Humer ellen indított pernek volt a legnagyobb visszhangja. 1992-ben

⁶ M. Lasota: *O raporcie sejmowej komisji poświęconym samodzielnej Grupie „D” w MSW*, „Biuletyn MSW”, 27–28. o.

⁷ A. Grajewski: *Balast po komunizmie: instytucjonalne rozliczenia komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, 22, 174–175. o.

tartóztatták le, két évvel később pedig kilenc év börtönre ítélték. Aztán hét és fél évre mérsékelték az ítéletet. A KBM Nyomozási Osztályának igazgatóhelyettese volt. Rábizonyították, hogy kínzást alkalmazott a nyomozás során, és vallomásokat kényszerített ki. A nyomozás idején vallomást tettek az áldozatai, ez többeknek traumatikus élmény volt.

2000-től 2009-ig összesen 9218 ügyet vitt végig a Főbizottság, ezekből 6457 érintette a kommunista, 2404 a náci, 357 pedig a béke és az emberiség ellen elkövetett bűnöket. 391 személy ügyében állítottak össze vádiratot a NEI ügyeszei. 239 személy esetében született jogerős ítélet, közülük 128-at ítélték el jogerősen. A nyomozások során közel 80 ezer tanút hallgattak ki; a vallomásaiknak pedig nem csak a lefolytatott eljárások szempontjából van jelentőségük.⁸

A lusztráció és a dekomunizáció lengyel modellje

////// A rendszerváltás lengyel modellje nem kavarta fel érzelmileg a társadalmat a politikai okokból üldözött személyek rehabilitálásával. Az 1991-ben elfogadott törvény érvénytelennek nyilvánította az ellenzéki és függetlenségi tevékenységet folytató személyek ellen eljáró kommunista bíróságok ítéleteit. Számos, nem csak posztkommunista politikai csoport megghiúsította a régi rezsim funkcionáriusainak jogi felelősségre vonását. A kommunista szolgálatok irataihoz való hozzáférés volt az 1992-es politikai válság egyik oka, amely a Jan Olszewski-kormány bukásával végződött.⁹

⁸ A. Kura: *Trudna przeszłość – jaka przyszłość* [in:] *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, 4. köt., szerk. R. Ignatiew, A. Kura, Warszawa 2012, 9. o.

⁹ A. Grajewski: *Balast po komunizmie: instytucjonalne rozliczenia komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, 22, 174–175. o.

Előtte még megpróbálták elfogadtatni a lusztrációs törvényt, amely lezárta volna a közéleti tevékenységhez vezető utat a kommunista szolgálatok tisztjei és a velük együttműködő személyek előtt. 1999. május 10-én próbálták először bevezetni a lusztrációt, amikor a Keresztény-Nemzeti Egyesülés javasolta, hogy kötelezzék arra a választások rendjét szabályozó előírások a választási bizottságot, hogy hozza nyilvánosságra, ha a választáson induló jelölt a BSZ-ben dolgozott vagy együttműködött vele. Nem fogadták el a javaslatokat, a bírálók felhívták a figyelmet arra, hogy nem definiálták a titkos együttműködést és a BSZ-ben folytatott munkát. Szerintük ez komoly lehetőségeket nyújtott a visszaélésekre. 1991. július 19-én tettek újabb kísérletet erre, de ez már csak a parlamenti és a szenátusi választások jelöltjeire vonatkozott. Ez közel állt a lusztráció magyar modelljéhez, hivatkoztak is erre.¹⁰

A következő néhány évben főként jobboldali és konzervatív pártok javasolták a lusztráció és a dekommutáció modelljét (ezt úgy értették, hogy felelősségre vonják a régi rezsim képviselőit, a kommunista bűnökért, és megfosztják őket a közjogok egy részétől), de nem kaptak támogatást a közéletben, a kormányzó koalíciók pedig nem voltak érdekeltek abban, hogy megfelelő előírásokat léptessenek életbe. Csak 1998 decemberében váltak hozzáférhetővé a kommunista iratok, ezután lehetett elvégezni a lusztrációt, miután a lengyel szejm elfogadta a Nemzeti Emlékezet Intézetéről szóló törvényt. A következő néhány évben a NEI a küldetése alapját képező három osztályra tagolódott: a kommunista iratokat hozzáférhetővé tevő levéltárakra, az ügyészségre, amely többek között azokat a személyeket üldözte, akik bűncselekményeket követtek el a kommunista diktatúra alatt (köztük a BM funkcionáriusait), és a tudományos-oktatási csoportra; a kutatás mellett itt a második világháborúval és a kommunista bűntettekkel kapcsolatos ismeretek népszerűsítésével is foglalkoznak. 2006-ban újabb osztállyal bővült, amely a lusztrációt végezte, ellenőrizte

¹⁰ M. Krotoszyński: *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*, Warszawa 2014, 58–60. o.

a közfeladatot ellátó személyek nyilatkozatait. A Lengyelországban elfogadott jogi megoldások szerint, ha valaki eltitkolja azt a tényt, hogy a kommunista szolgálatok funkcionáriusa volt vagy együttműködött ezekkel, leváltható közfunkciójából. Nem büntették pusztán azt a tényt, hogy az adott személy ott dolgozott vagy együttműködött a kommunista szolgálatokkal.

A NEI-ről szóló törvény módosításai nem változtattak ezen a négy fő osztályon. A régi rezsim funkcionáriusainak jogi felelősségre vonásához kapcsolódik a lengyel törvényhozásban a kommunista büntett definiálása. Az 1944 júliusa és 1989 szeptembere közt elkövetett büntettek tartoznak ide, melyek az akkor érvényes jogi előírások szerint bűncselekménynek minősültek. Emellett tudatosan kellett cselekednie a kommunista hatalmi szervek büntettet elkövető képviselőjének. De nem határozták meg pontosabban a kommunista büntettet jogi szinten, máig is folynak viták erről a jogászok között.¹¹

Az ügyészégi osztály egyedi megoldás volt és maradt Közép-Kelet-Európában a kommunista büntettekért való felelősségre vonás terén. Lengyelországon kívül egyik államban sem hoztak létre külön ügyészséget az ilyen jellegű bűnözés vizsgálatára.

2000 óta, amióta valóban elkezdte működését, a Lengyel Nemzet Ellen Elkövetett Bűnöket Üldöző Bizottság ügyészei 22 654 (huszonkétezer-hatszázötvennégy) pert zártak le határozattal. A lefolytatott nyomozások keretében, a törvény követelményeivel összhangban – a NEI ügyésze azzal a különleges céllal folytatott nyomozást, hogy azonosítson minden sértettet – összesen 125 602 (százhuszonötezer-hatszázkető) személyt hallgattak ki, 383 (háromszáznyolcvanhárom) vádiratot állítottak össze

¹¹ V. Vachev: *Przedawnienie karalności zbrodni komunistycznych jako narzędzie sprawiedliwości transformacyjnej*, a Varsói Egyetemen, Zbigniew Jędrzejewski vezetése alatt írt doktori disszertáció, Warszawa 2019, 55–79. o.

574 (ötszázhetvennégy) személy ellen (2000 és 2022 között).¹²

A nyomozási osztály egyik sikere az volt, hogy jogerősen elítélték az utolsó kommunista belügyminisztert, Czesław Kiszczak tábornokot. Két év felfüggesztett börtönre ítélték a hadiállapot bevezetéséért. Bár hosszú éveig tartó nyomozást folytatnak a NEI ügyészei a legtöbbeket foglalkoztató halálesetek ügyében, melyeket úgynevezett ismeretlen tetteseknek (a BSZ titokban tevékenykedő tisztjeinek) tulajdonítanak, e tevékenység eredményei messze nem kielégítőek a közvélemény számára.

Az ávóstanításnak nevezett nyugdíjtörvények

////// A BM-funkcionáriusok erkölcsi megbélyegzését szolgáló néhány sikeres lépés egyike volt a nyugdíjrendszer átalakítása, amit 2009. január 23-án fogadtak el. A Polgári Platform, valamint a Jog és Igazságosság képviselőinek szavazataival fogadták el azt a határozatot, mely szerint csökkentik a kommunista szolgálatok funkcionáriusainak járó nyugdíjuttatásokat. Ezek a változások nem érintették a katonai szolgálatok tisztjeit. Az elfogadott előírásoknak másképp számították ki „az állambiztonsági szervezetben” töltött szolgálat idejéért kapott nyugdíjat. A BSZ-ről és az elődjéről volt szó, de hamar kiderült, hogy „lyukas” volt a definíció, nem terjedt ki a BSZ számos ügyosztályára. Akkor vezették be az úgynevezett lex Hodyszt is, vagyis kivételt tettek azokkal a BSZ-tisztekkel, akik együttműködtek az ellenzékkel. Az ő nyugdíjukhoz nem nyúltak. A NEI levéltári osztálya foglalkozott a BSZ-ben töltött szolgálati idő ellenőrzésével és az ellenzékkel folytatott együttműködés kivizsgálásával. Majd elküldte a megfelelő

¹² D. Gabrel: *Rola i znaczenie Instytutu Pamięci Narodowej*, „Prokuratura i Prawo” 2022, speciális kiadvány, 174–175. o.

igazolásokat a Bel- és Közigazgatásügyi Minisztérium Nyugdíj- és Járadékosztályára.¹³

Komoly vitákat keltett a nyugdíjuttatások megváltoztatása, hamar elküldték az anyagot az alkotmánybíróságnak, hogy vizsgálja meg, összhangban áll-e az alkotmánnyal, de nem talált semmi olyat a törvényben, ami ellentétben állna az alkotmánnyal. Az ítélet szerint a nyugdíjcsökkentésnek racionális alapjai voltak, nincs ebben az emberi jogokat sértő bosszú. Az intézkedéstől érintett funkcionáriusok sértve érezték magukat, tömegesen fordultak az Európai Emberi Jogi Bírósághoz. Ez az instancia 2013. május 14-én hirdette ki álláspontját (15189/10. sz. kereset), melyben kiállt a lengyel parlament és az alkotmánybíróság mellett. Úgy gondolták ugyanis, hogy a nyugdíjuttatások csökkentése nem sérti az emberi jogokat, az a törekvés fejeződik ki ebben, hogy igazságossá tegyék a nyugdíjrendszert (a BSZ egykori funkcionáriusai az országos átlagnál magasabb nyugdíjat kaptak).¹⁴

Az Európai Unió Bírósága is foglalkozott a lengyel nyugdíj-szabályozással. Válaszul a benyújtott prejudikáló kérdésekre úgy nyilatkozott, hogy nem a megfelelő fórum az ilyen jellegű ügyek elbírálására.¹⁵

A 2015-ös hatalomváltás után arra jutott a kormányzó jobboldal, hogy az érvényben lévő törvény nem csökkenti kellőképpen a régi rezsim funkcionáriusait megillető nyugdíjuttatásokat. A parlament által 2016. december 16-án elfogadott úgynevezett II. nyugdíjtörvény számos változást tartalmazott. Mindenekelőtt nullára csökkentette a nyugdíj kiszámításához használt szorzót a BSZ-ben töltött szolgálat idejére (az összehasonlítás kedvéért: az egyenruhás alakulatokban töltött szolgálat idejét 2,6-os szorzóval számolják

¹³ *Ustawa o obniżeniu świadczeń funkcyjnaruzsom służb munduowych. Ocena skutków regulacji ex post – raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Warszawa 2001, 10–11. o.*

¹⁴ Uo. 13–18. o.

¹⁵ Uo. 18–19. o.

el, a munka nélkül töltött időt pedig 0,7-essel), és előírták, hogy a BSZ egykori funkcionáriusai nem kaphatnak a Társadalombiztosítási Intézet által fizetett átlagos nyugdíjnál magasabbat. Ez különösen azokat a funkcionáriusokat érintette érzékenyen, akik, mondjuk, dolgoztak néhány hónapot a BSZ-ben, majd az 1989-es politikai változások után az Államvédelmi Hivatalban vagy a rendőrségen csináltak karriert. Többek között a Helsinki Emberi Jogi Alapítvány is úgy értékelte ezt, hogy az előírások ilyen szigorú átalakítása megváltoztatta a törvény jellegét: a korábbi a jogtalanul szerzett nyugdíjjuttatásokat vette el (amit a BSZ-ben töltött szolgálatért kaptak), ez viszont represszív, mert a már független Lengyelországban töltött szolgálat éveikért járó juttatást is elvette.¹⁶

I Összegzés

////// A transzformáció lengyel modellje azt a változatot fogadta el, amelyet „a vastag vonal modelljeként” határoz meg a téma hazai szakirodalma. Azt jelentette ez a Tadeusz Mazowiecki parlamenti expozéjából vett fogalom, hogy lemondanak a távozó rezsim tevékenységébe belekeveredett emberek tömeges elszámoltatásáról. A régi rezsim számos funkcionáriusa talált munkát az új különleges szolgálatokban és a rendőrségen, csak azokat távolították el, akik a leginkább kompromittálódtak. A demokratikus kormányzás első évtizedében nem foglalkoztak az olyan BSZ-tisztek szisztematikus üldözésével, akik bűncselekményeket követtek el a kommunista diktatúra fennállása idején. A kilencvenes években legfeljebb a sztálini években működő Közbiztonsági Minisztérium tisztjeit állították bíróság elé.

Csak a NEI megalakulása után következett be változás. Az ügyészségi osztály nemcsak könnyebben fért hozzá az egykori BSZ-iratokhoz, hanem ahhoz is megvoltak

¹⁶ Uo. 26–28. o.

az eszközei, hogy nyomozást folytasson – bár ez nagyrészt már történeti kutatás volt. Évtizedek teltek el a bűncselekmények elkövetésétől a nyomozás megkezdéséig, ez pedig gyakran lehetetlenné tette azt, hogy bizonyítékokat találjanak, és vád alá helyezték a bűnösöket. Ezért gyakrabban kapott kritikát a NEI az ügyészségi osztály működése miatt, mint elismerést a közvéleménytől. Újra meg újra megfogalmazzák a nyilvánosság előtt azt a követelést, hogy számolják fel mint költségesen fenntartható intézményt, amely nem végzi el a rábízott feladatot.

Az úgynevezett ávóstanító törvény volt az egyik, az egész régióban kivételes megoldás, amelyet elfogadtak Lengyelországban. Bár ez nem korlátozta a BSZ-funkcionáriusok közjogait, egyértelműen represszív jellegű volt, mert minden funkcionárius nyugdíjuttatásait csökkentette, aki a BSZ szolgálatában állt. Máig is politikai vita tárgya a törvény Lengyelországban. Eredeti formájában a két legnagyobb politikai párt szavazataival fogadták el, és máig érvényben van. De lehet, hogy a jelenleg kormányzó koalíció visszavonja vagy enyhíti a 2016-ban elfogadott változásokat.

Lengyelországban harminc évig próbálták jogilag elszámoltatni a kommunista szolgálatok funkcionáriusait, de ez nem járt sikerrel. Ma a tudományos-oktatási tevékenység és a kommunista bűnök leírása a régi rezsim elszámoltatásának egyetlen társadalmilag elfogadható formája. Azokat a munkálatokat is elfogadja a társadalom, amelyek során exhumálják és azonosítják a kommunista és a náci terror áldozatait. Nagyrészt a társadalom engedélyével folyik a köztérek dekommunizálása: megváltoztatják az utcaneveket, és lebontják az emlékműveket. De a BSZ még mindig élő funkcionáriusainak jogi szintű, hatékony elszámoltatása továbbra is ellenérzéseket kelt, és mintha ez már a múlthoz tartozna.

| Ügynök? Kérdés?

Máthé Áron

///// Vajon mit jelent az, hogy „ügynökkérdés”? Egyáltalán, mi az, hogy „ügynök”, és pontosan mi a „kérdés”? Vajon létezhet-e bármiféle „megoldás” – a szónak abban az értelmében, hogy egy egyszeri aktussal „lezárunk” egy történetet? Dolgozatomban ezek mentén a felvetések mentén próbálom a magyarországi kommunista diktatúra állambiztonsági irathagyatékának problémahalmazát körüljárni.

Manapság a kommunista állambiztonság hálózati személyeinek megismerhetősége legalább annyira számít politikai szlogennek (sőt bunkósbotnak), mint történelmi, vagy akár információs kárpótlási problémának. A volt állambiztonság hálózati személyeinek kérdését több mint három évtizeddel a kommunista diktatúra bukása után központi problémának beállítani igencsak torzító vagy éppen céltalos tevékenység, hiszen az állambiztonság csupán egy alrendszerét képezte a diktatúra gépezetének. Ennek ellenére sokan követelik változó intenzitással az úgynevezett „ügynökakták” nyilvánosságra hozását, azt állítva, hogy az ügynök dossziék/ügynökiratok nem nyilvánosak. Valójában a volt állambiztonsági szervezetek megmaradt iratai – elenyésző kivétellel – szabadon kutathatók az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában (ÁBTL) és elődjében immár két évtizede. Tudományos kutatóként vagy állampolgári betekintési kérelemmel lehet az iratokhoz hozzáférni, az utóbbi esetben az ember a saját magára vagy a közeli hozzátartozójára vonatkozó iratokat veheti kézbe. Ezenkívül még egy út áll előttünk, hogy a nyilvánossághoz lehessen fordulni: „bárki számára megvan a lehetőség, hogy megismerje az 1990 előtti vagy utáni közszereplők állambiztonsági múltját. Ha valahol indul három képviselőjelölt a választáson, akkor állampolgárként joga van bárkinek a levéltárhoz fordulni és kikérni a három jelöltől fellelhető információkat, amennyiben léteznek ilyenek.

A törvény értelmében először megkérdezzük az érintettektől, hogy elismerik-e közszereplői voltukat; amennyiben ezt nem teszik meg, akkor a bíróság fog dönteni róla, de egy képviselőjelölt esetében nem kérdéses az ítélet.¹¹

Egy másik közkeletű tévedés szerint Magyarországon kevésbé ismerhetők meg az állambiztonsági dokumentumok, mint máshol. Erről Cseh Gergő Bendegúz így írt: „...a hazai közhiedelemmel ellentétben a teljes iratnyilvánosságot Németországban sem biztosítja a törvény, sőt Közép-Európa később létrejött hasonló levéltáraiban általában kevésbé szigorúak a személyes adatok védelmével kapcsolatos korlátozások – és így az iratok megismerésének feltételei – a német gyakorlatához képest.”¹²

Van egy, a nemzetközi irodalomban bevett kifejezés, a „levéltári forradalom”. Ez éppen arra a hatalmas mennyiségű, megismerhetővé vált anyagra vonatkozik, amely az egykori szovjet blokk országaiban áll a kutatók rendelkezésére. Idehaza is könyvek tucatjai és tanulmányok, cikkek százai mellett dokumentumfilmek is szólnak az egykori hálózati világról. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a volt hálózati személyek (ügynökök) jelentős részéről soha nem fogjuk megtudni, hogy kik voltak. A nyilvántartásokat és a dokumentumokat ugyanis rendszeresen selejtezték. A rutinszerű szelektálás mellett 1956-ban az anyagok egy jelentős része egyszerűen szétszóródott, megsemmisült. „Egyedül Magyarországon állt elő olyan helyzet, hogy a diktatúra néhány napra fölborult, és a titkos anyagokat tömegével megszerezte a nép. Többek között ez a tapasztalat vezetett oda a magyar állambiztonságban, hogy nem kell mindig mindent megőrizni.”¹³ Rádadásul

¹ Az ügynökakták nyilvánosak, ezt kategorikusan ki lehet jelenteni. | Magyar Krónika (kronika.hu).

² Cseh Gergő Bendegúz: „A Történeti Levéltár funkcióváltozásai – A nyilvánosság lehetőségei a magyar titkosszolgálati levéltárban”, in *Betekintő*, 13. évf. 4. sz. 81. o.

³ Az ügynökakták nyilvánosak, ezt kategorikusan ki lehet jelenteni. | Magyar Krónika (kronika.hu).

a többi országhoz képest más volt a magyarországi kommunista állambiztonság tényleges és szimbolikus pozíciója is. A Belügyminisztérium alá tartozott, nem volt olyan hírneve, mint mondjuk a Stasinak, vagy a Securitatének. Ráadásul bizonyos értelemben tényleg titkos volt: a pártállam kézzelfogható kulisszái mögött diszkrétén megbújva végezte feladatát. 1956 előtt az Andrassy út 60., mint az Államvédelmi Hatóság központja, közismert, hírhedt és rettegett épület volt. De vajon tudta-e valaki, hogy hol keresse Budapesten az „állambiztonság” iszonyt keltő központját? A rendőrkapitányságokon belül szó szerint megbújva léteztek a politikai osztályok, s a tulajdonképpeni „állambiztonságnak”, vagyis a központi hírszerző-, titkosszolgálati, elhárító-, és a „belső reakció elleni” apparátusnak még a neve sem volt közismert, mivel igazából nem is volt külön neve, mindössze a Belügyminisztérium egyik, római számmal jelölt főcsoportfőnöksége volt. „Hekus”, BM-es, belügyes – ezek voltak a közkeletű nevek, amelyeket az állambiztonsági munkatársakra alkalmaztak. A magyarországi állambiztonság tehát meglehetősen diszkrétén végezte feladatait.

Visszatérve az iratállományhoz, ma már alapos a gyanú, hogy 1989 végén célzott selejtezések, törlések folytak. Arról nem is beszélve, hogy voltak, akiket nem szerveztek be, nem tartottak nyilván, de az adott helyzetben mégis segítettek a diktatúra szerveit. Ilyen volt például Konrád György, aki a saját sógorát, Sándor Ernőt „súgta be”.⁴

Mindentől függetlenül az ÁBTL-ben kutatói és állampolgári kérésekre évente százas (!) nagyságrendben azonosítanak volt hálózati személyeket. Ugyanakkor rengetegen lehetnek, akiknél ugyan megvan a nyilvántartás, a valószínűségben viszont nem csináltak semmit.

Az iratoknál maradva egy fontos megállapítást kell tennünk, ezúttal a tartalmukról. Általánosságban elmondható,

⁴ Modor Ádám: *A titok meg a nyitja*. Kairosz Könyvkiadó, 2004, 113–116. o.

hogyan nem a történelmi valóságot találjuk az iratokban, annak maximum csak egy szeletét, és azt is csak az állambiztonság szemüvegén át nézve, hiszen az állambiztonság nemcsak ellenőrizte, felderítette a valóságot, hanem úgymond „gyártotta” is. Ráadásul nagyon sok esetben azt sem tudhatjuk, hogy vajon az adott ügynök úgy mondta-e tollba a tartótisztnek, ahogy az le lett írva: az elvárások teljesítése érdekében előfordult ugyanis, hogy tartótisztek jelentéseket „kreáltak” a valóságból, illetve abból, amit ők tervteljesítés gyanánt „hozzá gondoltak”. Bomlasztás gyanánt a valótlan információk célzatos terjesztése is az eszköztár része volt, ez pedig értelemszerűen jelentősen megnehezíti az állambiztonsági iratok laikusként való értelmezését. Vagyis amit leírtak és amit leírtak, az sok esetben nem az volt, ami tényleg megtörtént, hanem az, amit ők úgy akartak látni és láttatni, hogy megtörtént. 2022 elején, az országgyűlési választásokra készülve egy olyan, az állambiztonság által készített ügynökjelentés látott napvilágot, amelyben az egyik vezető kereszténydemokrata politikus homoszexuális irányultságára olvasható – hamis – állítás szerepelt. Mivel köztudomású tény volt, hogy gyerekei és unokái vannak a szóban forgó politikusnak, illetve még az is, hogy vele kapcsolatban sosem merült fel korábban a homoszexualitás kérdése, nyilvánvaló volt, hogy az adott jelentésbe kizárólag azért került az állítás, hogy az állambiztonság részére valamiféle lejárató pszeudotényt generáljanak.

A fentebb vázolt jelenség hátterében az a mechanizmus húzódott meg, amelyet Tzvetan Todorov a következőképpen jellemezett: „A huszadik századi zsarnokságok rájöttek arra, hogy az emberek és a területek birtokbavétele az információ és a kommunikáció kézbe vételén keresztül teljesíthető be, s rendszerszerűen és annak teljességében hajtották uralmuk alá az emlékezetet, abban a reményben, hogy az emlékezet leghátsó zugába is elhatolhatnak.”⁵

⁵ Tzvetan Todorov: „Uses and Abuses of Memory”, in: *What Happens to History: The Renewal of Ethics in Contemporary Thought*, szerk.: Howard Marchitello, London–New York, Routledge, 2001, 11. o.

Ennél a pontnál kell az úgynevezett „ügynöklistára” is kitérnünk. Jelenlegi tudomásunk szerint nem létezik olyan lista, amelyen az összes, 1989 előtt beszervezett állambiztonsági informátor rajta lenne. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az ÁBTL által megvizsgált és a levéltárba áthelyezett mágnesszalagokon őrzött adattárak sem tekinthetők ügynöklistának. De ha vannak adatok, miért ne lehetne ma egy ügynöklistát csinálni? – merülhet fel a kérdés. Egy ügynöklista feltehetően éppen a diktatúrával szemben álló csoportok rovására torzítana, mivel főként a megfigyelni kívánt, ellenséges csoportokból szerveztek be embereket. A két háború közötti polgári rendszer katonatisztjei és politikai tisztviselői; az 1945 és 1948 közötti átmeneti időszakból a nem kommunista párti politikai erők tagjai; egyházi személyek; az 1956-os forradalmárok; a különböző ellenzéki csoportok az 1960-as, 1970-es évektől kezdve. Vagyis azt láthatjuk, hogy a hálózati személyek nyilvános és rituális kollektív „leleplezésekor” jószereivel a kommunista diktatúra működtetőinek szándéka szerint cselekszünk, hiszen éppen az önkényuralommal szemben álló csoportokra, eszmékre fog rossz fényt vetni egyes tagjainak kompromittálása. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a zsidó-keresztény hagyományból eredő egyéni bűn fogalma szerint nem kellene egy-egy életutat górcső alá venni, és egy-egy esetben nyilvánosan kimondani valakiről, hogy együttműködött az állambiztonsággal – úgy, hogy annak mások a kárát vallották.

Másfelől egy lista önmagában semmit nem mondana, hiszen volt ügynök, aki beszervezése után rövid időn belül kizáratta magát a hálózatból; volt, aki szándékosan az óránál fogva vezette tartótisztjeit; és volt, aki miatt börtönbe küldtek másokat.⁶

Meg kell különböztetnünk az ügynökök két fő csoportját is, vagyis a presszionáltakat (megzsaroltakat) és a motíváltakat. Míg előbbieket általában valamilyen, az adott

⁶ Lásd Kónyáné Kutrucz Katalin – Petrikné Vámos Ida: *Ügynöksorsok. Ügynök? Sorsok? A hálózati lét sokfélesége és a megismerés kortái*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 9–15.

személy számára kellemetlen információk segítségével szorítottak együttműködésre, utóbbiak többnyire nehezen megszerezhető extra juttatást reméltek szolgálatukért. Ugyanakkor mindkét státusz egyfajta felemáságot is magában hordozott, hiszen a megszaroltak, annak ellenére, hogy elkerültek bizonyos diszkriminatív következményeket, a rendszer számára ugyanúgy páriák maradtak, a motíváltak esetében pedig, igaz, jóval enyhébb formában, de az „elvtársi-állampolgári felelősségre” építő besúgásra késztetés érdekében volt gyakori a nyomásgyakorlás.⁷

Az előző rendszer „titkos ügynöklistájának” nyilvánosságra hozatala először az 1989-ben kirobbant Duna-gatebotrány kapcsán merült fel az Országgyűlésben, amikor napvilágot láttak olyan dokumentumok, amelyekből kiderült, hogy az ellenzéki pártok tagjait a rendszerváltás idején is megfigyelték, továbbá fény derült arra, hogy a III/III-as szolgálatok tömeges iratmegsemmisítést végeznek. Az Antall-kormány 1991. május 2-án, ellenzéki próbálkozások után nyújtott be egy ilyen irányú törvényjavaslatot 2294-es számon, „A Belügyminisztérium volt III/III Csoportfőnöksége hivatásos, valamint szigorúan titkos állományú tisztjei és hálózati személyei adatait tartalmazó 1990. február 14-én lezárt nyilvántartásának, továbbá az egykori államvédelmi szervek és karhatalmi alakulatok tisztjei adatainak felhasználásáról” címmel. Ezt azonban különböző technikai problémák – elsősorban az ahhoz benyújtott módosítók szokatlanul magas száma – miatt nem lehetett keresztülvinni. A Boross-kormány 1993 őszén terjesztette be az újabb törvényjavaslatot „Az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről” címmel. Ez volt tehát az első átfogó átvilágítási törvényjavaslat. A javaslatot végül 1994. március 8-án fogadták el a parlamentben.⁸

⁷ Gyarmati György: „Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem?” *Kommentár*, 2012/6. 66.

⁸ 1994. évi XXIII. törvény egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről (hatályban: 1994. április 5./július 1. – 2005. december 31.). Online, URL: <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=99400023.TV>. (Utolsó letöltés: 2023. november 19.) Utóbb a 2000. évi XCIII. törvény a címét a következőképp módosította: „...egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történelmi Hivatalról”.

A törvény csupán a politikai közszereplők átvilágításáról rendelkezett, legvitatottabb része pedig az átvilágítandók köre volt, vagyis az „egyes fontos tisztségek” felsorolása, amely érintette egyebek közt a kormánytagokat, a Nemzeti Bank elnökét, a rendőrkapitányokat, vagyis az összes „fontosabb” közjogi funkciót is betöltő közéleti szereplőt, ideértve a köz-média vezetőit is.⁹ Az Alkotmánybíróság is megvizsgálta a törvényt, és már 1994 végén megsemmisítette annak több pontját, illetve a hozzá kiadott belügyminisztériumi utasítást.

Az átvilágítási folyamat során mindenestre 2005 végéig összesen közel 11 ezer személy ellenőrzését végezték el. Ennél valamivel magasabb számot kapunk, ha a lusztráció áttételes, közvetett hatásával is számolunk. Itt azokra kell gondolnunk, akiknek egy része véglegesen elhagyta a közzsférát, illetve azokra, akik nyugdíjba vonulva kerültek meg a vizsgálati eljárást.¹⁰

A volt állambiztonsági iratok általános megismerhetősége és az információs kárptólás kiteljesítése szempontjából a Történelmi Hivatal 1997-es felállítása jelentette az első nagy lépést. A Történelmi Hivatal levéltár volt, és legfőbb feladatai közé tartozott, hogy biztosítsa az érintettek számára a róluk nyilvántartott adatok megismeréséhez való joguk gyakorlását, hogy gondoskodjon az egyes fontos tisztségeket ellenőrző bizottság eljárása lefolytatásához szükséges adatokról és iratokról, valamint, hogy biztosítsa a kutatási tevékenység folytatását, és részt vállaljon az iratanyag publikálásában. 2003-ig mintegy 1600–1800 állampolgári betekintési kérelem és nagyjából másfél-kétszáz kutatói kérelem érkezett be évente átlagosan. Az átvilágítóbizottságok részéről pedig kereken hétezer kérelem érkezett összesen.¹¹

⁹ Varga László: „Az ügynök(törvény) halála”. *Fundamentum*, 2000. 4. évf. 1. sz. 126.

¹⁰ Gyarmati György – Kónyáné Kutrucz Katalin: „Dilemmák a múlt perlése körül”. Budapest, ÁBTL, 2007. 12.

¹¹ Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának első (csonka) évének tevékenységéről, 2003. Online, URL: https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2003_eves_beszamolok.pdf. (Utolsó letöltés: 2023. 12. 01.)

2003-ban a Történeti Hivatal átalakult és új nevet kapott. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2003-tól mint szaklevéltár folytatta tovább gyakorlatilag mindazokat a tevékenységeket, amelyeket a jogelőd Történeti Hivatal végzett. Gyarmati György, az ÁBTL főigazgatója a levéltár saját folyóiratában, a *Betekintő*ben megjelent írásában a következőket írta a levéltár megváltozó társadalmi percepciójáról: „Ez a nemzedék már olyan megsokszorozódott – halmozottan mediatisztált – információözönben nőtt fel, s ebben oly mértékben harapózott el a hírverseny által visszhangosított »ügynökkérdés«, hogy számosan saját állampolgári, »civil« kompetenciájukban akarnak a dolog végére járni. Ez látszik beszüremkedni a közpolitika területére is. Elsődlegesen a fiatalabb generáció reprezentánsai szorgalmazzák újult erővel a múlttal való szembenézést, köreikben fogalmazódik meg újólág az »öntünk tiszta vizet a pohárba« igénye – el egészen a személyes felelősségkeresésig, illetve annak lehetőség szerinti megtalálásáig, a konkrét, számonkérést sem kizáró nevesítésig. (Ezekről persze rendre hamar kiderül, hogy nem »a régi dicsőségnek« – esetünkben a közelmúlt dicséltelenségének – való utánajárás a múltfirtatás igazi motiválója, hanem a pőre aktuálpolitikai legitimáció.) Ez egyben azt is jelenti, hogy noha a Történeti Levéltár annak idején a rendszerváltó átmenet egyik intézményeként jött létre, még nem ért küldetése végére.”¹² Mindebből adódhat az a következtetés, mely szerint az „ügynökkérdés” sokkal inkább a mediatisztált társadalomra rávetülő percepciósi hiba, illetve szándékos megtévesztés terméke, mintsem széles hatókörrel bíró társadalmi-politikai folyamatoké.

Kicsit hátrébb lépve azt mondhatjuk, hogy titkosszolgálatok mindenütt léteznek, a különbség a mértékekben és a célokban mutatkozik meg. A hírszerzés, a kémkedés, valamint a kémelhárítás mint tevékenységek meglehetősen nagy múltra tekintenek vissza, az erre specializálódott szervezetek viszont csak a XIX. században jelentek meg,

¹² Gyarmati György: „Tizenöt éves az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára”. *Betekintő*, 2012. 5. évf. 3. sz. 2.

amikor a katonai és a polgári hírszerzés is elkülönült egymástól. A titkosszolgálati tevékenység alapját a kezdetektől fogva a mindenkorai államalakulat belső rendjének, területi integritásának és szuverenitásának védelme jelentette. Speciális jellegű kölcsönöztek a feladat ellátásának a munka során alkalmazott titkos eszközök és módszerek.¹³ A lakosság elnyomását végző szervek viszont nem voltak mindenhol jelen, bár a fennálló állami-társadalmi paradigma védelmét (másképpen: az elit védelmét) ellátó politikai rendszert számos helyen létezett.

A kérdés tehát tulajdonképpen az: képviselői útján a választók ellenőrzik-e a végrehajtó hatalmat és annak erőszakszervezeteit, köztük a titkosszolgálatokat; vagy pedig az utóbbiak tudják manipulálni a választókat. Végtelenül leegyszerűsítve: a nép ellenőrzik-e a titkosszolgálatot, vagy a titkosszolgálat ellenőrzik-e a népet. (Zárójelben kell megjegyezni, hogy abban a civilizációs-hatalmi konglomerátumban, amelyhez Magyarország és Lengyelország is tartozik az előbbi kérdésnek a megválaszolása egyes országok esetében nem teljesen egyértelmű.)

A szovjet megszállás alatt álló Magyarország esetében a titkosszolgálati szervezetet egyértelműen a politika irányította, politikai akaratot hajtott végre. A szovjet csapatok és „tanácsadók” jelenléte ráadásul azt is jelentette, hogy a – bármiféle társadalmi ellenőrzés nélkül működő – szervek egyáltalán nem a magyar nemzeti érdeket igyekeztek védeni, hanem internacionális érdekek mentén működtek, komoly erkölcsi és gazdasági károkat okozva a magyar társadalomnak.¹⁴ Az ÁVH-t, vagyis az Államvédelmi Hatóságot – illetve annak jogelődjét, a PRO-t és az ÁVO-t – sztálinista mintára, szovjet gyakorlati közreműködéssel

¹³ Dávid Ferenc: „Történeti visszatekintés a magyar titkosszolgálatokra”. In Resperger István (szerk.): *Nemzetbiztonsági alapismeretek*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018. 12.

¹⁴ Borvendég Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 8.

hozták létre. Állambiztonsági szempontból a kommunista rendszerre 1956-ig a százezernél is több beszervezett „ügynök”, valamint a szinte korlátlan terror volt jellemző. „A politikai rendőrség nagy segítséget nyújt a pártnak. Pártközi tanácskozások előtt általában sikerül megtudnunk, mi a szándéka politikai ellenfeleinknek, s ennek köszönhetően idejében tájékoztatjuk mindenről a kommunista párt vezetését. Megszervezzük a telefonlehallgatásokat. Most lehallgatjuk a miniszterelnök és a pártvezetők minden fontosabb telefonbeszélgetését, s a legfontosabbakról jelentést teszünk Rákosi elvtársnak” – jelentette Moszkvába Péter Gábor 1947-ben.¹⁵

Az állambiztonsági szervek a kezdetektől, 1945-től működtek besúgóhálózatot, amelyet először bizalmi hálózatnak, majd ügynökségnek, később egyszerűen hálózatnak neveztek. Mint ahogy fentebb már szóltunk róla, a hálózat tagjai az állambiztonság titkos segítőitársai voltak, és hosszabb-rövidebb ideig szervezetszerű és titkos kapcsolatban álltak a szervekkel. Beszervezésükkor kézzel írt együttműködési nyilatkozatot kellett tenniük, az állambiztonsági szervek által meghatározott emberekről, eseményekről szerzett információkról kézírásos jelentéseket készíteniük, azokat fedőnevükön aláírniuk.¹⁶

A forradalom és szabadságharc leverését követően változások következtek be, hiszen az új hatalom rájött, hogy át kell alakítania az államvédelmi rendszert. 1962-ben alakult meg a Belügyminisztérium III. főcsoportfőnöksége, ebből jöttek létre a híressé vált III/I (külső hírszerzés), a III/II (kémelhárítás), a III/III (belső elhárítás), és a III/IV (katonai elhárítás) csoportfőnökségek; és ezt egészíti ki a Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnökségének 2. főcsoportfőnöksége, a katonai hírszerzés.

Az 1960-as években a belügyi munka területén új alapelvek honosodtak meg, melyek alapvetően befolyásolták

¹⁵ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Osiris, 1994. 170.

¹⁶ Kutrucz-Vámos: *Ügynöksorsok*, i. m. 217.

a BM III. főcsoportfőnökség működését is. Ilyen volt például a „szocialista törvényesség” fogalma, mely szerint tiszteletben kell tartani minden, a fennálló politikai és társadalmi rendet elfogadó állampolgár jogait, ugyanakkor személyre és beosztásra való tekintet nélkül fel kell lépni a törvénytörővel szemben. Az '56 előtti időszakhoz képest tehát a kádári „aki nincs ellenünk, az velünk van” alapgondolatnak megfelelően az állambiztonság csak azokkal szemben szorgalmazta a fellépést, akik tevőlegesen veszélyeztették az állambiztonságot, és azokkal az általuk elkövetett cselekmény veszélyességének arányában lépett fel.¹⁷ Hozzá kell tenni, hogy a felmerülő politikai ügyek kapcsán mindig a pártvezetés határozta meg, hogy az állambiztonság milyen mértékű szigorral járjon el.

1969-ben az MSZMP KB az állambiztonsági munkával kapcsolatban lefektette a szolgálatok tömegkapcsolatának fejlesztése alapelvét, melynek teljesítése érdekében szélesebb körű részvételt tartott kívánatosnak a társadalmi erők tekintetében, vagyis jóval intenzívebbé kellett tenniük az önkéntességi alapon működő társadalmi kapcsolatok kialakítását.¹⁸

Hazánkban a közvéleményt a mai napig érzékenyen érintő kérdés, hogy valakinek volt-e ügynökmúltja vagy sem, holott az „ügynök” kifejezés önmagában nem hordoz negatív tartalmat, mert hiszen maga a megnevezés számos más tevékenység jelölésére is szolgál. A többlettartalom, mely a kifejezéshez az idők során társult, már erőteljes negatív erkölcsi ítéletet hordoz, ha valakit ügynöknek neveznek, az alkalmas a jó hírnevének, becsületének a csorbítására. Pedig, mint láthattuk, az ügynöki lét rendkívül sokszínű volt a múlt rendszerben, a diktatúra minden bűnét az ügynökökre kenni a legkevésbé sem nevezhető bölcs dolognak. Ennél sokkal fontosabb, hogy kik működtették

¹⁷ Kedves Imre: *A különleges titkosszolgálati eszközök alkalmazásának története, különös tekintettel a 20. századra*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 54.

¹⁸ Uo.

valójában a gépezetet, vagyis elsősorban az '56-os vérbírákról és ügyészekről, a pártvezetőről, a vizsgálati szektőről, a párttitkárokról és az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőiről kellene beszélnünk. Tehát a diktatúra valódi bűnöseiről.

Nem véletlen, hogy a Nemzeti Emlékezet Bizottságát létrehozó törvény nem az egykori, állambiztosági hálózati személyekre, hanem a kommunista hatalombirtokosokra vonatkozóan ír elő nyilvánosságra hozási feladatot.

Legvégül pedig – észben tartva, hogy a besúgó, mint olyan mindig egy negatív fogalom – talán érdemes idézni Vlagyimir Bukovszkijtól a besúgókra vonatkozó passzusát: „A besúgókon bosszút állni végképp ostobaság: polgártársaim többségétől eltérően én ugyanis jól ismertem ezeket az embereket, a cellába berakott téglákat, meg a titokban reám állított ügynököket is. Tudtam, hogy az esetek többségében megtört, sajnálatra méltó emberek, akiket gyakran zsarolással és fenyegetéssel kényszerített együttműködésre a KGB. Tulajdonképpen senki nem tudhatja előre, hogyan viselkedne fokozott nyomás hatására, s ezért, aki ezt a nyomást nem élte át, annak nincs joga másokat elítélni. Aki meg átélte, az általában nem akar ítéletet mondani.”¹⁹

Még ha Bukovszkij verdiktje nagyon is enyhe, és túlságosan is megbocsátó a kommunista állambiztonság hálózati személyeivel kapcsolatban, mindenesetre érdemes elgondolkozni: kinek az érdeke az „ügynökkérdés” állandó napi-
renden tartása? S kinek az érdeke az, hogy ne a diktatúra valódi működtetőiről és haszonélvezőiről – a kommunista hatalombirtokosokról essen szó?

¹⁹ Bukovszkij, Vlagyimir: „A moszkvai per”, XX. Század Intézet, 2009. 75.

Kommunizmus Csehországban és Szlovákiában

Roman Joch

////// Csehszlovákiáé lett a kétes dicsőség, hogy 1946-ban viszonylag szabad és tisztességes választásokon juttatta szavazattöbbséghez a kommunistákat. Csak baloldali és centrista pártok indulhattak, a jobboldaliakat betiltották.

Csehországban négy jelentős párt működött: a kommunisták és a szociáldemokraták a baloldalon, a nemzetiszocialisták és a Néppárt (katolikus keresztényszocialista párt) a centrumban. Szlovákiának csak két lényeges pártja volt: a kommunisták és a demokraták (az összes nem kommunista erő nagykoalíciója).

Az eredmények: Csehszlovákiában összességében: kommunisták 38 százalék, nemzetiszocialisták 18 százalék, néppártiak 16 százalék, demokraták 14 százalék, szociáldemokraták 12 százalék. Ennélfogva a kommunisták megnyerték a választást, bár együttesen a nem kommunista pártok szavazói voltak többségben. Miniszterelnöknek mégis egy kommunistát – Klement Gottwaldot – neveztek ki.

Ha a különböző régiókat és országokat nézzük, pontosabb képet látunk: a kommunisták Nyugat-Csehországban a szavazatok 43, Morvaországban (Kelet-Csehországban) 34,5, Szlovákiában pedig 30 százalékát kapták.

Ami azt jelenti, hogy a kommunisták egyedül Csehországban kaptak szavazattöbbséget; Szlovákiában a Demokrata Párt döntő győzelmet aratott, az összes leadott szavazat 62 százalékát (!) szerezte meg.

Összefoglalva: 1946-ban Csehszlovákiában a csehek a kommunistákra szavaztak, a szlovákok azonban nem.

Csehszág a XX. század negyvenes éveiben kommunista-pártibb, Szlovákia pedig kommunistaellenesebb volt.

A következő választásokat 1948 nyarára tűzték ki, és a közvélemény-kutatások szerint Csehszágban a nemzetiszocialisták nyertek volna (míg Szlovákiában a demokraták). Ezért a kommunisták 1948 februárjában puccsot hajtottak végre, és bebetonozták több mint 41 éves totalitárius uralmukat.

Néhány kommunista értelmiségi és párttag a hatvanas évek közepén bírálni kezdte a korábbi politikát. „Hibának” minősítették a negyvenes évek végétől az ötvenes évek közepéig tartó sztálini típusú gyilkosságokat és kivégzéseket – különösen a párttagokét (tegyük hozzá, a nem párttagok és az antikommunisták leöldösésével kapcsolatban megértőbbek voltak). Azt is látták, hogy Ausztriában és Nyugat-Németországban a „kizsákmányolt” munkások életszínvonala – a hatvanas évek közepére – magasabb volt, mint a „munkások paradicsomaként” aposztrofált kommunista országok dolgozóié. „Reformkommunista-ként” hivatkoztak magukra, és 1968-ban Csehszlovákiában megpróbálták megvalósítani az „emberarcú szocializmust” – ez volt az úgynevezett „prágai tavasz”.

A prágai tavasz főszereplői, arcai Alexander Dubček, a Kommunista Párt (szlovák) főtitkára, Josef Smrkovský, a parlament cseh elnöke, a szintén cseh Oldřich Černík miniszterelnök és – a jobbára formális szerepkört betöltő – Ludvík Svoboda tábornok, államelnök voltak.

Mint tudjuk, Leonyid Brezsnyevnek és a szovjeteknek még a félénk reformkísérletek és a részleges demokratizálódás is túl sok volt, így 1968. augusztus 21-én megérkeztek a szovjet tankok, hogy leverjék a prágai tavaszt.

Minden fontos és befolyásos „reformkommunista” veszíteni kezdett a hatalmából, befolyásából és pozíciójából. Kizárták őket a kommunista pártból, helyükre konformisták, talpnyalók és oportunisták léptek, akik örömmel

engedelmeskedtek a szovjeteknek, és szolgálni akarták őket. Megkezdődött az úgynevezett „normalizáció” időszaka, amely 1969-től 1989-ig, húsz éven át tartott.

Dubčeket a szlovák Gustáv Husák (korábbi, 1968-as támogatója, akit a kommunisták az ötvenes években bebörtönöztek) váltotta 1969 tavaszán a párt élén, Csehszlovákia első számú kommunistájaként. 1975-ben a beteg és szenilis Svobodát is leváltották az elnöki posztról. A normalizáció időszakában a szövetségi miniszterelnök a cseh Lubomír Štrougal volt.

Itt szétágazik a Csehországban és Szlovákiában zajló események története.

1968-ban az egységes Csehszlovákia alkotmányosan a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság szövetségi uniójává alakult át. 1968-ban a csehek számára a fő kérdés, feladat és törekvés a demokratizálódás volt, a csehek nem tiltakoztak a föderalizáció ellen. De a csehek számára a demokratizálódás volt a kulcskérdés. A reformokra vágyó szlovákok számára azonban 1968-ban a föderalizáció volt a fő kérdés és törekvés, és ők is üdvözölték a demokratizálódást. Ugyanakkor a szlovákok számára a föderalizáció volt az első; a demokratizálódás csak a második. 1968-ban nem volt sem összeütközés, sem konfliktus a két célkitűzés között.

A normalizáció megvalósulása azonban nagyon eltérő volt Csehországban és Szlovákiában. Csehországban lényegesen több áldozattal járt, míg Szlovákiában visszafogottabban zajlott, mind az elnyomó intézkedéseket, mind a bebörtönzöttek számát tekintve. Sőt a normalizáció időszaka, amely Csehországban nem hozott mást, mint kétségbeejtő stagnálást, Szlovákiában az észlelhető iparosodás és növekedés időszaka volt.

Ezért 1988–89-ben Csehországban sokkal jobban gyűlölték a normalizációs rezsimet, mint Szlovákiában.

Melyek voltak ebben az időszakban a fő ellenzéki mozgalmak? Elsősorban a Charta '77, a cseh és szlovák antikommunista disszidensek kiáltványa. Ez nagyrészt cseh jelenség volt, viszonylag kevés szlovák írta alá. A Charta '77 három ideológiai nézet és személyiségcsoport szövetsége vagy laza társulása volt: az 1968 után kisöpört reformkommunistáké, akik kiábrándultak, örökre elhagyták a kommunizmust, és valódi szociáldemokraták lettek; világi humanista értelmiségieké, akik párton kívüli értelemben nagyjából liberálisak voltak; és a keresztényeké, akik politikailag a kereszténydemokratákhoz húztak. A Chartának mindig három (néhány évente változó) előadója volt – egy reformkommunista, egy világi liberális humanista és egy keresztény. Václav Havel drámaíró volt a csoport nem hivatalos vezetője, amit minden frakció elfogadott.

Szlovákiában jóval kisebb volt a disszidensek száma. Világi humanista alig akadtt köztük, ha volt egyáltalán. Tartoztak közéjük reformkommunisták is, de a disszidensek legnagyobb és legerősebb csoportját a keresztények, többnyire katolikusok alkották, akik „földalatti egyházat” működtettek. Az egyetlen másik csoport, amely néhány pozsonyi értelmiségire korlátozódott, a természetvédőkből állt össze, akik kritikát fogalmaztak meg a kommunisták környezetkárosításával szemben; lényegében korai környezetvédők voltak.

Összefoglalva: a hetvenes és nyolcvanas években Csehországban a legerősebb antikommunista mozgalom polgári, világi humanista alapokon nyugodott, míg Szlovákiában a nyolcvanas években a keresztény, katolikus mozgalom jelentette az ellenállás magvát.

A kommunista rendszer 1989. novemberi bukását a csehek és a szlovákok egyaránt nagy többségben üdvözölték. Lényeges azonban, hogy az 1989. novemberi események a két köztársaságban kissé eltérő néven ismertek; Csehországban ezt „bársonyos forradalomnak”, Szlovákiában „szelíd forradalomnak” nevezték, míg a kommunistaellenes platformok fő demokratikus ernyőszervezete Csehországban

a Polgári Fórum volt, Szlovákiában pedig a Nyilvánosság az Erőszak Ellen.

Az 1989 utáni dekommunizáció, valamint a politikai, gazdasági, társadalmi, erkölcsi és kulturális átalakulás folyamatában a reformok fő pillérei és egy új szabad és demokratikus rezsim alapvetése a politikai demokratizálódás volt, valamint a többpártrendszer, az új alkotmány, a szövetségi Jognyilatkozat (amely 1991-ben született, és azóta is megegyezik Csehországban és Szlovákiában), valamint a szabad és tisztességes választások 1990 júniusában.

Ezenfelül fontos szerepet játszottak a gazdasági restitúciók (a kommunista rezsim által ellopott ingatlanok – házak, szántók, erdők, földek – visszajuttatása az eredeti tulajdosoknak, leszármazottaiknak és családjuknak), az átfogó privatizáció, illetve a gazdasági átalakulás egy szabadabb (szociális) piacgazdaság felé.

Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk az úgynevezett lusztrációs törvény szerepét, amely megtiltotta, hogy a volt kommunista állambiztonsági tiszték, ügynökök és kollaboránsok kormányzati tisztségeket töltsenek be a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban (a törvényhozásra ez nem vonatkozott – a parlamentbe ma is bárki szabadon megválasztható, a kommunista szavazók több ízben meg is választottak képviselőnek ismert állambiztonsági ügynököket).

Az ügynökök neve és személyazonossága kiszivárgott a sajtóba, és mindenki számára hozzáférhető az interneten. A törvény szerint mindenki elolvashatja az aktát, amit az Állambiztonság vezetett róla, beleértve a róluk jelentő ügynökök és a rendőrségi besúgók nevét is, de más élő emberek aktájához senki sem férhet hozzá.

A csehszlovák szövetségi intézmények és a nemzeti köztársaságok intézményei között nem volt konszenzus a hatáskörök felosztásában. A csehek többsége az erősebb csehszlovák uniót részesítette előnyben, azonban

egy jelentős, hangos és határozott szlovák kisebbség egy végtelenbe nyúló folyamat keretében egyre több hatalmat követelt Szlovákiának, így az 1992. júniusi választások után a győztesek mind Csehországban (Václav Klaus, politikailag demokratikus jobboldali), mind Szlovákiában (Vladimír Mečiar, politikailag tekintélyelvű baloldali) úgy döntöttek, hogy a Szövetségi Gyűlés, valamint a Cseh és Szlovák Nemzeti Tanács által elfogadott megállapodással és alkotmánymódosítással békés úton felosztatják a Csehszlovák Szövetségi Köztársaságot, és két független szuverén nemzeti köztársaság jön létre. Ez 1992. december 31. és 1993. január 1. fordulóján, éjfélkor meg is történt.

Csehországnak ekkoriban sok erős politikai személyisége volt; közülük is kiemelkedett Václav Havel, az utolsó csehszlovák (és egyben az első cseh) elnök, Václav Klaus miniszterelnök, aki később a második cseh elnök lett, valamint Miloš Zeman, az ellenzék főalakja, aki később a miniszterelnök és a harmadik cseh elnök posztját is betöltötte.

Szlovákiában a kilencvenes éveket Vladimír Mečiar, egy populista, mérsékelten nacionalista, ösztönösen (és a gyakorlatban is) tekintélyelvű vezető neve fémjelezte. Az 1990–98-ig terjedő időszak Szlovákiában Mečiar-korszaknak nevezhető. Mečiar végül az 1998-as választásokon vereséget szenvedett a demokratikus jobboldaltól (a kereszténydemokratáktól) a demokratikus baloldalig (volt református, kommunista szociáldemokratákig) terjedő, széles koalíciótól, és ennek köszönhetően Szlovákiában kialakult egy normális, demokratikus politikai spektrum.

Ezért Csehországban az 1989-es év jelöli a modern szabad politikai társadalom kezdetét; Szlovákiában azonban ez az év nem 1989, sokkal inkább 1998 volt.

| A média rendszerváltása

Szadai Károly

//// Az a megtiszteltetés ért, hogy röviden hozzászólhatok a mai konferenciához, aminek témája az 1989-es rendszerváltozások után tovább élő, a kommunista rendszerekhez köthető hálózatok problémája. Arról fogok néhány szót ejteni, hogy a magyar média hogyan jutott el a rendszerváltásig, milyen volt önképe és az hogyan alakult ki.

A magyar média rendszerváltásának megértéséhez vissza kell lépnünk a szovjet típusú rendszer kialakulásának időszakához. Az úgynevezett jaltai megállapodás – bár tudomásul vette az elfoglalt európai területek szovjet érdekszférába való átsorolását – a létrejövő rendszerek vonatkozásában szabad és demokratikus választások megtartását kötötte ki. Ezek a választások Lengyelországban és Magyarországon hasonló módon zajlottak le: a nem kommunista pártok felszámolásával és a választásokba való durva beavatkozással. Egy kiváló magyar történész így foglalta össze Magyarországot és a Szovjetunió viszonyának garanciális keretrendszerét. Rainer M. János szerint a következők voltak azok a feltételek, amelyek moszkvai szemszögből garantálták a zökkenőmentes igazgatást és az ellenőrzést:

- egységes, hatékony és Moszkvához lojális helyi pártvezetés
- ütőképes államvédelem és titkosrendőrség,
- ütőképes és a szovjet hadsereg szervezetébe integrált hadsereg
- és végül, ellenőrzött nyilvánosság.¹

¹ Rainer M. János: *Magyarország a „szovjet táborban”* – előadás a Kós Károly Akadémián, 2015. november 23-án. Az Erdély TV felvétele. https://www.youtube.com/watch?v=h1PhDfbCn0k&ab_channel=Erd%C3%A9lyTV, utoljára letöltve 2023. október 23.

Magyarországon ezek a garanciális elemek részben már 1947-re, a „kék cédulás” választásokkal kialakultak, végössé, intézményes formájukat az 1949. augusztus 20-i sztálini alkotmánnyal nyerték el. Révai József Rákosi Mátyás kultúrpolitikus, ideológusa – akinek a neve és munkássága immár újra fel-feltűnik a mai tudományos konferenciák² és az új poszt-neomarxista politikai mező aktivistáinak revizionista programjában³ –, szóval Révai József 1951-ben a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán így foglalta össze nézeteit: „...népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és propagandát, a művészetet, a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját.”⁴

Ennek megfelelően „a sajtót és általában a médiát 1956-ig közvetlen utasítások alapján irányították. A napilapok számát csökkentették, szerkesztősegeit összevonták, és kialakították azt a szigorúan centralizált sajtóstruktúrát, amely a rendszerváltásig alig módosult. A politikai eseményeket minden lapban ugyanúgy kellett közölni – a hírek a Magyar Távirati Irodától (MTI) érkeztek, nemritkán azzal az utasítással, hogy szövegük változtatás nélkül kerüljön az újságokba. Az újságírók társadalmi szervét, a Magyar Újságírók Országos Szövetségét átszervezték, elnöksége ezután a minisztérium és a párt döntéseit közvetítette. Csak az dolgozhatott újságíróként, aki tagja volt a Szövetségnek.”⁵ 1986–87-ig, a Breznyev-doktrína lebegtetéséig a szovjet típusú kelet-európai rendszerek működésének

² György Péter hozzászólása a „A szovjet típusú rendszer időszakának kérdései” című konferencián, ami elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 2021. okt. 18-án. Az „MTA 1825” felvétele, https://www.youtube.com/watch?v=PPxFBzHC3Dg&ab_channel=MTA1825, utoljára letöltve 2023. október 23.

³ Lásd a Partizán Média, illetve a merce.hu vonatkozó videóit, írásait.

⁴ Révai József: „Kulturális és ideológiai területen is megkezdődött a felzárkózást a politikai és gazdasági téren elért nagy eredményeinkhez”, *Szabad Nép*, 1951. február 27., 4. o.

⁵ Horváth Attila: „A magyar média a rendszerváltástól 1998-ig”, in Paál Vince (szerk.): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010*, Budapest, Complex Kiadó, 2013, 18. o.

egyik alapvonása az volt, amit a Rainer M. János által felsorolt intézményes garanciák jelentettek. „Ha ezek közül, a négy közül csak egyetlenegy a megingás, a fellazulás jeleit mutatta, az azonnali politikai beavatkozást váltott ki szovjet részről. Ha több tényező ezek közül megrendült, az a szovjet reakciót magasabb szintre emelte: esetenként politikai és katonai beavatkozást vont maga után.”⁶ Erre számos példát tudunk hozni mind a lengyel, mind a cseh, mind pedig a magyar kommunista pártok történetéből. A magyar 1956 annyiban különleges eset, hogy egy történelmi pillanatban mind a négy alrendszer összeomlott.

Joggal mondhatják, hogy ezek közismert tények, mi szükség van ezek ismertetésére? Azért tartottam fontosnak mindezt felidézni, mert szeretném ezzel szembeállítani a magyar médiatörténet saját narratíváját, amely alapvetően más keretrendszerben látja, láttatja magát. Röviden: a magyar médiatörténet emlékezete, eredetmítosza az, hogy a magyar sajtó két megtisztítói rítuson keresztül 1988–89-re lényegében a teljes sajtószabadság állapotába jutott, amely sajtószabadságot először az 1990 májusában megalakult Antall-kormány, majd később a további jobboldali kormányok felszámolni igyekeztek.

A következőkben ezt az értelmezést igyekszem részben cáfolni, részben árnyalni.

Először nézzük magát az eredetmítoszt. Eszerint a fenti két tisztító rítus Magyarországon az 1956-os forradalom és az 1989. júniusi újratemetés volt.

Feltűnő, hogy mindkét rituális mozzanat, történelmi fordulópont történetében mennyi közös pont van. A legnyilvánvalóbb Nagy Imre neve és szerepe. Az eredetmítosz szerint Nagy Imre 1953. július 4-ei kormányfővé választása nyilvánvaló szakítást jelentett a sztálinizmussal, és új szakaszt, egyfajta reformpolitikát képviselt. Ez a pillanat a reformer kommunista politikus figurája megszületésének pillanata,

⁶ Rainer, 2015.

ami ettől kezdve végigvonul a magyarországi kommunista rendszer történetén. Ez a Nagy Imre körül kialakuló reformmítosz jelenik meg például a – Nagy Imre által nyilvánosan vagy tevőlegesen soha nem támogatott – Petőfi körü vitában is. Ezt a mítoszt azonban nem a haláláig párt-hű Nagy, hanem a nevét zászlajukra tűző, korábban vonakodó sztálinista újságírók, írók csoportja táplálta.

Az eredetmítosz szerint ez az emberarcú szocializmusért vívott harc, tehát a reformerek és a saját hatalmukhoz görcsösen ragaszkodó sztálinisták összecsapása vezetett az 1956-os forradalomhoz, amely aztán ismeretes módon a szovjet birodalmi beavatkozással és mindkét tábor vereségével végződött. A Nagy Imre vezette Nagy Imre-csoportot igazán Kádár János hozta létre azzal, hogy mindazokat, akik nem kormánytagként, hanem Nagy Imre követőiként szerepet vállaltak 1956 őszén Nagy Imre második kormánynak munkájában, bebörtönöztette vagy kivégeztette.⁷

A szovjet beavatkozást és a forradalmat követő megtorlások legfontosabb hatása jelen dolgozat szempontjából az, hogy lezárta a szovjet táborból való kiszakadás egy pillanatra felvillanó illúzióját. 1956 után kizárólag a szocializmus valamiféle ideáltípusának megvalósítása lett az elérendő – és elérhető – célok abszolút végpontja. Az antikommunizmus már korábban is csak nyomokban fellelhető maradványai végleg kiszabályozódtak a diskurzusokból. A továbbiakat az ideáltípusról szóló vita határozta meg, vagyis ez lett a reformerek és ortodoxok közötti újraéledő küzdelem tárgya. Ebben a vitában – vagy még inkább ezekben a vitákban – az utolsó szót természetesen mindig Moszkva, vagy a Moszkva bizalmát mindvégig élvező Kádár János mondta ki. Itt fontos megjegyezni, hogy ezek a „jobbító” viták immár kizárólag a gazdaságirányítási rendszer átalakítását célozhatták: az emberarcú szocializmus emberképe szerint a szocializmust építő dolgozó osztályt kizárólag

⁷ Érdemes felidézni, hogy a második és harmadik Nagy-kormányból egyedül Nagyot végezték ki. (A szintén kormánytag Losonczy Géza börtönben halt meg, tisztázatlan körülmények között.)

a hatékony gazdaságirányítás és az ennek eredményeként létrejövő anyagi jólét és fogyasztás foglalkoztatta. A szocialista demokrácia gyakorlásának fáradságos munkáját pedig örömmel engedte át önnön élcsapatának, a Magyar Szocialista Munkáspártnak.

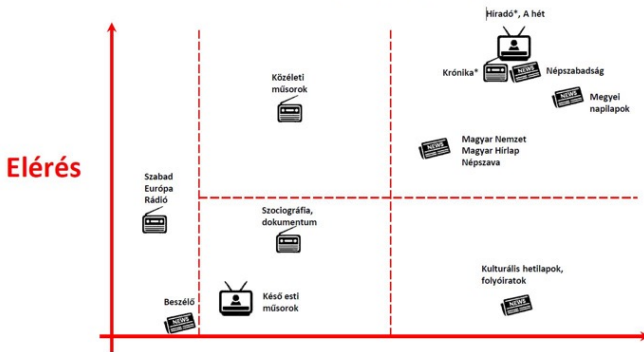
A sajtó – ideértve most már a Magyar Televíziót is, amelynek rendszeres adásai éppen 1957-ben, Kádár Jánosnak a Hősök terén tartott május elsejei nagygyűlése élő közvetítésével indultak – irányítási rendszere szinte érintetlen maradt. A történészek úgy látják, hogy a „sajtóirányítás szervezetrendszerében nem voltak látványos változások a Kádár-korszakban – még az 1956-ot megelőző évekhez képest sem. A hatalom végig kitartott a mellett az elv mellett is, hogy a tájékoztatást a párt osztatlanul irányítja.”⁸ Másutt ezt olvashatjuk: „A Kádár-korszak három évtizede során a sajtóirányítás a korszak legvégéig nem adta fel a számára kijelölt alapelveket. A rendszer kultúrpolitikájának szolgálójaként a sajtó mindaddig kitartott a tudatformálás szerepe mellett.”⁹ Markója Imre igazságügyi miniszter, az 1986-os sajtótörvény előterjesztője parlamenti felszólalásában kifejtette: „A mi sajtónk is a társadalmi berendezkedésünknek megfelelő eszméket vall, s ezek gyakorlati érvényesítéséért dolgozik, a mi sajtónknak is politikailag elkötelezettnek kell lennie, és ezt az elkötelezettséget mindenkor vállalni kell. Semmilyen körülmények között nem lehet szószólója a szocializmustól idegen, a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét sértő eszméknek és nézeteknek.”¹⁰ A sajtó irányításának komplex feladatát a megfelelően szabályozott intézményrendszerrel támogatta. A létrejött struktúrát a képen látható koordináta-rendszerben ábrázoltam.

⁸ Takács Róbert: *A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban*. Médiakutató 2009. ősz, https://mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/07_sajtoiranyitas_kadar, utoljára letöltve 2023. október 23.

⁹ Hegedűs István: *Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén*. Médiakutató 2001. tavasz, https://mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavasz/04_sajto_es_iranyitas, utoljára letöltve 2023. október 23.

¹⁰ Az 1985. évi június hó 28-ra összehívott Országgyűlés Naplója I. kötet, 1–16. ülés (1985. VI. 28. –1987. I. 26.), 401. o.

A média 1989-ben

* Mind a Híradóból, mind pedig a Krónikából több kiadás volt egy adott műsornapon, a grafikonon a legnagyobb elérésű esti „fél nyolcas” Híradót és a mindennap tizenkét órakor elhangzó Déli krónikát helyeztem el.

A koordináta-rendszernek két tengelye van, az egyik a kontroll mértékét, a másikon az elérést, vagyis az adott médium befolyását ábrázoltam. A kontroll mértékét a közvetlen irányítás gyakorlata és gyakorisága, valamint a krízis esetén való beavatkozás mértéke és valószínűsége adja.

Magát a kontrollt – amely *per definitionem* mindig nagyobb volt, mint nulla, az állampárt a következő formális és informális eszköztárral gyakorolta:

Formális, intézményi kontroll:

- nómenklatúra – vagyis az MSZMP KB határozata alapján hatáskörrel rendelkező pártszervezetek kinevezési gyakorlata
- MSZMP KB APO, főszerkesztői értekezletek
- helyi, szerkesztőségi pártszervezetek befolyása a szerkesztői, újságírói munkára

Informális kontroll:

- állambiztonság – kutatásaim azt mutatják, hogy minden jelentősebb sajtóentitás (Magyar Rádió, Magyar Televízió, MTI, Népszabadság) vezetői, vezető munkatársai között volt olyan, aki jelentős állambiztosági múlttal rendelkezett

- „mennyiségi kontroll” – ez az elektronikus médiumok esetében az alacsony nézettségű/hallgatottságú műsorsávba sorolással, a nyomtatott sajtó esetében pedig a példányszám korlátozásával valósulhatott meg
- újságírók kiválasztása – újságíróvá csak a megfelelő kiválasztási és képzési folyamat végén válhatott valaki.

A fentiekből következik, hogy a legtöbb médium a magas kontroll és a magas elérés kategóriájába esik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kontroll mindenhol egyformán erős lett volna. A *Magyar Nemzet*nél kevésbé, a *Népszabadságnál* minden bizonnyal erősebb. A *Krónika* és a *Híradó* fontos kiadásai viszont szoros felügyelet alatt álltak. A legerősebb kontrollt mégsem itt, hanem a megyei pártbizottságok felügyelete alatt álló megyei napilapoknál lehetett tapasztalni. (Lásd például a „reform” szó megjelenéséről készített grafikont.) Meglepően magas volt a kontroll az alacsony elérésű kulturális heti- és havilapoknál. A késő Kádár-kori sajtó két nevezetes lapbetiltása – és a szerkesztők megfegyelmezése – is két havilaphoz, a *Mozgó Világhoz* és a *Tiszatájhoz* kapcsolódik. Az alacsony elérésű, késő esti „értelmiség” tévéműsorok és a rádió „szocioriport”-jai viszont lehetőséget teremtettek olyan értelmiségiek – elsősorban írok, társadalomtudósok – megszólaltatására, akik a tiltás és tűrés tengelyén a tiltás felé helyezkedtek el, de még a tűrés oldalán voltak. Az 1980-as évek második felében a pártállami sajtó a legkevesebb kontrollt a Magyar Rádió közéleti műsoraiban – *168 óra*, *Gondolat-Jel*, *Vasárnapi újság* – érvényesítette. Nyíltan ellenzéki szereplő vagy álláspont természetesen ezekben sem jelenhetett meg, mindazonáltal ezek a műsorok képviselték legharcosabban a „reformer tábor” álláspontját. Hasznos lenne egy alapos kutatás annak feltárására, hogy miért volt ennyire engedékeny a sajtópolitika a rádiósokkal szemben. Talán közrejátszott ebben a Magyar Rádió elnökének, Hárs Istvánnak a szerepe, aki személyében jelenthetett garanciát

a pártvezetésnek.¹¹ A kommunista állampárt a grafikonon látható *Beszélő* című szamizdat folyóirat és a Szabad Európa Rádió esetében is próbált kontrollt gyakorolni. A szamizdat lapok esetében ez elsősorban az úgynevezett „adminisztratív eszközök”-et – a szerkesztők állambiztonsági megfigyelése, egzisztenciális ellehetlenítése – alkalmazták, a SZER esetében pedig technikai eszközöket vetettek be – zavarták a rádió adásait –, illetve igyekeztek ügynököket beszervezni a rádió müncheni szerkesztőségébe.

A fenti koordináta-rendszer egészen 1989-ig érvényben volt. 1989-ben azonban megtörtént Nagy Imre és kivégzett társainak újratemetése, ami lehetőséget adott a magyar média nagy részének arra, hogy Nagy Imre reformeri múltját – és igen, bármilyen morbid is ez – mártíromságát inkorporálja a saját üdvtörténetébe. Emlékeztetőül: arról a Nagy Imréről beszélünk, akinek nevét 1956 novembere és 1989 júniusa között csak a hivatalos, párthatározatban rögzített formában, vagyis az „ellenforradalom” egyik felelőseként, vezetőjeként, államellenes szervezkedőként lehetett kimondani. És arról a Nagy Imréről, akinek, ha csak távoli célzás történt a kivégzésére – és a gyilkosra – egy kis példányszámú kulturális folyóiratban közölt versben, akkor az súlyos konzekvenciát vont maga után.¹²

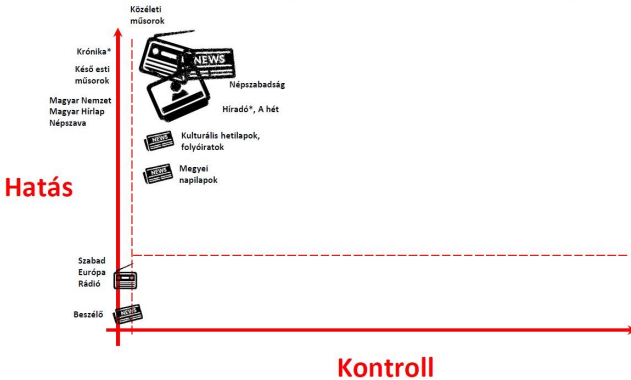
Az újratemetés megtisztító rítusa segítségével a médiaelit mindezekon a skrupulusokon átlépve elfogadta a reformer pártelit kéznújtását, és kész volt megbocsátani

¹¹ Hárs István 1954 és 1956. november között belügyminiszter-helyettes volt. 1956 novembere után belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba, 1957 januárjától a Magyar Rádió agitációs és propaganda-főosztályának vezetője lett. 1959 végén nevezték ki a Rádió első elnökhelyettesének, 1974-ben pedig a Magyar Rádió elnökének, ahonnan 1988 júliusban vonult nyugdíjba. Az MSZMP Központi Bizottságának 1975 és 1988. május 22. között volt tagja. 1983-tól a KB mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság, 1985-től a Művelődéspolitikai Bizottság, 1986-tól a Káderpolitikai Bizottság tagja volt.

¹² A *Tiszatáj* című folyóirat 1986. júniusi számában – az 1956-os forradalom harmadcadik évfordulóján és Nagy Imre kivégzésének hónapjában – jelent meg Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című verse, ami a folyóirat betiltását vonta maga után.

– önmagának. Ennek a megbocsátásnak kiemelkedő pillanata volt Mező Imre özvegye és Vásárhelyi Miklós *Népszabadság*-beli nyíltlevél-váltása¹³ a „nemzeti megbékélés” érdekében. Ezek után nem lesz meglepő az önök számára, ha megmutatom, hogy a média önképe hogyan alakult át – meglepően gyorsan – már 1990-ben:

A média önképe 1990-ben (milyen volt a média 1989-ben?)

* Mind a Híradóból, mind pedig a Krónikából több kiadás volt egy adott műsornapon, a grafikonon a legnagyobb elérésű esti „fél nyolcas” Híradót és a mindennap tizenkét órakor elhangzó Déli Krónikát helyeztem el.

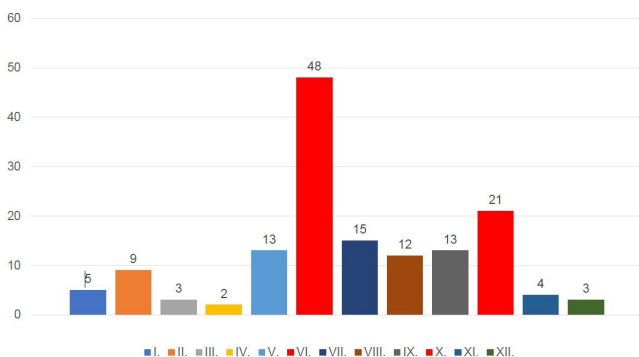
Látszik, hogy a függőleges tengely majdnem visszatért a zérópontra, tehát a média önképe szerint a kontroll 1989-re szinte teljesen eltűnt. Elérés helyett az önkép már hatásról beszél, ami finom csúsztatással lép át az elérés néha kellemetlen kérdésén: bizonyos esetekben lehetett alacsony az elérés, na de a hatás, az nyilván magas volt.

Valójában a korábbi ábrán látott bal felső mezőbe (alacsony kontroll, magas elérés) egy nagy pacát kellett volna rajzolnom, hiszen 1990-ben már az volt a média önképe, hogy ő már sokkal korábban ide küzdötte fel magát.

¹³ Mező Imréné „Lehetőséget adni a megbékélésre” című nyílt levele 1989. június 8-án, Vásárhelyi Miklós válasza pedig június 13-án jelent meg a *Népszabadság* címlapján.

Ehhez képest az adatok más képet festenek 1989-ről. Ekkor még rendszerváltásról szó sem volt. A békés átmenet mindent felülíró narratívája mellett még mindig a szocializmus valamiféle módosított változata, a demokratikus szocializmus volt a média első számú napirendi pontja. Ennek demonstrálására még három ábrát mutatok önöknek. Az első táblán az látható, hogy a nemzeti megbékélés frazeológiája hogyan uralja a sajtó napirendjét.

A „nemzeti megbékélés” előfordulásának gyakorisága a Népszabadságban 1989-ben havi bontásban

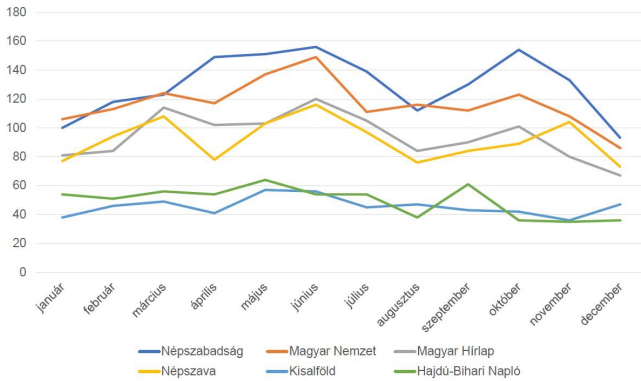
A két pirossal jelölt, kiemelkedő oszlop 1989 júniusát és októberét mutatja. Önöknek nyilván nem kell magyaráznom, miért éppen ebben a két hónapban volt fontos a médiának a nemzeti megbékélés: június 16-a és október 23-a miatt.

A második és harmadik grafikonon az látható, hogy a „reform” és a „rendszerváltás” szavak mikor és milyen gyakorisággal fordultak elő a sajtóban. Úgy vélem, szembe-tűnő a különbség. A „reformok” az egész 1989-es évet meghatározták: júniusban például közel 160-szor fordult elő a Népszabadság megjelent 26 lapszámában. A sokkal óvatosabb Népszavában ez a szám a fele, a vidéki napilapokban pedig a negyede, a Népszabadságénak.

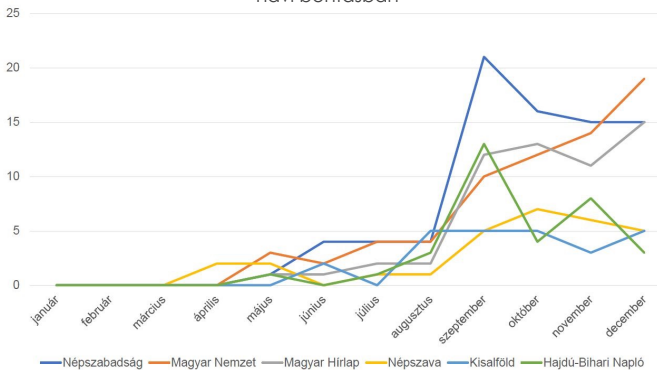
Ugyancsak feltűnő, hogy a „rendszerváltás” 1989 márciusáig egyáltalán nem szerepelt a vizsgált lapokban, és utána is

csak néhányszor. Hogy azután szeptemberben – amikor kiderült, hogy a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások után népszavazás várható bizonyos, az MSZMP-t kellemetlenül érintő kérdésekben – fenyegetően megjelenjék. Mert a gyakoriság – különösen a rendszerváltás esetében – egyáltalán nem jelentette azt, hogy annak kontextusa is pozitív volt.

A „reform” szót tartalmazó cikkek száma 1989-ben,
havi bontásban

A „rendszerváltás” szót tartalmazó cikkek száma 1989-ben,
havi bontásban

De miért fontos mindez, miért nem mindegy, hogy mit gondol a média arról, 1989 vagy 1990 volt az átmenet kezdete? Véleményem szerint azért, mert az átmenet

diskurzusát ezek a médiumok határozták meg a korban úgy, hogy 1990-re már morális, hatalmi és anyagi értelemben egyaránt kész helyzetet teremtettek az újonnan létrejött demokratikus rendszernek. Mire az első demokratikusan megválasztott Parlament összeült, illetve nem sokkal később megalakult Antall József szabadon választott kormánya, addigra a sajtó, múltját hátrahagyva, lényegében bármiféle személyi változás, a saját múltjával való szembenézés nélkül áthelyezte magát a demokratikus rendszer keretei közé. Pontosabban: úgy nézett szembe a múltjával, hogy azt – a diskurzus meghatározásának monopóliumát kihasználva – átfirta. A legkifejezőbbben ezt a pillanatot a *Népszabadság* újságírója jellemezte csaknem húsz évvel később: ez volt az az időszak, amikor „[...] a *Népszabadság* átvergődött a régi világból az újba, [...] amikor levette a régi pufajkáját és könnyű nyári kabátot öltött.”¹⁴

Végül vegyük számba, hogy milyen előnyökkel járt és milyen károkat okozott ennek a hatalmi beszédmódnak a kizárólagossága. Legfontosabb és talán egyetlen pozitív vonása az átmenet illetően lefolyásának, hogy vértelen volt. Ne feledjük, hogy 1956 szelleme nemcsak az újratevés, de az azzal gyakorlatilag egyidejűleg zajló Tienanmen téri véres események – amelyekre a korabeli média természetesen rá is erősített – miatt jelenvalónak tűnt.

Nyertünk, de legalább annyit veszítettünk is azzal, hogy mint az „átmenet éltanulói” átélhettük a nemzetközi megítélésünk javulását, aminek másik oldalán természetesen kíméletlenül megjelentek a gazdasági problémáink – államadósság, privatizáció, munkanélküliség – nyomasztó gondjait bagatellizáló medianarratívák.

És hogy mit veszítettünk? Megnyertük a rituális megtisztulás közös élményét – amit hamar felváltott a csalódás.

14 Elhangzott a Klubrádió *Folyt. köv.* – volt egyszer egy *Népszabadság* című műsorában, 2018. április 12-én 19.00-kor. Letöltve 2018. április 13-án.

Mit veszítettünk? Egyértelmű veszteség, hogy elmaradt a – persze más kontextusban – annyiszor emlegetett múlttal való szembenézés, szembesítés és a valódi nemzeti megbékéléshez szükséges számonkérés és kárpótlás. Egyértelmű veszteség a hatalmi elit kontinuitása, miközben megteremtődött a média- és politikai pluralizmus látszata, aminek politikai, de elsősorban gazdaságpolitikai következményei velünk maradtak a kétezres évek elejéig.

Ellenőrzés vagy öntisztulás? A bírói kar a rendszerváltás idején

Tomasz Kozłowski

Bevezető

////// A kommunizmus bukását kövöző bírósági reform kérdése rendkívül ellentmondásos téma. Nemcsak jogászok és történészek szólnak hozzá ehhez, hanem mindenekelőtt politikusok.¹ Zbigniew Ziobro igazságügy-miniszter úgy érvelt 2015 és 2023 között, hogy elmaradt a jogászvilág elszámoltatása és ellenőrzése, és ez az egyik kulcsfontosságú érv, amely indokolja a bíráskodásban végbement forradalmi átalakulásokat. Rámutatott arra, hogy 1989 után lemondtak a törvényesség elveit megsértő bírók ellenőrzéséről, nem vonták le a következtetéseket, ennek pedig „romboló hatása volt, kulturális-mentális szinten pedig napjaink történéseire is rányomja bélyegét”.² Gyakran emlegetik a bírói kar problémáját – a különleges szolgálatok mellett – a rendszerváltás idején kialakult patológiák példajaként. Ennek a tanulmánynak az a feladata, hogy bemutassa a folyamattal, annak genezisével és döntő szempontjaival kapcsolatos legalapvetőbb tényeket.

A második világháború után a kommunisták rendkívül fontosnak tartották a bíráskodás ellenőrzését, különös tekintettel a büntetési gyakorlatra. A rendes bíróságok és még inkább a hadbírók alkották a hatalom egyik pillérét – a politikai ellenzék és a gazdasági bűnözők ellen irányuló

¹ Ez az írás a Lengyel Népköztársaság bíráskodásáról készült monografikus tanulmányban található megállapításokra épül (T. Kozłowski: *PZPR wobec sądownictwa w latach 1948–1990*).

² Ziobro: „*Po upadku komunizmu sądy dyscyplinarne nie usunęły z zawodu tych, którzy dopuszczali się nieprawości*”, *Dziennik Gazeta Prawna*, 2019. VIII. 23.

büntetőpolitika eszközei voltak. Formálisan függetlenek voltak a bírók, valójában azonban ellenőrizték őket mind a végrehajtó hatalom szervei, mind maga a kommunista párt. Az Igazságügyi Minisztérium felügyelte a munkájukat, a Lengyel Egyesült Munkáspárt megbízásából pedig a Központi Bizottság és a Közigazgatási Szervek Osztálya. Sok volt a párttag az igazságszolgáltatásban. A nyolcvanas évek küszöbén a Lengyel Egyesült Munkáspárt tagja volt a kerületi bíróságokon (alsóbb szinten) dolgozó bírók majdnem 57 százaléka, magasabb szinten, a vajdasági bíróságokon pedig majdnem 70 százalék volt az arány. Arra volt ráállítva a rendszer, hogy az ügyvezetett szolgálatkész bírókat segíti előmenetelükben, akik hajlandók a hatalom „kívánságainak” megfelelően ítélezni.³

A Szolidaritás forradalmától a hadiállapotig (1980–1982)

////// Hosszú éveken át építették és erősítették a bírások pártellenőrzését, de ez gyakorlatilag összeomlott 1980–1981-ben, mert megalakult a Szolidaritás Független Önigazgató Szakszervezet. A szakszervezet a társadalmi követelések mellett a kommunista államot átalakító reformok kérdését is felvetette. S ami különösen fontos, nem csak munkások léptek be a Szolidaritásba. Olyan intézményekben is alakultak szervezetek, amelyeket a kommunista hatalom támaszainak tartottak, többek között a rendőrségen. Az igazságügyi dolgozók és a bírók is alakítottak saját szakszervezetet. 1980-ban 3776 aktív bíró és bírójelölt volt. Összesen 2604-en iratkoztak be a két szakszervezetbe – a Szolidaritásba és az ágazatiba.⁴ Számos követelést fogalmaztak meg

³ Andrzej Rzepliński: *Sądownictwo w PRL*, Londyn 1990, 66., 69–70. o.

⁴ Eltérő számadatokat találunk a szakirodalomban, de ezek nem változtatnak döntő módon az összképen. Lásd Andrzej Rzepliński: *Sądownictwo w PRL*, Londyn 1990, 87. o.; Adam Strzembosz – Maria Stanowska: *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005, 56–57 o.; Tomasz Kozłowski: *NSZZ „Solidarność” Pracowników Wymiaru Sprawiedliwości [in:] Ogniwa zakładowe i sekcje branżowe NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, szerk. Ł. Sołtyś, G. Walińska, Wrocław–Warszawa 2018, 239–262. o.

a Szolidaritásban tömörülő bírók az igazságszolgáltatás reformjával kapcsolatban. Ezek voltak a legfontosabbak: határozatlan időre nevezék ki a Legfelsőbb Bíróság bíróit, változtassák meg a rendes bíróságok működését szabályozó törvényt és erősítsék a bírói öngazgatást.⁵

Az egész Szolidaritás szakszervezet programjában fontos pontnak ismerték el a bírók követeléseit.⁶ A bírói kar képviselői részt vettek a Szolidaritás szakszervezet kijelölt programpontjainak kidolgozásában; a programot az I. országos küldöttgyűlésen fogadták el. Arra is rámutattak az *Öngazgató Köztársaság* című dokumentumban, hogy garantálni kell a bírói függetlenséget azzal, hogy „bevezetik a teljes bírói öngazgatást, a vezetésnek döntő szava lenne többek között abban, hogy kit helyeznek bírói tisztségbe, és kit neveznek ki a bíróság elnökének”. Az is lényeges volt, hogy garantálják az elmozdíthatatlanságot, vagyis „ne helyezték át és ne távolítsák el a bírókat, akik csak fegyelmi úton vagy betegség miatt távolíthatók el tisztségükből”. Egy kivétel volt e szabály alól – „elmozdítható tisztségéből a bíró a Bírói Közgyűlés javaslatára a törvény életbe lépését követő egyéves átmeneti időszakban”.⁷ Ez a pont adott volna lehetőséget arra a bírói karnak, hogy eltávolítsa a fekete bárányokat, vagyis a hírhedt szolgálatkész bírókat, akik a hatalom kívánságainak megfelelő ítéleteket hoztak.

⁵ Új Akták Levéltára, Igazságügyi Minisztérium, 7/116, az Igazságügyi Dolgozók Szolidaritás Szakszervezete Országos Egyeztető Bizottságának 1981. II. 8-ai levele Jerzy Bafia igazságügy-miniszternek, 16–20. l.

⁶ *Stanowisko Krajowej Komisji Porozumiewawczej do rządu w sprawie [in] Dokumenty Krajowej Komisji Porozumiewawczej i Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” (1980–1981)*, vál. Marek Owsiański, bev. és sajtó alá rend. Tomasz Kozłowski, Warszawa 2012, 181. o.; Archiwum Komisji Krajowej w Gdańsku, 347/3/13, az Igazságügyi Dolgozók Szolidaritás Szakszervezete Országos Egyeztető Bizottságának 7/81. elnökségi közleménye, számozatlan.

⁷ *Uchwała programowa I Krajowego Zjazdu Delegatów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” [in] I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”*. Stenogramy, I. köt., 1. szakasz, sajtó alá rend. és szerk. Grzegorz Majchrzak, Jan Marek Owsiański, bev. Bartosz Kaliski, Warszawa 2011, 1004. o.

Ezek az elemek – az erős bírói testület, az öntisztulás és az elmozdíthatatlanság garanciája – tették volna igazából harmadik hatalmi ággá a bíróságokat Lengyelországban.

De fordulat következett be 1981 decemberében. Sarokba szorította a Kreml a kommunista párt vezetését, az pedig emellett állandó konfliktusban állt a Szolidaritással, így bevezette a hadiállapotot. Tankokat hoztak ki az utcára, felfüggesztették a szakszervezetek működését, több ezer tagot és ellenzékit internáltak. A kommunisták nekiálltak a kulcsfontosságú intézmények, a rendőrség, a média és az igazságszolgáltatás megtisztításának. A nyomás alá került bírók kezdtek kilépni a Szolidaritásból.⁸ Akik nem hódoltak be, azokat eltávolították a vezető tisztségekből, más bíróságokba helyezték, sőt elbocsátották állásukból. E változások miatt sokan távoztak a munkahelyükről – a jog más területére mentek át, vagy nyugdíjba vonultak.⁹

Nagyon fontos volt a hatalom számára, hogy újra ellenőrzése alá vonhassa a bíróságokat, mert többek között azzal akarta megtörni a társadalmi ellenállást, hogy végrehajtsa a hadiállapot szigorú törvényeit. 1685 személyt ítélték el a rendes bíróságok a hadiállapot alatt, köztük 979-et a hadiállapotról szóló rendelet előírásai alapján. A hadbíróságokon is hasonló volt az arány: 10 191 személyt ítélték el, ebből 5681-et a rendelet alapján.¹⁰ Különösen felháborító

⁸ Új Akták Levéltára, LI/39, a LEMP KB Adminisztrációs Osztályának 1982. II. 27-ei feljegyzése a bíróságokat és az ügyéségeket érintő személyi döntésekről, számozatlan. Lásd még: Adam Strzembosz – Maria Stanowska: *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005, 60–61. o.

⁹ Grzegorz Majchrzak: „Wymiar sprawiedliwości” po 13 grudnia 1981 r. [in] *Wkład krakowskiego i ogólnopolskiego środowiska prawniczego w budowę podstaw ustrojowych III Rzeczypospolitej (1980–1994). Projekty i inicjatywy ustawodawcze ludzie, dokonania, oceny*, szerk. S. Grodziski, Kraków 2018, 507–521. o.

¹⁰ Dane dotyczące stosowania ustawodawstwa związanego z wprowadzeniem, zawieszeniem i zniesieniem stanu wojennego, przygotowane przez kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Wiktora Grzelca [in] *Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980–1983)*, vál., bev. és sajtó alá rend. Bogusław Kopka, Grzegorz Majchrzak, Warszawa 2001, 377–378. o.

az a tény, hogy nem volt jogi alapjuk az 1981. december 12. és 17. között elkövetett cselekményekért hozott ítéleteknek, mert akkor még nem hozták nyilvánosságra az új előírásokat. Így kommentálta ezt évekkel később Zbigniew Gwizdek bíró: „Nem a hatályos törvények alapján hoztunk ítéleteket, ez pedig nagyon szomorú. Nincs értelme színlelni vagy másokban keresni a hibát. Igaz, hogy mindenütt kifüggesztették a hadiállapotról szóló rendeletet, és úgy nézett ki, hogy magától értetődően kötelező érvényűek a hadiállapotot szabályozó törvények. Pedig nem voltak hatályosak. Amikor ítéltünk, hiányzott a józan ész, a bátorság, nem volt időnk gondolkodni. Bennem maradt a félelem abból az időszakból.”¹¹

Bevezették a hadiállapotot, tisztogatások folytak, a bírók egy része pedig lemondott arról, hogy gyakorolja a hivatását, ezzel pedig véget ért az igazságszolgáltatásban a Szolidaritás forradalma.

■ Az igazságszolgáltatás a rendszerváltás idején

////// 1988-ban két tiltakozási hullám söpört végig Lengyelországon. Ezek nem mérhetők az 1980-as sztrájkokhoz. De elegendők voltak ahhoz, hogy a kormányzó kommunisták tárgyalni akarjanak a Szolidaritás körül szerveződő ellenzékkel. Ezek az 1989 elején folytatott megbeszélések kerekasztal-tárgyalások néven kerültek be a történelembe. Ezek eredményeképpen megint legalizálták a Szolidaritást, kidolgozták a rendszert átalakító reformcsomagot, és megszervezték az első, részben szabad parlamenti választásokat. A kerekasztal keretei között egy alcsoport is tárgyalta a jogi és bírósági reformokról. Mindkét fél, a kormány

¹¹ „Sędziowie stanu wojennego”, *Dziennik Zachodni*, 2007. július 13., idézi Grzegorz Majchrzak: „Wymiar sprawiedliwości” po 13 grudnia 1981 r. [in] *Wkład krakowskiego i ogólnopolskiego środowiska prawniczego w budowę podstaw ustrojowych III Rzeczypospolitej (1980–1994)*. *Projekty i inicjatywy ustawodawcze ludzie, dokonania*, oceny, szerk. S. Grodziski, Kraków 2018, 507–521. o.

és a Szolidaritás is próbált kompromisszumot kidolgozni. A szakszervezeti oldalt Adam Strzembosz, az Igazságügyi Dolgozók Szolidaritás Szakszervezetének egyik vezetője képviselte, akit a hadiállapot bevezetése után megfosztottak hivatása gyakorlásának lehetőségétől.

A hatalom képviselői a jogi és bírósági reformot kidolgozó alcsoportban villámgyorsan belementek az engedményekbe, melyekkel erősítették a bírók függetlenségét. Meglepte a Szolidaritás oldalát, hogy ilyen gyorsan sikerült kompromisszumot kötni a bírói öngazgatás és a hivatás gyakorlását garantáló előírások megszüntetése ügyében, melyek lehetővé tették a nem megalkuvó bírók eltávolítását.¹² Ugyanakkor a kormányoldal a legkisebb engedményekre sem hajlott a büntetőjogi reform terén és abban, hogy meg kell szüntetni a párt befolyását a bírói karban. Így értékelte ezt Adam Strzembosz évekkel később: „Úgy gondolom, az okok taktikai és arculati jellegűek voltak. Engedniük kellett valamelyik szférában, és kényelmesebb volt a bírászkodás terén engedni, mint a büntetőjogban. Érzésem szerint tudták, hogy ha megtartják a hatalmat, akkor borzasztó nehéz lesz kivívni a bírászkodás teljes és való szabadságát, még akkor is, ha ezt írják elő.”¹³

De nem tudták megtartani a hatalmat a kommunisták. Az ellenzék sikerét hozták az 1989. júniusi, részben szabad választások. A Szolidaritás megszerezte a szejmben a helyek 35 százalékát (maximum ennyit érhetett el), a szenátusban pedig szinte 100 százalékot ért el. Ez politikai áttörés volt. 1989 augusztusában Tadeusz Mazowiecki, a Szolidaritás vezetője, Lech Wałęsa közeli tanácsadója vette át a miniszterelnöki tisztséget. Már a júniusi választások előtt megtörténtek az első változások az igazságszolgáltatás terén. 1989 áprilisában elfogadta a szejm az alkotmány átalakítását: a bírókat a köztársasági elnök nevezi ki az Országos

¹² Andrzej Friszke: „Przy Okrągłym Stole. O Polskę – demokratyczne państwo prawa”, *Krajowa Rada Sądownictwa*, 4. (37.), 2017, 39. o.

¹³ Adam Strzembosz: *Między prawem i sprawiedliwością. Rozmawia Stanisław Zakroczyński*, Warszawa 2017, 197. o.

Igazságügyi Tanács javaslatára, és csak a törvényben meghatározott kivételes esetekben távolíthatók el. Magát az Országos Igazságügyi Tanácsról szóló törvényt 1989. december 20-án, már a választások és a Mazowiecki-kormány megalakulása után, egy hónappal a Lengyel Egyesült Munkáspárt föloszlatása előtt fogadták el.

A Mazowiecki-kormány, a Szolidaritás 1981-ben megfogalmazott követeléseinek megfelelően járt el: megerősítette a bírói önigazgatást, és garantálta a bírók valódi függetlenségét, önállóságát és elmozdíthatatlanságát. De e nemes követelések megvalósulása konzervált számos működési zavart. Antoni Dudek hívta föl a figyelmet arra, hogy „senki sem tette fel magának ezt a kérdést kormányfórumon: milyen következményekkel jár az, ha mechanikusan áthelyezzük az egész bírászkodást a most születő demokratikus Lengyelországba, ahol a most elfogadott előírásokkal garantálják a bírók teljes függetlenségét”.¹⁴ Még egy követeléssel előállt 1981-ben a Szolidaritás: tisztítsák meg a kart a törvényesség elveit megsértő szolgálatkész bíróktól, mert a személyük nem garancia arra, hogy független ítéleteket hoznak. 1989-ben nem teljesült ez a követelés, ennek következtében pedig nagy hatalomhoz jutottak a bírák anélkül, hogy értékelniük kellett volna a kommunizmus idején hozott szakmai döntéseiket.

Adam Strzembosz a Mazowiecki-kormány igazságügyi miniszterhelyettese, majd a Legfelsőbb Bíróság elnöki tiszttségét elsőként betöltő személy volt az egyik legfőbb szószólója annak, hogy vessék el az ellenőrzés ötletét. 1991 elején optimista képet festett a bírászkodásban végbement változásokról: „létezett nálunk az országban a bírók egy csoportja – szerencsére elég szűk körről beszélünk –, akiknek a közmegegyezés szerint távoznuk kell az igazságszolgáltatásból. A legtöbben már nem tevékenykednek a bírászkodásban vagy változott a helyzetük, már készülnek távozni.

¹⁴ Antoni Dudek: „Rząd Tadeusza Mazowieckiego wobec reformy wymiaru sprawiedliwości”, *Chrześcijaństwo-Swiat-Polityka*, 22., 2018, 121. o.

Olyan tisztségekbe helyezik a kevésbé kompromittált, de a tárgyalótermekben nem szívesen látott bírókat, ahol nem láthatók a társadalom számára. Olyan légkört alakítottak ki bizonyos bírói körök, melyben maguk a kompromittált bírók mondtak le arról, hogy az igazságszolgáltatásban tevékenykedjenek.¹⁵ Azt hiszem, évekkal később ő maga is indokolatlannak tartotta ezt az optimista hangnemet.¹⁶

A kormány által elfogadott stratégia különböző érzelmi és gyakorlati előfeltevésekre épül. Maga Strzembosz az ilyen eljárással kapcsolatos technikai problémákra mutatott rá: „...nem tudni, ki és milyen elvek alapján végezhetné ezt el.”¹⁷ A Szolidaritás tanácsadója, majd az alkotmánybíróság elnöke, Andrzej Rzepliński fontos tényezőként jelölte meg az attól való félelmet, hogy a számlák kiegyenlítésére használják az egész procedúrát: „attól tartottunk, hogy boszorkányüldözés lesz. A különböző, nem csak politikai ítéletekkel elégedetlen emberek kihasználják az alkalmat arra, hogy bosszút álljanak a bírókon.”¹⁸ A Szolidaritás politikusai nem akartak olyan módszerekhez nyúlni, amelyek szerintük rokoníthatók azokkal, amelyeket a kommunisták alkalmaztak a hadiállapot idején. Emellett idealizálták a Szolidaritás legális időszakában kidolgozott megoldásokat, nem gondolkodtak el azon, hogy miként válnak be ezek a születő demokráciában. Amikor megkérdezték Rzeplińskit, hogy miért maradt el az ellenőrzés, azt felelte: „A bírók, hasonlóan az elefántokhoz, emlékeznek az ilyen dolgokra. Az pedig e hivatás természetéből következik, hogy háborítatlan biztonságérzet kell a bírói munkához. Nem lehetnek olyan félelmeik, hogy ideológiai vagy más okokból megfoszthatják őket a tisztségüktől [kivéve

¹⁵ Andrzej Cudała: „Weryfikacja czy samooczyszczenie?” *Wokanda*, 1991, 5.

¹⁶ Adam Strzembosz: *Między prawem i sprawiedliwością. Rozmawia Stanisław Zakroczyński*, Warszawa 2017, 155–156, 205. o.

¹⁷ Uo. 155–156. o.

¹⁸ *Służąc rządowi dobrego prawa. Andrzej Rzepliński w rozmowie z Krzysztofem Sobczakiem*, Warszawa 2015, 42. o.

a bűncselekményeket – TK megj.]”¹⁹ Visszajára fordíthatjuk az érvelést, és megkérdezhetjük, hogy a tettekért viselt konzekvenciák hiánya „háboríthatatlan biztonságérzet” helyett nem inkább a sérthetlenség érzését adja-e.

I Befejezés

////// Sok olyan esetet ismer a történelem, amikor a hivatalnoki kar, a bírókat is beleértve akkor is végezte a dolgát, amikor megváltozott az országban a rendszer, amelyet szolgált. Minden új hatalomnak szüksége van bírókra – mielőtt ki tudja képezni az új szakembereit, igénybe veszi azok szolgálatait, akik a régi rendszerben dolgoztak. Lengyelország esete 1989 után annyiban kivételes, hogy rendkívüli módon megerősítették a bírói kar pozícióját; tíz évvel korábban, de egész más helyzetben megfogalmazott elvekre hagyatkozva vittek végre reformokat.

Erős önkormányzatot teremtett a Mazowiecki-kormány, erősítette a bírói kar pozícióját, garantálta a függetlenségét, önállóságát és elmozdíthatatlanságát. Egyetlen 1981-es követelést adott fel, ez pedig a kompromittálódott bírók eltávolítása. Ez a döntés hosszú évekre beárnyékolta a jövőt. Lassan ment az átalakulás, inkább az idő és a biológia kényszerítette ki, nem a politika és a közeg nyomása. 1989 után nyugdíjba vonult vagy más jogászai foglalkozást választott sok egykori bíró. Az Országos Igazságügyi Tanács elutasíthatta az olyan javaslatokat, hogy hatvanöt éves kor fölött is ítélezhessenek. 1990 és 2000 között ötszáz kérelmet utasított el a Tanács, de nem tudni, hogy ebből hányban játszott szerepet a bírók 1989 előtti szerepének megítélése.²⁰

¹⁹ Uo. 40. o.

²⁰ Ewa Siedlecka: „Jak to sędziowie się samooczyszczali”, *Gazeta Wyborcza*, 2016. IX. 26.

Viszonylag kevés bírót marasztaltak el az 1989 előtti tevékenységéért. 2000 után főként azokat a bírókat vizsgálták nagyítóval, akik olyan jogi előírások alapján ítétek el embereket a hadiállapot idején, amelyek még nem léptek életbe (az 1981. december 13-ától 17-éig tartó időszakról volt szó). Elejét véve az eseményeknek a Legfelsőbb Bíróság 2007. december 20-án ítéletet hozott, melyben leszögezte, hogy nem kötelezte akkoriban a bírókat a *Lex retro non agit* elve, mert nem írták bele a Lengyel Népköztársaság alkotmányába. Ezzel megakadályozták azt, hogy felelősségre vonják a testületük tagjait. Az írás címére utalva: nemcsak az ellenőrzés maradt el, hanem az öntisztulás is.

A bírászkodás szörnyű állapota, a kommunista Lengyelországból hozott kultúra és a reformok ellen körömszakadtáig harcoló közeg olyan objektív tényezők mellett, mint az alulfinanszírozottság, a rossz szervezés és a pozitív jog minősége azzal a következménnyel járt hosszú éveken át, hogy vészesen alacsony volt a bírósági munka esetében a bizalom és az értékelés szintje.

A rendszerváltás mögött meghúzódó gazdasági érdekek

Borvendég Zsuzsanna

////// A magyar társadalomban többféle elbeszélési mód él párhuzamosan a rendszerváltásról. A rendszerváltó elit narratívája szerint egy sikertörténetről van szó, hiszen legyőztük a több mint negyven évig tartó kommunista diktatúrát, visszaszereztük szuverenitásunkat és felépítettünk egy új, demokratikus államberendezkedést. Mindez igaz, az emberek többsége mégis hiányérzetének ad hangot, sőt egyenesen sikertelenségről beszél, módszerváltásként, esetleg gengszterváltásként emlegeti az átmenetet – pártpolitikai szimpátiától függetlenül. A kiábrándultság oka nagyrészt a váltást követő gazdasági kilátástalanságban keresendő, de legalább ekkora szerepe van a katarzis elmaradásának is. Az igazságtételi törvényt elkaszálták, nem került sor semmiféle lusztrációra, szóba sem került az elszámoltatás és a reprivatizáció, az első szabadon választott kormány nem kezdett tárgyalásokat az államadósság részbeni elengedéséről, illetve átütemezéséről, valamint nem készült vagyonleltár a privatizációk megkezdése előtt, és utána sem. Ezek olyan mulasztások, amelyeket joggal kifogásol a társadalom, különösen annak a tapasztalatnak a birtokában, hogy a pártállami elit és annak kapcsolatrendszere 1990 után is virulens maradt a közéleti és politikai porondon, ugyanúgy, mint a gazdasági életben.

A hálózatok továbbélése nyilván a régió többi országában is megfigyelhető, példaként hozom fel a lengyel filmművészet egy igen figyelemreméltó és izgalmas alkotását, a *Zárt rendszer-t*. Mégis a felsorolt hiányosságok ilyen mértékű együttállására Magyarország kirívó példát mutat. Ugyancsak egyedülállónak mondható az az adat, amelyet 2012-ben publikált egy brit civil szervezet, a Tax Justice Network. Eszerint hazánkból 1980 és 2010 között 242 milliárd dollár

áramlott ki offshore-ba. Ezzel az összeggel a világ 20 legnagyobb vesztese közé kerültünk, és a régióban „vezető szerepet” játszunk. Felmerül a kérdés: miben volt más Magyarország, mint a többi kommunista blokkbeli ország?

Magyarország sajátos szerepet játszott a hidegháború idején, amelynek során a nyugati gazdasági kapcsolatok fel-futtatásával tőkekaput nyitott a vasfüggönyön. Már 1944-ben megjelent egy moszkovita csoport a front mögött, azzal a feladattal, hogy a kereskedelmi forgalom felett átvegye az irányítást még az államosítások lebonyolítása előtt. Mindennek jelentősége a kereskedelmi kapcsolatok feletti totális kontrollban ragadható meg, amely részben titkosszolgálati szempontból volt releváns, részben gazdasági indokai voltak. A kereskedelem egy élő kapcsolaton nyugvó és az egész világot átfogó hálózat, amelyben folyamatos a pénzmozgás, ezért alkalmas titkosszolgálati akciók fedésére és illegális pénzek transzferálására is. Lenin volt az, aki kialakította a kereteit annak a külkereskedelmi gyakorlatnak, amely a reexportot, vagyis a közvetítőkereskedelmet használta a nyugati baloldali mozgalmak támogatására úgy, hogy az adásvételbe bevont közvetítő minden esetben egy nyugati kommunista párt vállalata, vagy olyan mozgalom képviselője volt, amely baloldali felforgató tevékenységet végzett a nyugati világban. Ezt a technikát kellett követni a második világháború után a szovjetek által megszállt országokban.

A szocialista és államosított külkereskedelem sajátossága volt, hogy a piacra lépés monopóliumát az állami külkereskedelmi vállalatok, az úgynevezett impexek kapták, amelyek a termelőmunkában nem vettek részt. Mivel a gyártás költsége nem náluk jelentkezett, így a piaci partnerek kiválasztásában sem a költséghatékonyság dominált, hanem jobb esetben a vállalati, gyakrabban pedig az egyéni érdekek mentén hozták meg döntéseiket. Magyarán: attól vásároltak, illetve annak adták el a rájuk bízott termékeket, amely cég nagyobb hajlandóságot mutatott a korrupcióra. A rendszerben tehát eleve kódolva volt a visszaélés és az egyéni haszonszerzés lehetősége, mégis elmondhatjuk,

hogy Magyarország ezt a korrupciós hálózatot a térség többi országához képest nagyobb méretűvé dagasztotta. A már említett közvetítőkereskedelem felfuttatása az ötvenes évek végére szembeötlő volt. A CIA jelentése szerint Magyarország külkereskedelmi forgalmának közel 13 százalékát reexportként bonyolította le, miközben a szisztémát kialakító Szovjetuniónál is csak 7 százalék körüli volt az arány. Ez a tendencia folyamatosan növekedett, a nyolcvanas évek elejére már hazánk teljes külkereskedelmi forgalmának több mint 40 százalékát tette ki a reexport. Ám ami ennél is izgalmasabb jelenség, hogy elsősorban nem a vasfüggöny két oldala közötti árucseré-forgalom lebonyolítását végezték ezzel a technikával, hanem két nyugati szereplő közé léptek be közvetítőnek, ráadásul többnyire veszteséggel tették mindezt, vagyis olcsóbban adták el a terméket, mint amennyiért megvásárolták. A vevőnél jelentkező hasznóból korrupciós pénzek csorogtak vissza annak a személynek a zsebébe, aki lehetővé tette az üzletkötést.

A jelenség elterjedéséhez a kádári nyugati nyitás politikája adta a hátteret. A vérrel hatalomra került Kádár János legitimitása ingatag volt idehaza, ezért új hatalomtechnikai eszközt használt saját elfogadtatásának megeremtésére: ez volt az úgynevezett életszínvonal-politika, amelyhez szüksége volt a nyugati gazdasági kapcsolatok felfuttatására. Mivel az ötvenes évek közepétől Moszkva ugyan ezen célok mentén a békés egymás mellett élés politikáját hirdette, Kádár a szovjet elvárásoknak is eleget tett, amikor a nyugati tőke és technológia beáramlása előtt szélesre tárta a kapukat, ezzel megadva a politikai hátteret egy új pénzügyi lobbicsoport felemelkedéséhez.

A külkereskedelmi vállalatok vezetői, titkosszolgálati háttérrel megerősítve, a pénzügyi világ néhány prominens alakjának irányítása mellett kialakítottak egy olyan gazdasági erőteret, érdekcsoportot, amelynek a párt legfelsőbb köreiből is voltak támogatói. A hatvanas évektől kezdve egyre nagyobb nyomást tudtak gyakorolni a politikai döntéshozókra, és 1972-re elérték egy pénzügyminiszeri rendelet megszületését, amely lehetővé tette a külkereskedelmi

vállalatok számára, hogy külön engedélyeztetés nélkül vegyesvállalatokat hozzanak létre a kapitalista világban. A jogszabály megszületésében döntő szerepe volt a hazai bankok prominens vezetőinek, nevezetesen Fekete Jánosnak, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettesének és Salusinszky Istvánnak, a Magyar Külkereskedelmi Bank elnökének.

1972 után gomba módra kezdtek szaporodni a külkereskedelmi vállalatok leánycégei Nyugaton, amelyek kifejezetten a közvetítőkereskedelemre specializálódtak. A nyolcvanas évek elejére nagyjából 200 Magyarországon bejegyzett nyugati székhelyű vegyesvállalat működött, amelyek maguk is újabb és újabb cégalapításba kezdtek. Az így létrehozott vállalkozások azonban már nem voltak bejegyezve Magyarországon, azok offshore-jelleggel működtek, pénzügyi felügyeletük megoldatlan volt. Az összehasonlítás végett és a tendenciák bemutatására egy példát említek: a nyolcvanas évek közepén az Ausztriában működő és a KGST országaihoz köthető 53 vegyesvállalat közül 33 cég magyar érdekltség volt, vagyis a többi tagország átlagosan 2-2 vállalatot tudhatott magáénak.

A közvetítőkereskedelemhez kapcsolt korrupciós pénzek és egyéb jutalékok, illetve alkotmányos költségek leföldzése és eltüntetése rendszerszerűen működött ezen csatornákon keresztül. Egyetlen példaként említem, hogy az 1979-es iráni forradalom után amerikai embargó alá helyezett perzsa olajat a nyolcvanas évek elejétől egészen a rendszerváltásig Magyarországon keresztül vásárolta meg az egyik legnagyobb amerikai olajcég, a Philipp Brothers (röviden: Phibro) úgy, hogy a Mineralimpex bécsi leányvállalata, a Mineralkontor 10 százalékkal olcsóbban adta tovább, mint amennyiért megvásárolta. Több száz millió dollár vesztesége keletkezett Magyarországnak csak ezzel az egy ügylettel, miközben az említett amerikai vállalat-hoz tartozó bank hitelajánlattal állt elő, hogy legyen miből megfinanszírozni hazánknak saját kirablását. Az állambiztonsági nyomozás során fellelt elsibolt pénzek, amelyek csak a töredékét tették ki a tényleges kárnak, az 1989-es költségvetési hiány 19 százaléka volt. Magyarország

offshore hálózata tehát szisztematikusan szivattyúzta ki hazánkból a tőkét, miközben nyugati hitelek felvételével biztosították ennek pénzügyi hátterét. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy az említett bécsi Mineralkontor társtulajdonosa egy Heinrich Korzil nevű osztrák kereskedő volt, aki Lengyelországban is megpróbálta megvetni a lábát, de ott már a nyolcvanas évek első felében letartóztatási parancsot adtak ki ellene gazdasági csalások miatt, így soha többé nem lépett be az országba. Magyarországon ez nemcsak elmaradt, hanem később privatizált a tőlünk ellopott pénzből.

Az ideológiai és politikai előny, amiért ennek a rendszernek az életben tartása mégis kifizetődő volt a pártállami elitnek és a szovjeteknek, az volt, hogy ezen a céghálózaton keresztül ki lehetett játszani az embargós rendelkezéseket. A COCOM-listás termékek legnagyobb szállítója Magyarország lett a nyolcvanas évekre, amelynek költsége természetesen szintén a magyar társadalmat terhelte.

Mindezen hálózati működés következtében Magyarország nem pusztán a legkifosztottabb ország lett a régióban, hanem a legkiszolgáltatottabb is. A nyugati cégek számára a vasfüggönnyel elzárt, kiéhezhetett piacok óriási lehetőséget rejtettek, hiszen versenytársak nélkül, emelt árakon értékesíthették akár a Nyugaton kevésbé eladható termékeiket is. Nem véletlen, hogy készségesen fizettek kenőpénzeket a piacok megkaparintásáért. Olyan gazdasági kapcsolatrendszer épült ki a hetvenes évek derekára, amelynek magyarországi hálózata már nem Moszkvát tekintette igazodási pontnak, hiszen egzisztenciálisan multinacionális cégektől, nyugati pénzügyi központoktól függtek.

Eleinte a nyugatnémet gazdasági befolyás volt a meghatározó, de a nyolcvanas évektől kezdve az amerikai nagytőke is egyre nagyobb érdeklődést mutatott iránunkban.

Az amerikai hírszerzés megállapítása szerint a rendszerváltás küszöbére Magyarország lett a leginkább befektetőbarát állam. Mit jelentett ez pontosan? A CIA elemzéséből

kiderül, hogy arra gondoltak, nálunk a legalacsonyab-
bak az adók, emellett egyes kiemelt területeken – például
az energetikában vagy a gyógyszeriparban – a nyugati
befektetők adómentességet is élvezhettek az első öt év-
ben, majd a továbbiakban is jelentős adókedvezményt
kaptak. Ráadásul mindezekon túl kedvező áron juthat-
tak hozzá az energiához és a nyersanyagokhoz, a ma-
gyar munkavállalók fizetésének meghatározásakor pedig
az alacsony keleti munkabérek váltak irányadóvá, termé-
szetesen forintban fizetve. A továbbiakban pedig azt is
kiemelték, hogy Magyarország az egyetlen olyan ország
az összeomló szocialista blokkban, ahonnan gyakorlatilag a
befektető egy az egyben kiviheti a profitot.

A gazdaságvédelem hiánya a privatizációk során is meg-
mutatkozott. 1988-ban három törvényt fogadott el a par-
lament, amely megnyitotta a kapukat az erkölcstelen
fosztogatás előtt, amelyet finomkodva „spontán privati-
zációnak” neveztek. A Németh Miklós vezette kormányzat
idején elfogadták a társasági, az átalakulási és a csődtör-
vényt, amelyek lehetővé tették, hogy az állami vállalatok
vezérigazgatói, vagyis a kommunista rendszer kiváltságo-
sai magukhoz ragadják az általuk irányított céget. A szo-
cialista káderekből hirtelen kapitalista menedzserek váltak,
akik a közvagyon apportálásával saját kezükbe „vará-
zsolták” mindazt, ami fölött nem rendelkeztek tulajdonosi
jogokkal. Az Állami Számvevőszék a privatizációról szóló
2004-es jelentésében így írt: „Tipikus formája az volt, amikor
az állami nagyvállalatok menedzsmentje lényegében tu-
lajdonosi jogosítványokkal a horizontálisan szervezett gyá-
raikat, gyáregységeiket társasági formába (részvénytársas-
ság, korlátolt felelősségű társaság) szervezték, a vállalati
központok pedig először vagyonkezelő szervezetté, majd
egy következő lépésben részvénytársasággá alakultak.
E privatizáció eredményeként 1990 májusára, a rendszer-
váltás hivatalos időpontjára lényegében alig találunk álla-
mi vállalatot Magyarországon, amelyik ne alapított volna
valamilyen gazdasági társaságot.” Ezekbe vitték be ap-
portként a különböző gyártósorokat, gépeket, nyersanya-
gokat, berendezéseket, amelyek jelentős értéket képví-

selvek egy vállalatban belül, ezáltal az magánkézbe került, az állami tulajdonban lévő eredeti vállalat pedig egy lepusztult és értéktelen kőhalom maradt csupán. Az apport értékét önkényesen állapították meg, vagyis mindig akkora összeget képviselt a gazdasági társaság alapításakor, amely a leginkább megfelelt a tolvajok érdekeinek. Ugyancsak bevett eljárás volt, hogy mélyen alulértékelték a magánosításra kiszemelt vállalatot, így a külföldi befektető poton pénzen jutott hozzá a magyar nemzet tulajdonához. Azok a vállalatvezetők, akik elintézték a csalást, megkapták kellő jutalmukat: vagy részesedést a tulajdonból, vagy egy jól fizető pozíciót a vállalat vezetésében. De általában mégis az volt a jellemző, hogy a külföldi befektető piacot akart szerezni, nem gyárat. A használható gépparkot leszerelte, azokat eladta – sokkal drágábban, mint amennyiért az egész vállalatot felvásárolta –, vagy elszállította saját külföldi üzemeibe. Az alkalmazottakat szélnek eresztette, egzisztenciális válságba sodorva őket.

A régióba áramló nyugati tőke 60-70 százaléka ide érkezett. Senki nem firtatta, mik is valójában ezek a cégek, de ma már tudjuk, hogy egy részük éppen a már említett offshore céghálóból került ki. Az első szabadon választott kormányt sokkolta az ország gazdasági helyzete, a kincstár adósságállománya, a fenyegető fizetéseképtelenség. Nem kérdés, hogy tőkére volt szükség, ezért minden befektetőnek örültek. A külföldiek jelentős nyereségadó-kedvezményt kaptak, ami a magyar vállalkozóknak nem járt. Tömpe István, aki maga is aktív szereplője volt a rendszerváltoztatás éveiben a gazdasági irányításnak – közelebbről a privatizációnak –, így fogalmazott: „A társaság alapítás hajtóereje kezdetben az adóoptimalizáció volt, mivel a társaságokba bevont külső tőkét az állam masszív adókedvezménnyel jutalmazta. [...] Alighanem több adókedvezmény ment ki, mint ahány dollár jött be. Elég volt a Nyugatra titokban kivitt pénz egy részét visszahozni, elég volt külföldi leányvállalatokat itthon tőkésként bemutatni. Kevés tőkéért sok adóvesztéség.”

Az Állami Számvevőszék 2004-es jelentésében úgy becsülték, hogy a kiinduló vagyon 15-20 százaléka veszett el

a privatizációk során. „E vagyonérték a társadalmi-gazdasági átalakulás olyan súrlódásos vesztesége, amely a rendszerváltó országokban lezajló sajátos eredeti tőkefelhalmozásnak, tulajdonszerkezet-váltásnak, azaz a vadkapitalizmus újbóli kialakulásának igen súlyos árral járó kísérője volt” – fogalmazott az ÁSZ.

Végezetül néhány döbbenetes adatot ismertetnék. A magyarországi privatizációk legismertebb rémtörténete a cukoripar tönkretétele. A cukorrépa-nagyhatalomnak számító ország 12 cukorgyára közül mindössze egy maradt meg. A spontánnak nevezett privatizáció során hat gyár tűnt el úgy, hogy eladásukból egyetlen fillér sem került be az államkasszába, majd a Horn-kormány alatt szándékosan leamortizálták a többit, és fillérékért értékesítették. A Covid idején kiderült, milyen súlyos következményei vannak ennek, hiszen hiánycikknek számított a kristálycukor.

A növényolaj-feldolgozást végző gyárakat olasz tulajdonosok szerezték meg szinte ingyen, akik négyet azonnal bezártak, az ott lévő korszerű gépeket elszállítva Olaszországba, ahonnan mi méregdrágán importálhattuk a saját napraforgómagunkból a saját gépeinken előállított étolajat. Az 1994-ben kormányra kerülő posztkommunisták értékesítették a közüzemeket és az energiaipart, 8 százalékos éves nyereség garانتálása mellett, vagyis az áron alul átadott létesítmények mellé még pénzt is fizettek a vevőnek. A bankprivatizációk hasonló módon történtek. A Budapest Bank eladásakor 8000 forint bevétele volt az államnak, miközben négy évre évi tízmilliárd forint garancia beváltását vállalta, vagyis negyvenmilliárd veszteséggel adtak túl a pénzügyre.

Egyes becslések szerint a privatizációk során 20 ezer milliárd forint tűnt el magánzsebekben, de mivel nem volt pontos vagyonleltár, a tényleges összeget talán soha nem tudjuk pontosan megmondani. 1990 elején 1859 állami tulajdonban lévő cég volt, amelyből 2003-ra 1244-et teljes egészében eladtak, és csak 23 maradt 100 százalékos állami tulajdonban. A következő két kormányciklusban ezeknek is lába kelt.

„Külker”-gate, Császár-gate

Taller János

„A rendszerváltás hónapjainak történetéhez a Duna-gate-ügyön¹ kívül is kapcsolódnak olyan sajátos epizódok, amelyeknek a valóságtartalmát, lehetséges dezinformációs célzatát ma már nehéz volna feltárni.”²

///// Érdekes történetek, sajátos epizódok a rendszerváltás környékén? Milyen ügyek, események juthattak Hankiss Ágnes eszébe, mikor ezeket a sorokat írta? A ma élő embereknek a rendszerváltás körüli nagy botrányokból leginkább a Duna-gate és az iratmegsemmisítési ügy jut az eszükbe. A feledés homályába veszhetek az akkori sajtóban napvilágot látott különféle „gate-ek”, ügyek.³ Kevesen emlékeznek arra, hogy a Duna-gate kirobbanása után alig két héttel egy szentendrei házasszony a Magyar Néphadsereg titkos dokumentumait találta meg a saját szemetesében. Többek között a vezérkari főnök 07/1987-es számú intézkedését, a honi légvédelemmel és az előléptetésekkel kapcsolatos iratokat.⁴

Az ügynöklisták nyilvánosságra hozatalának kérdése a gate-ektől eltérő utat járt be. Ez az egyetlen olyan – a kommunista titkosszolgálatokhoz kapcsolódó – ügy,

¹ Duna-gate: 1990. január 5-én a Fidesz és az SZDSZ képviselői a Graffiti moziban tartott sajtótájékoztatójukon jelentették be, hogy a Belső Biztonsági Szolgálat (korábbi nevén III/III Csoportfőnökség) továbbra is megfigyelés alatt tartja az ellenzékét, és az állambiztonsági iratokat megsemmisítik.

² HANKISS Ágnes: *Állambiztonsági játszmák*. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest 2022. 67.

³ PI.: KRUPPA Géza: „»Lehallgatják« a sportszövetségek vezetőit? Egy újabb gate robban, ezúttal a teniszfertyálon?” *Reform*, 3. évf. 27. sz. 1990. 07. 06. 12–13., BEKES József: „Zsaru-gate”. Szikra, Pécs 1990.

⁴ TÓKE Péter: „Titkos katonai iratokat találtak egy szentendrei kukákban! Katonai bizottság vizsgálja az áruállással felérő ügyet”. *Reform*, 3. évf. 3. sz. 1990. január 19. 10–11.

amely a rendszerváltás óta folyamatosan benn tudott maradni a közbeszédben, és máig foglalkoztatja a politikai pártokat.⁵ Amikor szóba kerül, akkor legtöbbször a III/III-as Csoportfőnökségnek dolgozó személyek nyilvánosságra hozatalára gondolnak, ettől várják a magyar közélet megtisztulását. Hankiss Ágnes ezzel kapcsolatban meg is jegyzi, hogy *„Azt a hiedelmet, hogy önmagában véve a III/III-as ügynökök megnevezése katartikus megtisztulást hozhatna, kezdetektől fogva a létrontás emberei sugalmazták naiv és kíváncsi számunkra. Vélhetőleg politikai szándék és tudatos taktika irányult arra, hogy egyedül a III/III-as Csoportfőnökség ügynökei váljanak bűnbakká, közmegvetés vagy adott esetben nyilvános bűnbocsánat tárgyává. Homályban tartva azt a tényt, hogy a hálózatok más típusai is meghatározó – és morális szempontból nem kevésbé aggályos – szerepet tölthettek be az állambiztonsági szolgálat működésének a gépezetben.”*⁶ Majd folytatja: *„Az állambiztonsági szolgálatok tevékenységéről alkotott tudásunkat vakfoltok tarkítják és tévképzetek, dezinformációk és legendák szövik át. Az átfogó feltárás nehézségét még ma sem csupán a hiányzó dokumentumok adják. Hanem az a körülmény is, hogy magát a képalakítást – a rendszerváltás első pillanatától fogva – állambiztonsági műveletek befolyásolták. Más szóval, az állambiztonsági szolgálatok működési mechanizmusairól alkotott képünk nem csekély mértékben maga is állambiztonsági manipulációk terméke.”*⁷

Egy ilyen állambiztonsági manipuláció, vagy csak egy érdekes, elgondolkoztató epizód lehetett az 1990 márciusában kirobbant „Külker”- gate.

1990 kora tavasza. Az ország a rendszerváltás utáni első országgyűlési választás első fordulója előtti kampány lázában ég. Botrányoktól hangos a sajtó. A kommunista rendszer

⁵ Az LMP ismét benyújtja az ügynökakták feltárását célzó javaslatát <https://lmp.hu/aktualitasok/az-lmp-ismet-benyujtja-az-ugynokaktak-feltarast-celzo-javaslatat/> (Utolsó letöltés 2023. 11. 23.)

⁶ HANKISS (2022) 21–22.

⁷ HANKISS (2022) 27–28.

az egykori III/III-hoz kötődő botrányát már parlamenti vizsgálóbizottság vizsgálja.⁸ A III/III-ról Végvári József őrnagy tevékenységének köszönhetően szerzett tudomást az ellenzék és az ország lakossága. A katonák „elveszett” iratairól egy háziasszony tájékoztatta a lakosságot. Szinte a „levegőben volt”, hogy előbb-utóbb valaki lerántja a leplet a hírszerzés és elhárítás piszkos vagy piszkosnak vélt üzelmeiről. Március végén színre is lépett „Király Zoltán”, a magyar „James Bond”.

■ A magyar „James Bond” színre lép

////1990 márciusában a *Reform* című magazin két szerkesztője és fotóriportere egy „semleges” országba utazott, hogy interjút készítsen a „jókora dokumentumanyaggal” rendelkező „Király Zoltánnal”. A teatralitásokat sem nélkülöző találkozáson „Király” elmondta, hogy:

1. 1977-ben egy müncheni cég alkalmazottjaként üzleti céllal érkezett Magyarországra. Megérkezése után néhány héttel felkeresték az ipari kémelhárítástól. Azzal zsarolták, hogy amennyiben nem működik velük együtt, kitiltják az országból.
2. A Belügyminisztérium (BM) megbízásából a korrupciót elkövető külkereskedők után nyomozott.
3. A korrupst külkereskedők összesen 320 millió dollárral károsították meg az országot. Erről a feletteseinek jelentést tett. Levelet írt Kádár titkárságára és még egy befolyásos PB-tagnak is.
4. Az általa felfedezett bűncselekmény lényege: a német fél 2,5 NSZK-márkáért gyártatott egy inget Magyarországon. Erről kiállítottak egy másik számlát, amelyen már 5 DM volt. A különbözetet elosztották.

⁸ A Belső Biztonsági Szolgálat tevékenységét vizsgáló bizottság 1990. január 31. és 1990. április 13. között ülésezett.

5. Még most is veszélyben van az élete. 1982-ben Magyarországon egy a főnöke vadászházában folyó italozás során vodkába tett méreggel megmérgezték, félig öntudatlan állapotban jutott el a Korányi Kórházba, ahol pisztollyal egy búcsúlevél megírására kényszerítették. Majd a Lipótmezőn lévő elmeógyógyintézetbe került. Onnan egy orvosnő segítségével a szennyruhaszállítmányban elrejtőzve sikerült megszöknie.
6. A magyar titkosszolgálat feldobta az osztrák elhárításnak, ezért Ausztriában rövid időre letartóztatták és kiutasították.
7. Ezt követően Münchenbe ment. Komoly pénzügyi követelésekkel rendelkezett, és élete is veszélyben volt. Ezért rabolta el a müncheni magyar kereskedelmi képviselőt. Egy órát autóztak, végül szabadon engedte a túszt. Szerencséjére börtönbe került, ahol már biztonságban volt.
8. Állítása szerint „Becker” fedőnéven különféle összegeket fizetett a román hírszerzésnek.
9. Az Ausztriában biztosítási csalás miatt osztrák bíróság előtt álló Prokschal⁹ is kapcsolatban állt.
10. Veress Péter külkereskedelmi minisztert¹⁰ is értesítette a korrupciós ügyekről.

⁹ Proksch, Udo (1934–2001) osztrák üzletember. 1977. január 23-án az általa bérelt *Lucona* nevű teherhajó – egy biztosítási család részeként – felrobbant az Indiai-óceánon. Ebből a második világháború utáni Ausztria egyik legnagyobb politikai botránya kerekedett. 1992-ben Prokschot hat ember meggyilkolásában bűnösnek találták és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. SACHSLEHNER, Johannes: 365 Schicksalstage – Der Gedächtniskalender Österreichs. Styria premium, Wien-Graz-Klagenfurt, 2012. 33. <https://austria-forum.org/web-books/schicksalstage2012iicm/000033> (Letöltés ideje: 2023. 11. 16.)

¹⁰ Veress Péter (1928–) közgazdász, politikus. 1979–1987 között külkereskedelmi miniszter.

11. 1984-ben a német börtönből kiengedték, ekkor az USA-ba ment (vízumot és ötezer dollárt is kapott cégalapításra). Majd Los Angelesben cégalapításra újabb húszezer dollárt kapott. 1987-ben újból megkeverte a magyar belügy, és egy importcégbe akarták bevonni. 1988-ban Amszterdamban német körözés alapján letartóztatták, és 1989-ben szabadult.
12. Magyarországra nem utazhat be.
13. Az általa felderített ügyeket egy parlamenti vizsgálóbizottság elé tárná és válaszolna a feltett kérdésekre.¹¹

„Király” állításai a cégalapításokról, a finanszírozásról még az interjút készítő riporterek számára sem voltak teljesen érthetőek. Ezt meg is jegyezték az interjúban,¹² a kétségeik ellenére azonban hitelt adtak az exügynök állításainak. A „Külker”-gate-tel foglalkozó sorozat folytatódott.

1990 áprilisában „Király Zoltán”, azaz Császár Vilmos megkapta a beutazási engedélyt Magyarországra, és azonnal interjút is adott a *Reform* szerkesztőségének. Ebben szó esett arról, hogy Hegyeshalomtól Budapestig két Ladával követték, arcról is felismeri a vezetőket. Az április 20-ai interjú azért jelentős, mert ebben hangzott el az, hogy 1979-ben tett esküt a magyar titkosszolgálatnak, és megnevezte azon állambiztonsági vezetőket, akik vele kapcsolatban álltak: Farkas Tibor alezredest¹³ és annak beosztottját, Papp Árpádot.¹⁴ Utóbbi állítása szerint 1980-ban korrupció miatt kényszernyugdíjazták. Rédeyt [dr. Rédei Miklós]¹⁵ a kémelhárítás vezetőjét is nevének nevezte.

¹¹ LAJOS Júlia – VINCZE Péter: „Itt a Külker-gate botrány? Elsíboltak 320 millió dolcsit?” *Reform*, 3. évf. 12. sz. 1990. 03. 23. 1., 12–13. és LAJOS Júlia – VINCZE Péter: „Engem Budapesten »dekonspiráltak!«, azaz földobtak. *Reform*, 3. évf. 13. 1990. 03. 30. 2–3.

¹² Uo.

¹³ Farkas Tibor alezredest a III/II-6 (népgazdaság kiemelt területeinek preventív biztosítása) osztályain dolgozott, 1977-től alosztályvezető.

¹⁴ Nem beazonosítható.

¹⁵ Dr. Rédei Miklós vezérőrnagy főcsoportfőnök-helyettes és egyben a III/II csoportfőnöke 1977–1988 között.

Az interjúban röviden szóba került a müncheni emberrablás is. Az újságírók szerint a korabeli német sajtó pitiáner ügyként kezelte az általa mondottakat, a magyar sajtó pedig beszámolt az emberrablásról, de az okairól nem. Császár az utóbbi kapcsán megjegyezte, ez azért történt, mert a magyar sajtónak meg lett tiltva, hogy a külföldi sajtó tudósításait átvegyék.

Az április 27-én megjelenő interjúból kiderül, hogy az MDF bizottsága foglalkozik a „Külker”-gate-tel. Emögött az MDF színeiben frissen parlamentbe jutott Ilkei Csaba állhatott, aki az *Új Reflektor Magazin (ÚRM)* című tv-műsorának 1990. május 8-ai adásában is foglalkozott az üggyel.¹⁶

| Színrelépés után cáfolás és lejárata

////// A több ponton is támadható állítások után jöttek az exügynök lejárata és személyét hitelteleníteni kívánó írások. Dercze István¹⁷ az Információs Hivatal (IH) vezetője az *ÚRM* adását követően közleményt adott ki, melyben azt állította, hogy Császár nem állt velük kapcsolatban.¹⁸ Május 14-én jelent meg a *Népszabadság*ban a Nagy Lajos ezredessel¹⁹ készített interjú.²⁰ A Nemzetbiztonsági Hivatal elnöke elmondta, hogy elrendelte az ügy kivizsgálását és a fellelhető dokumentumok összegyűjtését. A vizsgálat lezárult, és az eredményeket kész átadni egy illetékes parlamenti vagy kormányzati bizottságnak. Sajnálta, hogy

¹⁶ FÖLDESSY Dénes: „A Külker-gate titka”. *Pesti Hírlap*, 1. évf. 19. sz. 1990. 05. 08. 3.

¹⁷ Dercze István (1941–2004) hírszerző, diplomata. Az Információs Hivatal első vezetője.

¹⁸ „Az exügynök nagyon titkos”. *Népszabadság*, 48. évf. 109. sz. 1990. 05. 11. 4.

¹⁹ Nagy Lajos (1939–2006) vezérőrnagy. 1990. március 1. – 1990. június 1. között a Nemzetbiztonsági Hivatal elnöke, június 1-jétől szeptember 10-éig az NBH főigazgatója.

²⁰ VAJDA Péter: „Császár titkos ügynök volt, de...” *Népszabadság*, 48. évf. 111. sz. 1990. 05. 14. 3.

a riportok megjelenése előtt háttér-információkat nem szereztek be, így fordulhatott elő az, hogy „Császár Vilmos több, a valóságnak nem megfelelő kijelentése, illetve állítása mintegy tényként került a nyilvánosság elé”. Elismerte, hogy Császár az 1979-es év folyamán kapcsolatban állt a kémelhárítással, de negatív tulajdonságai miatt megszakították vele a kapcsolatot. Arra a megállapításra jutott, hogy a Császár által említett személyek közül senki sem került át a március 1-jével létrehozott NBH-ba. Cáfolta azt is, hogy az exügynök ellen presszionáló vagy megelőző lépéseket tett vagy tenne a hivatal.

Az interjú megjelenésének napján Császár bement a *Népszabadság* szerkesztőségébe és kérte, hogy a „korrekt tájékoztatás kívánalmainak megfelelően adjunk helyt ez ügyben az ő megjegyzéseinek is”.²¹

A *Reformban* megjelent interjúkat összevetve a *Népszabadságban* megjelenttel kiderül, hogy Császár rövid időn belül másként meséli el ugyanazon történeteket:

1. Mérgezés:

- a. *Reform*-interjú: a pasaréti presszóból elhívta a főnöke, annak a vadászházában vodkába tett méreggel mérgezték meg.
- b. *Népszabadság*: Rédei vezérőrnagyra hivatkozva hívták abba a lakásba, melyben a barátnőjével szokott találkozni (ehhez kulcsa is volt). Titkos jelszóval hívták: „Pali vagyok a tévéből”. A kényszerítés után történt a mérgezés.

²¹ VAJDA Péter: „Ilyen feladatokra nem hittanárokat alkalmaznak” – Interjú a magyar kémelhárítás egykori ügynökével. *Népszabadság*, 48. évf. 112. sz. 1990. 05. 15. 1. 3.

2. Pisztollyal történő fenyegetés és búcsúlevélírás:
 - a. *Reform*: a Korányiban történt.
 - b. *Népszabadság*: iszogatók közben a lakáson történt.

3. Utazás:
 - a. *Reform*: a vadászházban ájultnak tette magát, a takarítóbrigád előtt még ki tudott szökni. Bejutott a Korányiba, innen került az OPNI-ba.
 - b. *Népszabadság*: bódult állapotban Csepelre ment autóval, a rendőrök megállították, így került a Korányiba és onnan az OPNI-ba.

Mindezek arra utalnak, hogy Császár állításai nem állják meg a helyüket. A hatalmas labdára Vajda Péter, a *Népszabadság* újságírója le is csapott.

■ Vajda Péter támad és leleplez

////// A titkosszolgálati múlttal is rendelkező Vajda Péter²² 1990. május 23-án és 24-én megjelent két cikkével leplezte le Császár hazugságait. A lapban megjelent első cikk szerint nyomoztak Császár után, minden állítását ellenőrizték és utánajártak múltjának. „Szerkesztőségünkben figyelmen kívül hagyjuk a laptársainkban, a tv-ben megjelent riportokat, és megpróbáltuk saját vizsgálódásainkkal kiegészíteni a nyomozást. Beszélgettünk magával Császárral, elvált feleségével, s az általa megvádolt személyekkel. Kérdéseket intéztünk a Nemzetbiztonsági Hivatal Kémelhárítási Igazgatóságának vezetőjéhez. Hozzájuthattunk német kapcsolataitól feljelentő leveleihez, illetve

²² UNGVÁRY Krisztián: „Egy szóvivő karrierje: Régi csibészek”. *Magyar Narancs*, 2007. május 10., https://magyarnarancs.hu/belpol/egy_szovivo_karrierje_regi_csibeszek-67096 (Utolsó letöltés: 2023. 11. 17.)

feljegyzéseihez, amelyeket nyugatnémet használatra írt, valamint megszereztük az Interpol korabeli körözési okmányát.”²³

Vajda a fent említett nyomozás után darabokra szedte az exügynök állításait (az első cikk megjelenésekor a lap címlapjára Császár 1986-os Interpol-körözési fotója került).

1. Nem az elhárítás kereste Császárt, hanem fordítva történt. Feljelentett egy nyugati üzletembert azzal, hogy nyugati kém szolgálatokkal áll kapcsolatban. Ezt követően került sor a beszerzésére 1979 februárjában.
2. Azért zárták ki a hálózatból 1979 novemberében, mert jelentései a vádaskodáson és bizonyíthatatlan állításokon túl mást nem tartalmaztak.
3. Mérgőzés: Vajda szerint az egész epizód fantázia terméke, az autóbalesetről szóló jelentés gyógyszer-túladagolásról szól. Az OPNI-ba pedig azért került, mert a Korányiban öngyilkosságot akart elkövetni.
4. *Reform*: 1982-ben Ausztriában feldobta a magyar titkosszolgálat az osztrákoknak, emiatt tartóztatták le. *Népszabadság*: kémkedés miatt három hétre tartóztatták le és utasították ki az országból.
5. NSZK-ba való visszatérés:
 - a. *Reform*: szennyesruha-szállítmány, hamis jugoszláv útlevéllel való határátlépés.
 - b. NSZK-beli német önvallomás: kérte a papírjait, ezek megkapása után kikísérték a reptérre, és akadálytalanul Münchenbe repült.

²³ VAJDA Péter: „Kicsoda ön, Császár Vilmos?” *Népszabadság*, 48. évf. 119. sz. 1990. 05. 23. 1.

6. NSZK-beli önvallomásában a meggyőződéses antikommunista Császár „Kádár elvtársról ír”.
7. Császár említést tett Gál Ferencről, akit ő az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének tartott. Vajda szerint Gál sosem volt az APO osztályvezetője. [Ez az állítás igaz, de meg kell jegyezni, Gál helyettes vezető volt.²⁴]
8. NSZK-beli önvallomásában a Kádárnak küldött levelében 1973–1979 között 30 millió dollár értékű kárt okoztak a külkereskedők, nem pedig 320 milliót.
9. 150 ezer dollárt a magyar szervek nem fizettek egy ügynöknek.
10. Csurgai elrablása miatt háromévi börtönre ítélték. A bíróság enyhítő körülményként értékelte, hogy lelki torzulása miatt nem volt teljesen beszámítható.
11. A perben tolmácsként dolgozó személy véleménye: „Császár egy idő után már maga is képes elhinni, hogy amit hazudott, az igaz.”
12. Császár a börtönből szabadságot kapott, és törvénytellenesen az USA-ba ment. Az Interpol ezért kezdte el körözni.²⁵
13. A „Császár-jelenség” megoldásának kulcsa a pénz. Akivel szóba állt, mind célzott az exügynök zűrés pénzügyeire. Egy volt üzlettársának olyan 11 ezer DM-os váltót állított ki, melyre a felesége nevét hamisította. 1980-ban vállalta, hogy egy disszidálásra készülő

²⁴ Jegyzőkönyv az MSZMP KB APO 1982. 07. 27-ei üléséről. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp-agitacios-es-propaganda-bizottsag-ulesei/1982/987A3716F-0924C5909E7BE64055131F1.pdf#search=%22g%C3%A1l%20ferenc%22&page=34&md=29011304778969214> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 20.)

²⁵ Jegyzőkönyv az MSZMP KB APO 1982. 07. 27-ei üléséről. 7.

magyar személynek segít külföldre menekíteni nagyobb összeget. Az illető több részletben Császárnak átadott 580 ezer forintot, 1000 svéd koronát, 500 nyugatnémet márkát és 500 dollárt. Miután kiment Bécsbe, az átadott összegeket nem kapta meg. Az ügy folytatását nem tudták követni.

A Vajda leleplező írását követő napon Császár betelefonált a Népszabadság szerkesztőségébe, és reagált az előző napi újságban megjelent állításokra és válaszolt a feltett kérdésekre:

1. Elismerte, hogy életének egyes epizódjai más és más formában jelentek meg a sajtóban. Például az 1982-es távozása a *Reform*ban jugoszláv útlevéllel, az NSZK titkosszolgálatának (sic!) írt összefoglalójában díszkísérettel. Szerinte a *Reform* tévedett.
2. Az elmeógyógyintézetből egy Fiat 500-as típusú autóval menekítette ki a doktornő. Nincs szó szökésről vagy elbocsátásról (ez a harmadik verzió!).
3. „A váltóra ő hamisította akkori felesége nevét, mivel neje nem ismerte azokat a titkosszolgálati ügyleteket, amelyekhez a pénzre szüksége volt.”
4. A kémelhárítással kizárása után is kapcsolatban állt.
5. Nem hivatalos titkosszolgálati emberek révén jutott az USA-ban a 150 ezer dollárhoz. „A korrupcióban bűnös üzletemberek akarták elhallgattatni, ők adták össze ezt az összeget.”
6. „Elismeri, hogy elvette »Rajmund UF 1269« pénzét, de úgymond leadta a magyar elhárításnak, mivel az összeg sikkasztásból származott.”

7. Valamint még két érdekes állítást tett:
- a. Egy 1987-ben aktív, vezető politikust²⁶ említett, akire hivatkozva az amerikaiak adatokat kértek tőle. Ezt a személyt a *Népszabadság* megkereste, és az illető elismerte, hallott Császárról, de csak annyit mondott az exkém állításairól, hogy „no comment”.
 - b. Az NSZK titkosszolgálatja segítette őt abban, hogy az USA-ba jusson.

Vajda azzal zárta a cikket, hogy az egész Császár-ügyre mondhatnánk azt: „no comment”. Császár csalt, embert rabolt, aláírást hamisított. Mindezek alapján megkérdőjelezhető a szavahihetősége. De ha van valami a széfjében, akkor álljon elő vele. Ám ez utóbbi sosem történt meg.

A nagy leleplezőből nagy leleplezett lett. Május végére szinte minden állításáról kiderült, hogy hazugság. Sőt leginkább ő követett el súlyos bűncselekményeket. A magyar kereskedelmi képviselő elrablása csak a jéghegy csúcsa lehetett. Aznap, amikor Vajda Péteréknek telefonált be a *Népszabadság*ba, jelent meg a *Reform* hasábjain az általa korruptnak tartott Nadj Péter üzletemberrel egy interjú. Nadjnak dossziéja volt Császár viselt ügyeiről. Miatta kellett rendőri védelmet kérnie az NSZK-ban. Az ottani gazdasági rendőrségen adócsalás miatt Császár őt jelentette fel, és még a magyar BM-be is járhatott kihallgatásokra másfél éven át. Végül bűncselekmény hiányában lezárták az el-lene folyó eljárást.

A Nadj-interjú érdekes gondolatokkal zárul: „Különleges magyar akciókról mesés szinten lehet hallani, de bizonyítani nem lehet. Ami a magyar üzletkötőket illeti: akad, akinek van pófája kiprovokálni az ajándékot, s van, akinek nincs. Nekem ezzel nem sok gondom volt – én a vevőt hozom,

²⁶ A *Reform* június 8-ai számából kiderül, hogy Fejti Györgyre gondolt. Fejti György (1946–) politikus, üzletember. Az MSZMP KB tagja 1985. március 28. és 1989. október 7. között.

s nem eladni akarok. – Tehát ön nem találkozott korrupst magyar külkeressel? – Mit mondjak erre? Hogy igen? Hát persze hogy nem..."²⁷

Különleges magyar akciók, melyekről csak „mese”-szinten lehet hallani, bizonyítani pedig nem lehet? Azaz a velük való foglalkozás is értelmetlen lenne? Korrupst magyar külkereskedő nem létezik, csak olyanok, akik vagy kiprovokálnak maguknak ajándékot, vagy nem. Egy tisztességes üzletember miért provokálna ki magának ajándékot? S egyáltalán, hogy lehet ajándékot provokálni? Mire és mikre gondolhatott Nadj, tehetjük fel magunknak a kérdést. Talán nem arról van szó, hogy nem kell foglalkozni a külkeresekkel, hiszen az állítólagos korrupciós ügyek valójában csak a mesevilágba tartoznak.

De nem csak Nadj állt ki a külkeresek mellett. Hanem a Külkereskedelmi Dolgozók Szakszervezetének titkára is sérelmezte, hogy az *Új Reflektor Magazin*ban Császár azt állította, a külkereskedelmi dolgozók egy része zseniális bűnöző. Vágó János szerint az általánosítás sértő, de ő Nadjjal ellentétben azt mondta, vannak tisztességesek és tisztességtelenek is.²⁸

Gádor Iván a *Magyar Hírlap* hasábjain elemezte a Császár-jelenséget. Szerinte az exügynök fellépése kapóra jött azoknak, akik a korábbi politikai szívességeket jól fizető állásokkal szeretnék honorálni. Emiatt pedig helyeket kell csinálni. A jó vállalatok vezetőit nem könnyű felállítani, de ha lehet rajtuk fogást találni, akkor már más a helyzet. Az exügynök által elmondottak a közhangulat befolyásolását szolgálják. Ha megindulnak a vizsgálatok, a volt vezetők akár „ha az a bankszámla nem is annyira zsíros és főként nem dagad, ha a korrumpálás tárgya egy márkás öngyújtó, vagy egy pár napos családi nyaralás, esetleg

²⁷ LAJOS Júlia – VINCZE Péter: „»Külker-gate«: újra izzik a régi gyűlölet? *Reform*, 3. évf. 21.sz. 1990. május 25. 10–11.

²⁸ HORVÁTH Ildikó: „Ki vegye magára a »császári« inget?” *Népszava*, 118. évf. 115. sz. 1990. 05. 18. 5.

nagyságrendben más, hasonló, a nemzetközi üzleti életben egyébként megszokott dolog. A lényeg, hogy ügyet lehessen csinálni belőle! [...] megfelelő legyen ehhez a társadalmi közhangulat, mert akkor senki nem fog könnyet ejteni szegény menedzserekért. Hisz' úgyis van mind egyiknek valami a füle mögött. Legföljebb egy csomó nagy tapasztalatú, jól képzett vállalati vezető a süllyesztőbe kerül."²⁹ Miért írta azt egy újságíró, hogy ne vizsgálják ki az ügyeket, ne derüljön ki az igazság? Félt a közhangulattól? Az az ember, aki pár hónappal korábban új sajtótörvényt követelve a tájékoztatás fontosságáról írt?³⁰ Miért sugallja azt, hogy nem kéne vele foglalkozni? Tehetjük fel magunkban a kérdéseket. De hát ő volt az, aki Kutrucz Katalin mondatait kiforgatva békét, nyugalmat, jogbiztonságot követelt,³¹ de valójában az elmúlt rendszer politikusainak felelősségre vonását akarta elkerülni.³²

A „Külker”-gate végzöngéje előtt még több érdekes esemény történt. Az ÚRM 1990. június 5-ei adását követően egy nyilvános vita folyt Ilkei Csaba és Nagy Lajos ezredes között. Utóbbi ugyanis nem kívánt egy asztalhoz ülni Császárral, és kifogásolta az általa mondottakat.³³

A Reformnak Császár május 25-ei állításait június 8-án a helyreigazítást követelők miatt pontosítania kellett. Ekkor megnevezte a németországi ügyvédjét és Fejti Györgyöt felső kapcsolatként.³⁴ Pár héttel később a Reform

²⁹ GÁDOR Iván: „Süllyesztő”. *Magyar Hírlap*, 23. évf. 109. sz. 1990. 05. 11. 5.

³⁰ GÁDOR Iván: „Sürgősen új sajtótörvény kell!” *Magyar Hírlap*, 23. évf. 70. sz. 1990. 03. 24. 5.

³¹ „Nekünk itt a letűnt rendszer lejárt politikusaival kapcsolatban sem emlegessen senki bitót.” GÁDOR Iván: „Bitóelv”. *Magyar Hírlap*, 23. évf. 150. sz. 1990. 06. 28. 3.

³² Egy ilyen nyilatkozat könnyen kelthet az emberben olyan képzetet, hogy az egész nem más, mint valamiféle jeladás egy újmódi boszorkányüldözésre.” *Magyar Hírlap*, 23. évf. 151. sz. 1990. 06. 29. 3. o.

³³ „Nagy ezredes kontra Ilkei”. *Népszabadság*, 48. évf. 132. sz. 1990. 06. 07. 5. és „Ilkei rekontra Nagy ezredes”. 48. évf. 133. sz. 1990. 06. 08. 4.

³⁴ LAJOS Júlia –VINCZE Péter: „Külföldi államfők is szóvá tették a magyar korrupciót”. *Reform*, 3. évf. 23. sz. 1990. 06. 08. 4–5.

kénytelen volt helyreigazításokat tenni, hiszen az érintettek cáfolták az exügynök velük kapcsolatos állításait.³⁵ Schmidt Attila pedig a „Nem hírszerző – gyenge ügynök volt Császár Vilmos” című írásával tartotta köztudatban a „Külker”-gate történetet.³⁶ Ez utóbbi miatt Császár be is perelte a Népszavát, mivel szerinte valótlanságok voltak benne. Szegő Tamás, a lap jogi képviselője arra hivatkozott, hogy a közleményben foglaltak közismertek voltak. A pert később Császár megnyerte. A Népszavát helyreigazításra kötelezték.³⁷

Császár – az illetékes szervek kérésének megfelelően – feljelentést tett a Legfőbb Ügyészségen (LÜ). A Népszabadság az LÜ-től megkapta az LÜ Miniszterelnöki Hivatalnak (MH) küldött levelét, melyben arról tájékoztatták az MH-t, hogy a Császár által felvetett ügyekkel kapcsolatos nyomozást elévülés miatt elutasították.³⁸ Ezt követően az exügynök még egy kísérletet tett arra, hogy az állításaival a szőnyeg szélére állítsa a külkereseket, és parlamenti bizottság vizsgálja ki az ügyet. 1990. október

³⁵ Dr. Bóth Miklós László: „A müncheni ügyvéd cáfol”. *Reform*, 3. évf. 24. sz. 1990. 06. 15. 4.; „Még egyszer: Külker-gate”. *Reform*, 3. évf. 31. sz. 1990. 08. 03. 14.

³⁶ Schmidt Attila: „Nem hírszerző – gyenge ügynök volt Császár Vilmos”. *Népszava*, 118. évf. 179. sz. 1990. 08. 01. 7.

³⁷ „A Legfelsőbb Bíróság az 1990. november 30-án kelt Pf. IV. 21 064 1990 2. számú ítéletével az alábbi közlemény közzétételére kötelezte a Népszava Szerkesztőségét: A Népszava 1990. augusztus 1-jei számában »Nem hírszerző — gyenge ügynök volt Császár Vilmos« címmel megjelent közlemény megalapozatlanul utal arra, hogy Császár Vilmos arról tájékoztatta a magyar elhárítást, hogy főnöke, Max Josef Bock Magyarország ellen kémtevékenységet folytat, továbbá, hogy Max Josef Bock összeférhetetlenség miatt mondott fel Császár Vilmosnak. Megalapozatlan a cikknek arra való utalása is, hogy Éva Neubauer előtt Császár Vilmos a hírszerzői tevékenységét felfedte, és nevezett üzleti tevékenységét akadályozta. A cikk valótlanul utal arra, hogy Császár Vilmos az Izsó Elek által rábizott vagyoni értékeket elsikkasztotta, továbbá, hogy a Bajor Tartományi Bíróság az ítéletében a büntetés kiszabását Császár Vilmos korlátozott beszámítási képességével indokolta.” Helyreigazítás. *Népszava*, 118. évf. 293. sz. 1990. 12. 14. 11.

³⁸ „Füstbe ment a »Külker-gate«”. *Népszabadság*, 48. évf. 238. sz. 1990. 10. 10. 5.

24-én a Vén Diák presszóban tartott egy sajtótájékoztatót, melyben a sajtó képviselői elé tárta a birtokában lévő dokumentumokat. Arra a kérdésre, hogy hol vannak a bizonyítékok az általa felvetett ügyekre, azt válaszolta, hogy ő rendelkezik bizonyítékokkal, de azokat nem tárhatja közvetlen módon a nyilvánosság elé. Ezeket ugyanis törvénytelen módon szerezte. Az lenne a célszerű, ha a magyar hatóságok az összes külkereskedő cég elmúlt húsz évben kifizetett províziós listáját átnéznék, és akkor kiderülne, kik részesültek jogtalan kifizetésben. A sajtótájékoztatót részt vevő *Magyar Hírlap*-os újságíró szerint: „A kérdés most már csak az, miért nem foglalkoznak az illetékes hatóságok a rejtélyes ügyletekkel. Nem szerencsés a külföldi befektetőkre váró Magyarországnak kétes külkereskedelmi, pénzügyi ügyletekbe belebonyolódnia. Valakinek tehát cáfolni vagy megerősíteni kellene a Császár Vilmos által elmondottakat ...”³⁹

I „Külker”-gate után

////// A Vén Diákban tartott sajtótájékoztatóval a „Külker”-gate lezárul. Többé nem kerül elő a sajtóban. Császár Vilmos neve azonban több „érdekes” ügyben került elő. Az *Új Somogyország* című lap kapcsán összetűzésbe keveredett az őt korábban támogató Ilkei Csabával.⁴⁰ A Budapesti

³⁹ P. S.: „Egyelőre nem adja át a bizonyítékokat”. *Magyar Hírlap*, 23. évf. 250. sz. 1990. 10. 25. 4.

⁴⁰ „A szombati szám politikai szenzációja Császár Vilmos nyilatkozata, miszerint: Ilkei úr kapott a kft.-től egy gépkocsit, teljesen ingyenes használatra, kapott havi 50 ezer forintot, továbbá tőlem 15 ezer márka értékű kreditkártyát. Ezeket az anyagi juttatásokat azonnali hatállyal megvontam. S természetesen a gazdasági és az emberi tisztesség szabályai szerint – mivel az eredeti megbízást és az általa vállalt kötelezettségeket nem teljesítette – a 15 ezer márkát a kft. visszakéri.” BEKES József: „Hétfégi csata avagy politikai provokáció”. *Mai Nap*, 3. évf. 201. sz. 1991. 09. 01. „Amit az *Új Somogyország* állít, azt Ilkei cáfolja”. *Magyar Hírlap*, 24. évf. 217. sz. 1991. 09. 16. 4., (b): „Császár valótlan állított Ilkeiről. Pert vesztett, teljes körű a helyreigazítás”. *Mai Nap*, 3. évf. 266. sz. 1991. 11. 13. 7.

Rendőr-főkapitányság bonyolult gazdasági, pénzügyi tranzakciók miatt nyomozást indított ellene.⁴¹ Császár pedig be kívánta perelni a Belügyminisztériumot.⁴² Végül 40 millió forint értékben elkövetett sikkasztással, 35 millió forint értékben elkövetett hűtlen kezeléssel és más bűncselekményekkel vádolták meg. S említést tettek arról a 230 millió forintnyi adósságról, melyet a Konzumbanknál halmozott fel.⁴³ A vádak alól 1994. 05. 05-én a bíróság első fokon felmentette⁴⁴ (a sajtó a per folytatásáról már nem adott hírt).

Mi lehetett a „Külker”-gate mögött? Egyértelmű bizonyítékok nélkül csak sejtéseink, elképzeléseink lehetnek róla. A „Külker”-gate egy a rendszerváltás környékén zajló érdekes ügy volt. Szóltak Császárnak, hogy gyere haza, Vili, adunk teret, és mondd, amit mondani akarsz? Hazahívni egy bűnözőt, akit bármikor meg lehet állítani. Miért kellett futtatni a sajtóban úgy, hogy gyorsan kiderült, semmilyen kézzelfogható bizonyíték nincs a kezében? Vagy az egész mögött nem állt más, csak az üldözési mániában szenvedő Császár Vilmos szereplési vágya, ahogyan azt Nagy Lajos ezredes kívánta sugallni 1992-ben?⁴⁵ Nem tudni. Nagy ezredes mondatai elgondolkodtatóak: „Ekkor utána néztem, hogy egyáltalán kiknek dolgozott Császár úr, mire azt a választ kaptam, hogy már selejtezték a dossziéját, mert már régóta nincs vele együttműködés.”⁴⁶ A magyar titkoszolgálat együttműködés megszakadása miatt leselejtezte egy olyan személy dossziéját, aki egészen 1990 márciusáig tiltólistán szerepelt, miután elrabolta a müncheni magyar

⁴¹ „A BRFK közleménye”. *Népszabadság*, 49. évf. 244.sz. 1991.10.17. 4.

⁴² SCHMIDT Attila: „Eltűnt 150 millió forint Császár beperli a Belügyminisztériumot? Az egykori ügynök Bodrárcska ezredest vádolja.” *Népszava* 119. évf. 244. sz. 1991.10. 17. 5.

⁴³ SCHMIDT Attila: „Az ügynök 237 milliós bűvészkedése”. *Népszava*, 120. évf. 21. sz. 1992. 01. 25. 5., F. Gy. A.: „Egy szavára tízmilliókat folyósítottak”. *Népszabadság*, 50. évf. 134. sz. 1992. 06. 08. 13.

⁴⁴ „Császár-per: felmentő ítélet”. *Napi Délkelet*, 3. évf. 104. sz. 1994. 05. 05. 8.

⁴⁵ SCHMIDT Attila: „Császár ismét pert veszített. A főkémet citálta bíróság elé”. *Népszava*, 120. évf. 304. sz. 1992. 12. 28. 7.

⁴⁶ SCHMIDT (1992).

kereskedelmi képviselő vezetőjét. Felmerülhet bennünk a kérdés, talán nem az ő anyagát kellett volna éppenséggel megőrizni, hiszen súlyos bűncselekményt követett el? Mindezek miatt vagy ellenére néhány dolgot „elért” Császár: a külker cégek ügyeinek vizsgálata nem történt meg, a vele kapcsolatba kerülők közül pedig többen megégették magukat (például Ilkei Csaba, konzumbankos hölgy).

Felmerülhet bennünk egy kósza gondolat az érdekes és elgondolkodtató Császár-ügy kapcsán. Talán – de csak talán – a rendszerváltás környékén fel kellett bukkannia egy többszörösen elítélt bűnöző jellegű figurának. Aki minden bizonyíték nélkül vádaskodik. Akit kézben lehet tartani. Le lehet és le is kell járatni. Azért, hogy el lehessen mondani: a külkeresek (valójában a hírszerzők és elhárítók) nem olyanok, mint amilyen Császár. Ők a hazát, az országot szolgáló tehetséges szakemberek, akiket bűn lenne megurcolni. Egy hétpróbás bűnöző kívánja csak a szakmát becsmérelni... Minek ide vizsgálat, hiszen aki vádol, annak nincs semmi a kezében. Talán még annyit hozzáfűzhetünk a gondolatainkhoz, hogy: „a mór megtette kötelességét, a mór mehetett. A Hálózat nem veszett el, sikeresen átalakult”.

A múlttal való szembenézés az egyházak 1989 előtti tevékenységének tükrében

Soós Viktor Attila

A kommunista diktatúra időszakában a pártállam üldözte, ellenőrizte, felügyelte az egyházakat, akivel lehetett és tudott, azzal együttműködött, akár a békepapi mozgalom, akár az állambiztonság, akár az Állami Egyházügyi Hivatal volt az a terület, ahol erre sor került.

Magyarországon 1945. április 4-e nemcsak a német megszállásnak a vége és a szovjet megszállás kezdete, hanem ezen a napon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasítására Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szentszékkal, kiutasította Angelo Rotta vatikáni nunciust. Csak a hatvanas évek első harmadában – 1963-ban – kezdődtek meg a kétoldalú tárgyalások a Magyar Népköztársaság és a Szentszék között. Ennek eredményeként 1964. szeptember 15-én sor került egy részleges megállapodás aláírására, melyben bizonyos kérdéseket, problémás dolgokat rendeztek.

A Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai 1963–1988 között hatvanöt alkalommal találkoztak: Budapesten negyvenegy, Esztergomban egy, Rómában huszonhárom alkalommal.

A szovjetek által megszállt, a szovjet típusú, kommunista berendezkedésű országok közül az ötvenes években Magyarország megkapta azt a feladatot, hogy az egyházak irányában végezzen az állambiztonság, elsősorban a hírszerzés felderítő tevékenységet. Ezt majd a hatvanas években megerősítik.

A múlttal való szembenézés szempontjából fontos tudni, hogy a hálózati érintettségben általában igyekeztek nagy neveket, nagy „halakat” fogni. Az egyházak esetében a legtöbbször az egyházi vezetőket érintette a beszerzés, az együttműködés ténye, akik azonban a rendszerváltáskor és azt követően nem vonultak vissza. Amíg hivatalban, pozícióban maradtak, természetes módon élvezték az előző időszak hatását, eredményeit, gyümölcsét.

Az egyházak 1945 után a hatvanas évek közepéig befelé fordulással, elsősorban a hazai egyházi élettel foglalkoztak, a belső reakció elleni elhárítás volt a főszerep, mind a Rákosi-, mind a Kádár-rendszer Magyarországra fókuszált. A hatvanas évek első harmadától, közepétől kezdődően azonban van egyfajta nemzetközi kitekintés, kifelé fordulás. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás, befelé fordulás után a Kádár-rendszer elfogadtatása, nemzetközi kapcsolatok kiépítése olyan terület volt, amelyben az egyházakra komoly szerep jutott. A Kádár-rendszer felhasználta az egyházi vezetőket, a hozzá lojális személyeket, akiknek a segítségével elsősorban nemzetközi téren sikerült olyan kapcsolatokat kiépíteni, olyan pozíciókat megszerezni, amelyek segítették a rendszer elfogadtatását, Kádár személyének a nemzetközi, diplomáciai térben való pozicionálását.

A hatvanas évektől a pártállam fókusza egyre inkább a nemzetközi kapcsolatokra irányult. Ennek értelmében igyekeztek az egyházak nemzetközi kapcsolatrendszerét felhasználni, aminek több síkja volt. Nemzetközi egyházi szervezetekbe magyar egyházi személyeket igyekeztek kijuttatni, ott pozíciók megszerzésében segítették őket. Egyházi személyeket, már felszentelt papokat külföldre küldtek tanulás, doktori cím megszerzése céljából.

Ezeknek a külföldi utazásoknak, ott pozíciószerezéseknek, tanulmányok folytatásának „ára” volt. Az állambiztonság már korábban beszervezett személyeket küldött ki, vagy az utazás előtt kerített sort az együttműködés megvalósítására az adott személlyel. Ha korábban a belső elhárítás

szervezte be az adott személyt, akkor a kiutazás előtt átadta a hírszerzésnek a hálózati személyt, aki ekkortól rendszerint egy új/másik fedőnevet kapott. Ha a kiutazásig nem volt a személy a hálózat része, akkor sok esetben egy külföldi kiküldetés, tanulmányi út adott lehetőséget az állambiztonságnak, pontosabban a hírszerző részlegének, hogy beszervezzék az adott személyt.

Le kell szögezni, hogy nem minden kiutazó, külföldön tanuló, ott pozíciót kapó személy lett a hálózat része, de jelentős részük igen.

Az állambiztonság, a hírszerzés alapvetően külföldön működtetett állambiztonsági rezidentúrákat – hírszerző szervezetet, de az egyházakkal való kapcsolatnak a hatvanas években volt egy speciális, magyar működési formája.

1967-ben született egy titkos megállapodás Benkei András belügyminiszter és Prantner József, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke között, ami arról szólt, hogy felállítják a Világosság rezidentúrát, ez a hírszerző szerv azonban nem külföldön jött létre, hanem Magyarországon. A belügyminisztérium, az állambiztonság öt fővel hozta létre a Világosság rezidentúrát, négy tisztet az Állami Egyházügyi Hivatalba, egyet pedig a Külügyminisztériumba telepítettek, ez volt a fedőmunkahelyük. Feladatuk az egyházaknál végzett hírszerzés.¹ (Zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló szervezeteket hoztak létre a sajtó területén „Press”, a tudomány területén „Akadémia” néven, és vélhetően más területeken is voltak rezidentúrák. Ezek iratanyaga nemigen maradt fenn vagy került be az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába.) Ám most maradjunk az egyházi vonalnál. Annál is inkább, mert a „Világosság” rezidentúra iratanyagának egy része bekerült az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába. A rezidentúra 1968–1973 között működött, de egy „ÉK” fedőnevű konspirált lakást

¹ Szabó Csaba – Soós Viktor Attila: „Világosság” – Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember Kiadó, Budapest, 2006.

rendeltek a rezidentúrához, amelyet annak megszűnése után is használt a hírszerzés. Egészen a nyolcvanas évek első harmadáig találtak ebben a lakásban azokkal az egyházi személyekkel, akik a hírszerzésnek dolgoztak.² Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Külügyminisztérium munkakörei adták a lehetőséget, hogy információt szerezzenek, kapcsolatokat építsenek ki a „Világosság” rezidentúra tagjai. A rezidentúra munkatársai korábban is az állambiztonság kötelékében dolgoztak. A hetvenes évek közepéig működött ez a rezidentúra, de miután megszüntették, a munkatársak továbbra is az ÁEH, vagy a Külügy területén maradtak. Több esetben lettek belőlük a római magyar nagykövetség munkatársai, hogy így szerezhessenek híreket a Vatikánról, és tarthassák a kapcsolatot a hálózati személyekkel.

A másik fő terület az egyházak nemzetközi kapcsolatrendszerében a különböző nemzetközi egyházi csúcsszervekbe történő beépülés. Ezek közül leginkább a prágai székhelyű Keresztyén Békekonferencia emelkedik ki. Ennek az volt a feladata, hogy a kommunista országok protestáns, elsősorban református, de evangélikus és ortodox egyházi vezetőit fogja össze. Rendszeresen találkoztak, eszmét cseréltek a szocialista, kommunista ideológia mentén. A legfontosabb témák a béke, a nemzetközi kapcsolatok építése, az egyházak tanításának eljuttatása a harmadik világba, természetesen marxista ideológiával megerősítve, nemzetközi kérdésekben történő állásfoglalások. Számos olyan kérdés került elő, amellyel szembeállították a keleti, a szovjet blokk országait és a nyugati országokat, azok egyházi vezetőit.

1957-ben indult el ez a Keresztyén Békekonferencia. A magyar Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnökhelyettese, 1971-től elnöke, Miklós Imre ötlete, javaslata volt, hogy egy ilyen szervezetet állítsanak föl. Mindez természetesen

² Soós Viktor Attila: „»Ék« fedőnevű konspirált lakás a hírszerzés szolgálatában”. In: KORALL Társadalomtörténeti folyóirat 79. szám, 21. évfolyam, 2020. 87–111.

a szovjet állambiztonság felügyelete, ellenőrzése alatt történt. Akik Magyarországról ide kikerültek, pozíciót kaptak, a Keresztyén Békekonferencia különböző tisztségeit töltötték be, mind az állambiztonság ügynökei, hálózati személyek voltak. Amikor egy-egy nagyobb rendezvényt, béke-világkongresszust, vagy más egyéb programot szervezett a Keresztyén Békekonferencia, akkor nagyobb küldöttség utazott ki, általában 50-60 százalékra rúgott a hálózati személyek száma ezekben a delegációkban.

A pártállami évek súlyos kompromisszumai éppen azzal voltak ellensúlyozhatók, hogy legalább kapcsolatot tudtak fenntartani a külföldi testvéregyházakkal és egyházi szervezetekkel. A tanácskozások a korszellemnek megfelelő, visszatérő napirendi pontja volt a béke, a biztonság, a leszerelés, a társadalmi igazságosság, ezekről indítványok előterjesztése a világ egyházaihoz és a nemzetközi szervezetekhez. Mint az Egyházak Világtanácsa és a Keresztyén Békekonferencia regionális szervezete, közreműködött abban, hogy a tagegyházak gyülekezetei megismerjék a nemzetközi szervezetek által elfogadott társadalmi, politikai állásfoglalásokat, mozgósította a hívőket különböző politikai-társadalmi akciókban való részvételre.

Ez a tevékenység egészen a rendszerváltásig működött.

Az 1964-es részleges megállapodás után kerülhetett sor a püspöki székek betöltésére a katolikus egyházon belül. A püspöki tisztségeknek a betöltéséhez addig a pártállam nem járult hozzá. A hatvanas évek második felétől, a hetvenes, nyolcvanas években az esetek döntő többségében már hálózati személyek, vagy a pártállamot támogató személyek kerültek vezető egyházi pozícióba. A katolikus egyház vonatkozásában a pártállam jóváhagyása után a Szentszék nevezte ki a jelöltet, a református és az evangélikus egyház vonatkozásában pedig választások útján úgy, hogy megmondták, kit kell megválasztani, hogy azt a pártállam is elfogadja.

Hogyan reagáltak a történelmi egyházak a rendszerváltáskor, azt követően a pártállami időszakra, a múlttal való szembenézésre, a pártállammal való együttműködésre?

Lénárd Ödön piarista szerzetes három esetben szenvedett letartóztatást, ítélték börtönbüntetésre politikai okokból, összesen tizennyolc és fél évet töltött különböző börtönökben, először 1948–1953, másodszer 1961–1963, harmadszor 1966–1977 között. 1977-ben, VI. Pál pápa személyes közbenjárására – Kádár János vatikáni látogatása után – szabadult.³ Az üldöztetés egyik kiemelkedő alakja az elsők között fogott hozzá a magyarországi egyházüldözés feldolgozásához. 1989–1990 folyamán nemcsak a levéltári kutatásokat kezdte meg, hanem megfogalmazta, hogy hogyan lehet szembenézni a múlttal.⁴ Egyéni szemszög volt az övé, hiszen saját bőrén tapasztalta, hogy mit jelentett az egyházüldözés, kereten kívüli piarista szerzetes lett 1950 után, hosszú időt töltött börtönben, elzárva a külvilágtól. Mégis fontos volt számára, hogy egyházi szemmel, egyházi megközelítéssel – hiszen szerzetes-pap volt –, az egyházon belül kerüljön sor a szembenézésre. Ő maga így fogalmazott: „Azzal kell becsületesen szembenéznünk, hogy az elmúlt negyven esztendő egyházüldözésének éveit mi történt velünk, keresztényekkel. Mi, keresztények milyen választ adtunk erre a történelmi kihívásra.”

Lénárd Ödön kezdeményezését, javaslatát, szempontjait és az erre született válaszokat mutatom be. Azzal a céllal, hogy képet kapjunk arról, hogy milyen kezdeményezések indultak el 1989-ben, és ezekből mi valósult meg, mi nem. Hogyan reagált és mit tett Lénárd Ödön. Mivel szembesült, ezekből milyen következtetéseket vont le.

³ Soós Viktor Attila: „Kádár János és VI. Pál szerepe Lénárd Ödön 1977-es harmadik – utolsó – szabadulásában”. In *A Piarista Rend Magyarországon*. Szerk.: Forgó András. Szent István Társulat, Budapest, 2010. 675–685.; Soós Viktor Attila: „Kádár kegyéből, a Vatikán kérésére – Lénárd Ödön 1977-es szabadulása”. In *ArchivNet* 10. évf. (2010.) 3. sz. http://archivnet.hu/politika/kadar_kegyebol_a_vatikan_keresere.html

⁴ Lénárd Ödön: „Kutatástörténet”. Szerk.: Tímár Ágnes. METEM, Budapest, 2012.

Lénárd Ödön 1989. január 4-én azonos tartalmú levéllel kereste meg az egyházmegyék élén álló főpásztorokat. Feltárta a problémát, és javaslatot tett a kérdés kezelésére.

Mindössze négy püspöktől kapott választ, abból egy volt pozitív. Javaslatot tett egy püspökkari nyilatkozatra is. Úgy érezte, hogy egy ilyen nyilatkozat későbbi támadásoknak venné elejét. Így fogalmazott: „A levéltárak anyagában időzített bombák vannak az egyház alatt elhelyezve. Becsületes állásfoglalással azok robbantását kell megelőznünk. Lehet tisztán újramegírni, de ez csak az Evangélium szellemében lehetséges, és kizárólag úgy érdemes megvalósítani.”

Két éven át várt, váltott néhány levelet, majd felhagyott a reménytelen küzdelemmel, hogy elérje, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia létrehozzon egy kompetens történészcsoportot a közelmúlt feltárására. A nyolcvanegy esztendő, három perből kifolyólag összesen tizennyolc és fél évet börtönben töltő szerzetes, pap, történész egymaga fogott hozzá szívós következetességgel a katolikus egyházra vonatkozó levéltári anyagok kutatásának és feldolgozásának.

Később, 2006 tavaszán határozta el a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, hogy felállítja a Lénárd Ödön Közhasnú Alapítványt. Az Alapítvány elsőrendű feladata, hogy támogassa a XX. századi magyarországi katolikus egyháztörténet feltárását, különös tekintettel az 1944–45-től fokozatosan kiépülő kommunista diktatúra időszakára, és így sikerüljön választ adni arra a kérdésre, amelyet a testület névadója, a börtönviselt Lénárd Ödön piarista szerzetes fogalmazott meg, s amelyre aztán kutatásai során haláláig igyekezett feleletet találni: Mi történt velünk, az egyházzal? Az alapítvány célja, hogy segítse, koordinálja az ezt célzó rendszeres, a tények feltárásán és elemzésén alapuló kutatást.

Az Alapítvány 2006-ban és 2008-ban egy-egy konferenciát szervezett, amelyek az aktuális évfordulókhoz csatlakozva

a Magyar Katolikus Egyház és 1956 kapcsolatával, illetve az egyházi iskolák 1948. évi államosításával foglalkoztak.⁵

A többi egyház is hasonlóan lassan járt el. Pontosabban más-más úton, és az evangélikus egyházban történtek érdemi lépések, lett eredmény.

A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Közgyűlése 2005 májusában állította fel az úgynevezett ügynökkérdés vizsgálatára a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságát. Az evangélikus egyháznál egy 2005-ös zsinati döntés értelmében kezdődött meg a tényfeltárás folyamata. A Magyarországi Evangélikus Egyház tényfeltáró bizottságának két történész, egy levéltáros, egy jogász és egy lelkész lett a tagja. Egyházi vezetők nincsenek a bizottsági tagok között. A bizottság munkája nyomán 2010-ben megjelent a Magyarországi Evangélikus Egyházat érintő ügynöki tevékenységet bemutató kötet *Háló* címmel. A kiadványban tizenkét tanulmány és az evangélikus egyház vezetésének a kérdésre vonatkozó döntései, határozatai jelentek meg. A tanulmánykötet elsősorban az élő egyházi személyekre, valamint az evangélikus egyház akkori vezetéséhez kötődő személyekre koncentrált. Azért koncentráltak az élő személyekre, hogy az érintettek meg tudják magukat védeni, elmondhassák, milyen körülmények között szervezték be őket.⁶

A következő *Háló 2. Egyházvezetők 1.* címet viselő kötet a sorozat második darabja, 2014-ben látott napvilágot, négy tanulmányt, két dokumentumgyűjteményt és egy mellékletet

⁵ *Magyar Katolikus Egyház, 1956.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve 2007. Szerk.: Szabó Csaba. Új Ember Kiadó és Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2007. *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve 2008. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László. Új Ember Kiadó és Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2008.

⁶ *Háló.* Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990. Szerkesztette Mirák Katalin. Luther Kiadó, Budapest, 2010.

tartalmaz. A bevezető teológiai alapvetés az ábeli állapotra – az áldozatokra – fókuszál; egy áttekintő értekezés a korszak politikai, köz- és egyháztörténeti, illetve állambiztonsági hátterét vázolja fel; a dokumentumgyűjtemények mélyebb megértését egy-egy bevezető-elemző tanulmány segíti; végül a melléklet a tényfeltáró bizottság működésével kapcsolatos zsinati jelentéseket és határozatokat tartalmazza.⁷

2020-ban jelent meg a *Háló 3. Egyházvezetők 2.* című kötet. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990 alcímmel. Két prominens egyházi személyiség, Nagy Gyula és Harmati Béla püspök ügynökmúltját tárták fel vaskos, 850 oldalas kötetben.⁸

Az állami, „megrendelői” oldal kezdeményező és irányító szerepének, működésének mind pontosabb bemutatása egyik fontos célja a *Háló*-sorozatnak. A pártállambeli múltjának megismerését és annak kínjait is felvállaló egyházi közösség szempontjából azonban a „teljesítői” oldal „teljesítménye” az igazán lényeges: az író (személye), az írás (cselekedete) és maga az utókorra maradt írásmű.

A Magyarországi Református Egyház Zsinata 2009. május 14–15-ei ülésén elfogadott egy határozatot, amely a református egyház 1945 és 1990 közötti korszakának feltárásáról rendelkezett. Erre a célra állították fel a Tényfeltáró Történész Bizottságot.

A határozat kimondta: „A múltfeltárás célja a rendszer működési mechanizmusainak megismerése, a történelmi igazság feltárása, lelkészek és nem lelkészek állambiztonsági munkában való szerepének, és az érintettség különböző szintjeinek megállapítása. A Zsinat ezáltal is lehetővé kívánja tenni, hogy egyházunk erkölcsi élete megújuljon

⁷ *Háló 2. Egyházvezetők 1.* Szerkesztette: Mirák Katalin. Luther Kiadó, Budapest, 2014.

⁸ *Háló 3. Egyházvezetők 2.* Szerkesztette: Mirák Katalin. Luther Kiadó, Budapest, 2020.

a bűnbánat-bűnbocsánat-megbékélés gyakorlatának megélésével, és hitelesen végezhesse szolgálatát a XXI. században. Az igazság feltárásával és a kiengesztelődéssel tartozik egyházunk a szolgálatban hűségesen helytálló vagy méltatlan megaláztatást elviselni kényszerülő tagjainak. Továbbá segítséget kíván nyújtani a jelen és jövő nemzedékek helyes történelem- és egyházlátásához, a kor társadalmi igazságtalanságaiból adódó konfliktushelyzeteink megoldásához."

A zsinat elnöksége azt is kérte, hogy akik magukat érintve érzik az állambiztonsági szervezetekkel kapcsolatos eseményekben (együttműködés, megfigyeltség, üldöztetés stb.), a saját személyükkel kapcsolatos iratokat, beszámolókat 2009. október 31-ig juttassák el a Zsinati Levéltárba.

Az egyháztörténet-kutatás számára az állami levéltárakban található anyagot gyűjtötték össze és rendszereztek.

Az egyházra vonatkozó kutatásokat a kutatók önszorgalomból, egyéni ambíciókból, elköteleződésből végezték.

Még érdemes megemlíteni azt a teljesen civil, ökumenikus kezdeményezést, melyet néhány fiatal kutató indított el Fehér hollók munkacsoport néven.

2008 végén fiatal kutatók, levéltárosok, történészek összefogást kezdeményeztek a kommunista egyházüldözés máig tisztázatlan kérdéseinek feltárására. Az együttműködésnek keretet adó „Fehér Hollók” munkacsoport célja, hogy az egyéni kutatási eredményeket integrálva, a történelmi keresztény egyházakat üldöző, bomlasztó, manipuláló pártállami intézkedések teljes rendszerét feltárja és bemutassa. Határozott törekvésük volt, hogy a kutatók közti kooperációt minél szélesebb körre kiterjesszék. A kutatócsoport tagjai hozzá kívántak járulni ahhoz, hogy a közelmúltról szóló közbeszéd megszabadulhasson a félelemtől vagy tudatosan fenntartott hamis mítoszoktól, legendáktól.

A kutatócsoport munkáját mindhárom történelmi egyház – a katolikus, az evangélikus és a református – támogatta,

kiállítást rendeztek az egyházüldözésről, valamint konferenciát szerveztek és tanulmánykötetet adtak ki *Egyházüldözés és egyházüldözők* címmel.⁹

„Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek” című kiadványukban¹⁰ a kommunista állambiztonsági szolgálatok egyik legfontosabb működési területét mutatták be. Egy korábban „szigorúan titkos” belügyi tankönyv elemzésével mutattak rá azokra a törekvésekre és módszerekre, amelyek a kommunista titkosszolgálatoknak a hazai egyházak elleni munkáját meghatározták.

A rendszerváltás után rögtön Lénárd Ödön, a leghosszabb ideig börtönben raboskodó egyházi személy egy konkrét javaslatot tett le a Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjai számára, akik erre nem mutattak hajlandóságot. A rendszerváltás után tizenöt évnek kellett eltelni, hogy az egyházak létrehozzák a saját tényfeltáró munkacsoportjukat, amelyek több-kevesebb sikerrel, eredménnyel működtek, működnek.

Amilyen aktív volt az egyházak és a pártállam kapcsolata, olyan visszafogott az intézményes múltfeltárás az egyházak vonatkozásában.

Azonban számos kutatóhely, műhely, intézmény végez és végzett komoly múltfeltáró és publikációs tevékenységet. Ha lassan is, de sor került egyfajta múlttal való szembenézésre, bizonyos tények kimondására és rögzítésére. A kommunista diktatúra intő jel, hogy aki kicsit is közeledett a rendszer működtetőihez, az könnyen behálózható lett.

A hálózat működésmechanizmusának feltárása, az érintett személyek tevékenységének bemutatása sohasem késő.

⁹ *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Szent István Társulat – Luther Kiadó, Budapest, 2010.

¹⁰ Kiss Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

| Zárszó és összegzés

Maciej Szymanowski

////// Nagy érdeklődéssel hallgattam a mai felszólalásokat, és hasonlóan nagy várakozással olvastam Őze Sándor professzor úr előszavát a *Továbbélő hálózatok* első konferenciáján elhangzott előadásokból összeállított könyvben.

Engedjék meg, kérem, hogy megosszak önökkel egy személyes és számomra nehezen feldolgozható tapasztalatot. Fiatal koromban történt velem, hogy bekerültem a választási bizottságba, melynek elnöke – nevezzük így – B. úr volt. 1989. június 4-én, a Lengyel Népköztársaság nagykövetségén tartották a választásokat, nekem pedig nemcsak azt kellett elviselnem, hogy tíz-egynéhány órát töltök el kilenc, egész más nézetet képviselő személlyel, hanem vitába is kellett szállnom velük bizonyos procedúrák miatt, melyeket láthatóan nem akartak tiszteletben tartani az urak. A lehető legáltalánosabban fogalmazva, ez borzasztó nehéz éjszaka volt, és csak június 5-én, délelőtt 11 órakor ért véget. Sok évvel később, 2001-ben kerültem Budapestre kultúrattaséként. Amikor megjelentem a nagykövetségen, a munkahelyemen, ott találtam ugyanazt a B. urat, aki akkor kereskedelmi tanácsosi tisztséget töltött be, vagyis, mondhatni, a második ember volt a nagykövet után, valójában pedig az első, ha figyelembe vesszük azt, hogy az ilyen tisztséget betöltő személyek kerete gyakran nagyobb, mint a Lengyel Intézeté, melyet volt szerencsém vezetni, és a nagyköveté együttvéve. Gyanítom, hogy mindenkinek hasonló tapasztalatai vannak ebből az időszakból, aki itt van a teremben.

Több mint tíz nappal a választások és az említett éjszaka után került sor Nagy Imre hivatalos temetésére. Pontosan azon a napon ismerhettem meg néhány embert, aki a Harcoló Szolidaritás tagjaként jött a budapesti temetési ünnepségekre. Megkértem doktor Marek Natusiewiczet,

az egykori politikai foglyot, a Szolidaritás és a Harcoló Szolidaritás, valamint a Wactaw Felczak Lengyel–Magyar Együttműködési Intézet programtanácsának tagját, hogy vegyen részt a mai konferencián.

A mai időkben felmerülő ügyek és kérdések annyira mások, mint amik Arisztotelész óta foglalkoztatták a bölcseket és a filozófusokat, rendkívül nehéz a klasszikus értelemben vett igazságra törekedni, ami nem is örvend nagy népszerűségnek a XXI. században. Manapság sokkal gyakrabban foglalkozunk tünetekkel ahelyett, hogy azt vizsgálánánk, mitől alakultak így a dolgok. Annál értékesebbek az olyan konferenciák, mint a mai is, mert ezeken az adott kérdések lényegéhez akarunk eljutni, így lehetővé teszik a valódi okok meghatározását.

A Rózsahegyről jöttem ide, ahol részt vettem az *Europa Christi* címen rendezett soron következő konferencián. Az egyik előadó a „jó munka” fogalmának XXI. századi definícióját vizsgálta, ami három alapelemből áll: hard working, team working és networking. Véleményem szerint mindhárom működött a mai konferencia szervezésében. Köszönetet mondok Őze professzor úrnak és mindenkinek, aki hozzájárult munkájával a *Továbbélő hálózatok II.* című konferencia megszervezéséhez. Köszönöm, hogy találkozhattunk Budapesten, és megint átgondolhattuk az államaink működését ma is befolyásoló tovább élő hálózatokkal kapcsolatos kulcskérdéseket.

A KÖTET SZERZŐI

Dr. Borvendég Zsuzsanna

a Magyarországi Tudományos Intézet tudományos munkatársa

Dr. Grzegorz Wołk

a Nemzeti Emlékezet Intézetének Történetkutató Irodája tudományos munkatársa

Prof. Dr. habil. Maciej Szymanowski

a Wacław Felczak Lengyel–Magyar Együttműködési Intézet igazgatója

Dr. Máthé Áron

a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnökhelyettese

Prof. Dr. habil. Őze Sándor

a Hankiss Ágnes Intézet igazgatója

Dr. Roman Joch

a prágai Civic Institute ügyvezető igazgatója

Dr. Soós Viktor Attila

a Nemzeti Emlékezet Bizottsága bizottsági tagja

Szadai Károly

a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, a Médiatanács tagja

Taller János

a Hankiss Ágnes Intézet tudományos főmunkatársa

Dr. Tomasz Kozłowski

a Nemzeti Emlékezet Intézetének Történetkutató Irodája tudományos munkatársa

SPIS TREŚCI

Sándor Óze: Otwarcie	111
Grzegorz Wołk: Próby prawnego rozliczenia funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa po 1989 r.	115
Áron Máthé: Agent? Kwestia?	129
Roman Joch: Komunizm w Czechach i Słowacji	143
Károly Szadai: Zmiana reżimu w mediach	149
Tomasz Kozłowski: Weryfikacja czy samooczyszczenie? Środowisko sędziowskie w czasie transformacji ustrojowej	163
Zsuzsanna Borvendég: Interesy gospodarcze stojące za zmianą ustroju	173
János Taller: „Külker”-gate (Afera handlu zagranicznego), Császár-gate (Afera-Császár)	183
Viktor Attila Soós: Zmierzenie się z przeszłością w świetle działalności Kościołów przed rokiem 1989	203
Maciej Szymanowski: Uwagi końcowe i podsumowanie	215
Autorzy tomu	217
Zdjęcia	219

| Otwarcie

Sándor Óze

Szanowni Państwo!

//// Serdecznie witam uczestników konferencji z Polski, Czech i Węgier, którzy są tu obecni w roli prelegentów lub słuchaczy. Witam szczególnie pana dr Natusiewicza, byłego członka ówczesnej Solidarności walczącej, który jest obecny wśród nas, jako naoczny świadek historii. Witam także dyrektora instytucji partnerskiej, pana Macieja Szymanowskiego.

Dziś to jest już drugie wydarzenie o tym charakterze tych dwóch ośrodków badawczych: Instytutu im. Wacława Felczaka i Instytutu im. Ágnes Hankiss. Wiosną pod takim samym tytułem (*Sieci przetrwania*) zorganizowaliśmy wspólne wydarzenie, wygłoszone podczas konferencji wykłady możemy teraz zaprezentować w postaci książki. Teksty obecnej konferencji ujrzą światło dzienne wiosną przyszłego roku w formie dwujęzycznej.

Od dwudziestu lat zajmujemy się tym tematem. Wtedy rozpoczęła Ágnes Hankiss – imieniodawca naszego obecnego instytutu – badania dot. odkrywania sieci komunistycznych. Później zorganizowaliśmy dwie sesje pod tytułem *Prześladująca przeszłość*, w których wtedy również uczestniczyli historycy, prawnicy, politolodzy z krajów Europy Środkowej należących niegdyś do sowieckiego bloku: Polacy, Czesi, Słowacy i Niemcy z ówczesnych wschodnich Niemiec.

Ta przeszłość natomiast dalej nas nęka, chociaż głowy ówczesnych uczestników są już siwe i w międzyczasie dorosło nowe pokolenie. Chcielibyśmy badać, pokazać, porównać w ramach tej konferencji to, na ile prześladowuje nas tamta przeszłość, czy nadal jest żywa ta ówczesna sieć,

jeżeli tak, to na ile wpływa na nasze życie, gospodarkę, kulturę, naukę. Tak bowiem widzimy, że w wizji o przyszłości nadchodzącej generacji środkowo-europejskiej nieuporządkowana przeszłość dostanie swoją rolę. A tam, gdzie przeszłość nie jest uporządkowana, gdzie nie ma obrazu odzwierciedlającego prawdę, to w tych miejscach ta przeszłość na pewno wróci do nas. Będzie wpływała na społeczeństwo, będzie moralnie kształtowała samookreślenie nadchodzących pokoleń i ich obraz przyszłości w kierunku pozytywnym lub negatywnym.

Obecna konferencja skupiona jest na okresie przemian ustrojowych. Zamierzamy omówić nasz temat w ośmiu wykładach. Pierwsze trzy wykłady będą dotyczyły bezpieczeństwa wewnętrznego trzech państw: Polski, Węgier i Czechosłowacji w czasach po zmianach systemowych. Gzegorz Wołk będąc pracownikiem Instytutu Pamięci Narodowej opowie o próbie ustawowego rozliczenia osób należących do siatki w swoim kraju.

Áron Máthé, wiceprzewodniczący węgierskiej Komisji Pamięci Narodowej analizuje zagadnienia agentów ujawnionych z dokumentów bezpieczeństwa państwa. A Roman Joch, profesor katedry politologii Praskiego Uniwersytetu Gospodarczego podkreśli specyfikę czechosłowackiego komunizmu.

W drugiej części przyjrzymy się wzajemnym powiązaniom niektórych głównych kwestii społecznych z sieciami bezpieczeństwa państwa. Károly Szadai, członek węgierskiej Rady Mediów mówić będzie o przemianach ustrojowych w mediach na Węgrzech. Tomasz Kozłowski, pracownik IPN mówi o trudnym procesie samooczyszczenia trzeciego filaru władzy, społeczności sędziowskiej w Polsce po 1989 roku. Zsuzsa Borvendég, historyk Instytutu Badań Węgierskości analizuje ruchy grup interesów międzynarodowych i krajowych oraz ruchy właścicieli interesów znajdujących się za kulisami węgierskich przemian ustrojowych. János Taller, główny specjalista w Instytucie im. Ágnes Hankiss przedstawi studium przypadku powiązania sieci handlu

zagranicznego z siecią służb bezpieczeństwa państwa z okresu zmian systemowych. Ostatnim studium naszej konferencji będzie wykład Viktora Attili Soósa, członka węgierskiej Komisji Pamięci Narodowej, który przedstawi obraz prac analitycznych dokonanych w zakresie przeszłości komunistycznej w kościołach.

Słowa zamknięcia sesji należeć będą do pana dyrektora Szymanowskiego.

Na koniec pragnę wyrazić serdeczne słowa wdzięczności Muzeum Literackiemu im. Petőfi'ego za udostępnienie dla naszej konferencji przestrzeni i miejsca w swojej siedzibie.

Budapeszt, 5 grudnia 2023 roku

Próby prawnego rozliczenia funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa po 1989 r.

Grzegorz Wołk

////// Model transformacji ustrojowej, jaki miał miejsce w Polsce nie zakładał automatycznego rozliczania funkcjonariuszy komunistycznych służb specjalnych z popełnionych przez nich przestępstw. O ile zbrodniczości instytucji, której nazwy ulegały zmianie – Resort Bezpieczeństwa Publicznego (1944), Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (1945-1954), Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego (1954-1956) czy Służba Bezpieczeństwa (1956-1990) – na polskiej scenie politycznej w zasadzie nie podważano, to już kwestia prawnych rozliczeń popełnionych przez jej funkcjonariuszy zbrodni dzieliła scenę polityczną demokratycznego państwa.

Transakcyjny charakter przemian spowodował, że w pierwszym w Polsce od końca II wojny światowej niekomunistycznym rządzie premiera Tadeusza Mazowieckiego komuniści zachowali kontrolę nad resortami siłowymi. Szefem MSW pozostał gen. Czesław Kiszczak. Z kolei kontrolę nad wojskiem zachował gen. Florian Siwicki. Obaj byli architektami stanu wojennego i najbliższymi współpracownikami gen. Wojciecha Jaruzelskiego. Premier Mazowiecki odwołał ich dopiero 6 lipca 1990 r.

W schyłkowym okresie istnienia Służby Bezpieczeństwa gen. Kiszczak nakazał podwładnym zniszczenie akt operacyjnych, by zatrzeć dowody przestępczej działalności SB. Nie udało się jednak tego utrzymać w tajemnicy i proces niszczenia akt został częściowo powstrzymany. Zdaniem badaczy doszło jednak do tego zbyt późno i wiele dokumentów – głównie z lat 80-tych – zostało bezpowrotnie

straconych.¹ W kontekście prawnych rozliczeń przestępstw dokonywanych przez SB pozostaje to jedną z przyczyn relatywnie niewielu wyroków skazujących konkretnych funkcjonariuszy SB. Brak materiału dowodowego w postaci akt SB niejednokrotnie uniemożliwił dowiedzenie winy w postępowaniu sądowym. Nie zawsze zeznania świadków i zebrane przez prokuratorów dowody innego rodzaju pozwalały na skazanie, czy nawet wszczęcie postępowania sądowego.

■ Likwidacja Służby Bezpieczeństwa

//// Na przełomie 1989 i 1990 r. postawie Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego, przy wsparciu związanych z Solidarnością ekspertów, pracowali nad projektami ustaw zmierzających do likwidacji SB i zastąpienia Milicji Obywatelskiej Policją. Również w MSW kierowanym przez gen. Kiszczaka trwały prace nad projektami ustaw. Zresztą szef MSW wcześniej przeprowadził „reformę” SB, dzięki której „ukrył” wielu esbeków w jednostkach milicyjnych. Kierownictwo MSW zdawało sobie sprawę z nieuchronności zmian i chciało zachować nad nimi kontrolę. 6 kwietnia 1990 r. przyjęto trzy ustawy: o Urzędzie Ochrony Państwa; o Policji; o Urzędzie Ministra Spraw Wewnętrznych. Na ich podstawie Służba Bezpieczeństwa została zlikwidowana, a jej funkcjonariusze mieli zostać poddani procedurze weryfikacyjnej, nazywanej kwalifikacyjną (formalnie zwalniano ich ze służby, ale mogli się ubiegać o przyjęcie do UOP lub Policji).²

Komunistyczna Służba Bezpieczeństwa została oficjalnie zlikwidowana 10 maja 1990 r. Faktyczny koniec SB nastąpił z końcem lipca 1990 r. Jej funkcjonariusze przeszli na

¹ T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989-1990*, Warszawa 2019, s. 74-92.

² R. Leśkiewicz, *Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, s. 172-178.

emeryturę lub poddali się w międzyczasie procedurze weryfikacyjnej. Proces weryfikacji był dobrowolny. Przystąpiło do niego ok. 14 tysięcy osób. Powołane do przeprowadzenia tego procesu komisje na podstawie akt osobowych, posiadanych informacji i osobistych doświadczeń (w skład komisji często wchodził przedstawiciele opozycji antykomunistycznej) oraz rozmowy z samym zainteresowanym miały poddać ocenie przydatność w nowych służbach danego funkcjonariusza SB. Proces weryfikacji został jednak przeprowadzony powierzchownie. Komisje często nie miały czasu by zapoznać się z całością dokumentacji, czy należycie przesłuchać poddających się procedurze funkcjonariuszy. W myśl instrukcji Komisja mogła wydać opinię negatywną w przypadku funkcjonariuszy którzy naruszali prawo i godność innych osób podczas służby w SB lub wykorzystywali stanowisko do celów pozasłużbowych. W praktyce rzetelne zbadanie faktycznej roli weryfikowanych oficerów nie było możliwe. Na przeszkodzie stanął brak czasu i brak woli politycznej do pełnego rozliczenia SB.

Procedurze weryfikacyjnej poddało się zaledwie 60% funkcjonariuszy SB. Pozostali przeszli na emeryturę lub przenieśli się do jednostek milicyjnych, których procedura weryfikacyjna nie obejmowała. Z owych 60% 8681 funkcjonariuszy (61%) przeszło ją pomyślnie w pierwszej instancji. Decyzje komisji wojewódzkich nie były jednak ostateczne. 4880 negatywnie zweryfikowanych oficerów odwołało się do Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej, która uchylła decyzje komisji wojewódzkich w stosunku do 1800 osób. Ogółem więc spośród 14 038 funkcjonariuszy, pozytywnie zaopiniowano 10 439, natomiast negatywnie – 3595.³

Przy tak optymistycznym dla oficerów dawnych służb sici weryfikacyjnym jasnym stało się, że to oni będą tworzyć zręby Urzędu Ochrony Państwa. Faktem jest, że to dawni oficerowie SB w latach 90-tych XX wieku zasiedli

³ T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989-1990*, Warszawa 2019, s. 189-216.

na stanowiskach kierowniczych w UOP. Trudno było więc oczekiwać, że przy takim stanie rzeczy przyjęte zostanie rozwiązanie prawne penalizujące służbę w SB. Inną kwestią pozostaje fakt, że taka całościowa penalizacja służby w SB budziłaby kontrowersje natury prawnej i podważała rzymską zasadę *Lex retro non agit*.

Polska w podejściu do funkcjonariuszy komunistycznych służb specjalnych nie była wyjątkiem w Europie Środkowo-Wschodniej. Z krajów regionu opcja zerowa, oznaczająca wykluczenie oficerów dawnych służb w naborze do nowych, zastosowano jedynie w Czechosłowacji i Estonii. W pozostałych krajach zastosowano model hybrydowy. Nawet w Federacji Rosyjskiej KGB została zastąpiona przez Federalną Służbę Bezpieczeństwa. Jedynie Białoruś zdecydowała się pozostawić KGB w niezmienionej formule i pod tą samą nazwą.⁴ Jednak model hybrydowy nie był jednolity i w różnych krajach wpływ oficerów dawnych służb na wewnętrzne życie polityczne był stopniowalny. W Polsce lat 90-tych zdarzały się także sytuacje, gdy dawni oficerowie SB starali się wpływać na życie polityczne kraju używając nielegalnych metod. Największa afera dotycząca tego typu działań wybuchła, gdy reprezentujący nowy, postkomunistyczny rząd minister Zbigniew Siemiątkowski odrzucił w 1997 r. propozycję kontynuowania działań dezintegracyjnych przez zespół działający w ramach UOP, których celem byli politycy opozycji. Kierował nim były oficer SB płk Jan Lesiak.

■ Komisja Rokity

///// Jedną z pierwszych prób systemowego zbadania i rozliczenia przestępstw dokonywanych przez funkcjonariuszy MSW było powołanie 17 sierpnia 1989 r. Sejmowej

⁴ S. Galij-Skarbińska, *Między opcją zerową a kontynuacją. Reforma cywilnych służb specjalnych w Polsce w latach 1989-1990*, „Wolność i Solidarność” 2020, nr 11-12, s. 207-208.

Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności MSW. Na jej czele stanął wywodzący się z opozycji antykomunistycznej poseł Jan Maria Rokita. To Komisja Rokity jako pierwsza nagłośniła jesienią 1989 r. proceder niszczenia dokumentów przez SB, jednak premier Mazowiecki nie wykazał wówczas wystarczającej determinacji by proceder niszczenia dokumentów zakończyć.

Głównym celem powołanej przez tzw. sejm kontraktowy komisji było zbadanie udokumentowanych przez Komitet Helsiński 93 przypadków niewyjaśnionych zgonów, które miały miejsce po wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego, a wobec których zachodziło uzasadnione podejrzenie, że winę za nie ponoszą funkcjonariusze komunistycznych służb. Niestety komisja nie została wyposażona w odpowiednie narzędzia. „Niby została powołana jako komisja śledcza, ale żadnych podstaw prawnych dla jej funkcji śledczej parlament nie stworzył. Niby miała dostęp do dokumentów – liczne listy i zapewnienia MSW oraz prokuratury pozostają tego świadectwem – ale najważniejsze dla komisji dokumenty świadomie zniszczono po jej powołaniu. Niby mogła prowadzić przesłuchania, ale gdy potencjalni świadkowie nie stawiali się, żadna reakcja nie następowała. Niby miała licznych członków i ekspertów, ale spośród nich mało kto chciał na jej rzecz istotnie pracować” – wspominał po latach Jan Maria Rokita.⁵

Pomimo tych przeszkód efekty prac Komisji Rokity zasługują na uznanie. Zostały one przekazane parlamentowi w postaci sprawozdania 26 września 1991 r. Analizie poddano w nim łącznie 122 przypadki zgonów (do przypadków zebranych przez Komitet Helsiński dodano przypadki zgłaszane przez obywateli już po powstaniu komisji), z czego aż 88 zakwalifikowano jako spełniające kryteria wszczęcia śledztwa prokuratorskiego. W dodatku ustalono blisko 100 nazwisk funkcjonariuszy MSW i urzędników prokuratury,

⁵ *Raport Rokity. Sprawozdanie Sejmowej Komisji Nadzwyczajnej do Zbadania Działalności MSW*, wstęp J. Rokita, poseł. A. Dudek, Kraków 2005, s. 13.

którzy byli związani z badanymi przypadkami śmierci. Niestety efekty prac Komisji Rokity nie zostały potraktowane przez prokuraturę z należytą starannością, a tropy sugerowane w raporcie zlekceważono.⁶

Raport z prac Komisji Rokity wciąż pozostaje jednym z głównych źródeł do badania przestępczej działalności MSW w latach 80-tych. Wciąż jest jednym z cennych źródeł dla prowadzonych badań historycznych. Niestety jego walory śledcze nie zostały wykorzystane w pierwszych latach transformacji.

■ Rozliczanie zbrodni stalinowskich

////// W 1991 r. w Polsce rozpoczęto ściganie zbrodni stalinowskich. Było to możliwe dzięki przekształceniu Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, która od 1945 r. (początkowo pod nazwą Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce) ścigała zbrodnie nazistowskie, w Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Rozszerzyła ona zakres działania o ściganie zbrodni stalinowskich, jako przestępstw na szkodę jednostek lub grup ludności, popełnionych do 31 grudnia 1956 r. przez władze państwa komunistycznego. Od 1991 r. do stycznia 1999 r. Główna Komisja wszczęła 1145 śledztw, z których zakończono 794.⁷

Najgłośniejszy proces dotyczył śledczego z Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Adama Humera. Aresztowano go w 1992 r., a dwa lata później został skazany na 9 lat więzienia. Później wyrok zmniejszono do 7,5. Humer zmarł w 2001 r., w trakcie przerwy w odbywaniu kary. Był wicedyrektorem Departamentu Śledczego MBP, któremu

⁶ M. Lasota, *O raporcie sejmowej komisji poświęconym samodzielnej Grupie „D” w MSW*, „Biuletyn MSW”, s. 27-28.

⁷ A. Grajewski, *Balast po komunizmie: instytucjonalne rozliczenia komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 22, s. 174-175.

udowodniono stosowanie tortur podczas śledztw i wymuszanie zeznań. W trakcie śledztwa zeznawały jego ofiary, dla których niejednokrotnie było to traumatyczne przeżycie.

Od 2000 r. do końca 2009 r. GKŚZpNP przeprowadziła łącznie 9218 spraw, z których 6457 dotyczyło zbrodni komunistycznych, 2404 zbrodni nazistowskich i 357 zbrodni przeciwko pokojowi i ludzkości. Prokuratorzy IPN skierowali akty oskarżenia przeciwko 391 osobom. Prawomocne orzeczenia zapadły w stosunku do 239 osób, 128 z nich zostało prawomocnie skazanych. W trakcie śledztw przesłuchano blisko 80 tys. świadków; ich zeznania mają wartość nie tylko dla prowadzonych postępowań.⁸

■ Polski model lustracji i dekomunizacji

////// Polski model transformacyjny nie wzbudzał emocji społecznych jeżeli mowa o rehabilitację osób represjonowanych z przyczyn politycznych. Przyjęta w lutym 1991 roku ustawa uznawała za nieważne wyroki wydane przez komunistyczne sądy wobec osób podejmujących działalność opozycyjną i niepodległościową. Opór licznych środowisk politycznych, nie tylko postkomunistycznych, uniemożliwił prawne rozliczenia funkcjonariuszy dawnego reżimu. Dostęp do akt komunistycznych służb był jednym z powodów kryzysu politycznego w 1992 r., który zakończył się upadkiem rządu Jana Olszewskiego.⁹

Zanim do tego doszło podejmowano próby przyjęcia ustawy lustracyjnej zamykającej drogę do działalności publicznej zarówno oficerom komunistycznych służb jak i

⁸ A. Kura, *Trudna przeszłość – jaka przyszłość* [w:] *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 4, red. R. Ignatiew, A. Kura, Warszawa 2012, s. 9.

⁹ A. Grajewski, *Balast po komunizmie: instytucjonalne rozliczenia komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 22, s. 174-175.

ich współpracownikom. Pierwsza próba wprowadzenia lustracji miała miejsce 10 maja 1990 r., gdy Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe zaproponowało wprowadzenie do ordynacji wyborczej zapisów obligujących komisje wyborcze do upublicznienia faktu pracy lub współpracy z SB kandydatów w wyborach. Propozycje nie zostały przyjęte, a ich krytycy zwracali uwagę na fakt, że tajna współpraca jak i praca w SB nie została zdefiniowana. Ich zdaniem rodziło to liczne pole do nadużyć. Kolejna próba – ograniczająca się już tylko do kandydatów do sejmu i senatu – została podjęta 19 lipca 1991 r. Był to model lustracji zbliżony do modelu węgierskiego, na który się wprost powoływano.¹⁰

W kolejnych latach proponowane, głównie przez partie prawicowe i konserwatywne, modele lustracji i dekomunikacji (rozumianej jako rozliczenie zbrodni komunistycznych i pozbawienie przedstawicieli dawnego reżimu części praw publicznych) nie zyskiwały poparcia publicznego i rządzące koalicje nie były zainteresowane wprowadzeniem odpowiednich przepisów w życie. Dostęp do komunistycznych akt i przeprowadzenie lustracji stało się możliwe dopiero w grudniu 1998 r., gdy polski sejm przyjął ustawę o Instytucie Pamięci Narodowej. W kolejnych latach IPN funkcjonował w oparciu o trzy piony, stanowiące fundament jego misji: archiwa – udostępniające akta komunistycznych służb; pion prokuratorski – ścigający m.in. osoby dopuszczające się przestępstw w okresie komunistycznej dyktatury (w tym funkcjonariuszy SB) oraz pion naukowo-edukacyjny zajmujący się badaniami i popularyzacją wiedzy o II wojnie światowej i zbrodniach komunizmu. W 2006 r. doszedł kolejny pion, lustracyjny, który weryfikował oświadczenia osób pełniących funkcje publiczne. W świetle przyjętych w Polsce rozwiązań prawnych ukrycie faktu służby lub współpracy z komunistycznymi służbami mogło stać się powodem do zdjęcia z funkcji publicznej danej osoby. Sam fakt służby lub współpracy z komunistycznymi służbami nie był penalizowany.

¹⁰ M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*, Warszawa 2014, s. 58-60.

Kolejne zmiany ustawy o IPN tych czterech głównych filarów nie zmieniały. W kontekście prawnych rozliczeń funkcjonariuszy dawnego reżimu było zdefiniowanie zbrodni komunistycznej w polskim prawodawstwie. Obejmuje ona zbrodnie popełnione między lipcem 1944 r. a wrześniem 1989 r., które w świetle obowiązujących wówczas przepisów karnych stanowiły przestępstwo. Ponadto dopuszczający się zbrodni przedstawiciel władz komunistycznych musiał działać umyślnie. Zbrodnia komunistyczna nie została jednak na płaszczyźnie prawnej doprecyzowana i wśród prawników trwają na ten temat spory.¹¹

Pion prokuratorski był i wciąż pozostaje unikatowym rozwiązaniem jeżeli chodzi o rozliczenia zbrodni komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Poza Polską żadne państwo na wydzielenie specjalnej prokuratury do zajmowania się tylko takim rodzajem przestępczości się nie zdecydowało.

Od roku 2000, to jest daty kiedy realnie rozpoczął swoją działalność Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu prokuratorzy zakończyli wydaniem decyzji procesowych w 22 654 (dwudziestu dwóch tysiącach sześćset pięćdziesięciu czterech sprawach). W ramach prowadzonych śledztw, zgodnie z wymogiem ustawowym – jako szczególnym celu śledztwa prokuratora IPN-u w postaci ustalenia wszystkich osób pokrzywdzonych, przesłuchano w tych postępowaniach osób w ogólnej liczbie 125 602 (sto dwadzieścia pięć tysięcy sześćset dwie osoby). Skierowano 383 (trzysta osiemdziesiąt trzy) akty oskarżenia przeciwko (pięciuset siedemdziesięciu czterem) 574 osobom (od 2000 r. do 2022).¹²

¹¹ V. Vachev, *Przedawnienie karalności zbrodni komunistycznych jako narzędzie sprawiedliwości transformacyjnej*, praca doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Zbigniewa Jędrzejewskiego na Uniwersytecie Warszawskim, Warszawa 2019, s. 55-79.

¹² D. Gabrel, *Rola i znaczenie Instytutu Pamięci Narodowej*, „Prokuratura i Prawo” 2022, wydanie specjalne, s. 174-175.

Jednym z sukcesów pionu śledczego było prawomocne skazanie ostatniego komunistycznego ministra spraw wewnętrznych gen. Czesława Kiszczaka w 2016 r. Skazano go na dwa lata w zawieszeniu za wprowadzenie stanu wojennego. Pomimo tego, że prokuratorzy IPN prowadzą wieloletnie śledztwa w najgłośniejszych przypadkach śmiertelnych powszechnie przypisywanych działalności tzw. nieznanymi sprawców (działających w tajemnicy oficerów SB) to efekt tych działań pozostaje dla opinii publicznej dalece niezadowolający.

Ustawy emerytalne nazywane dezubekizacyjnymi

//// Jednym z niewielu skutecznych działań zmierzających do etycznego napiętnowania funkcjonariuszy SB były zmiany w systemie emerytalnym przyjęte 23 stycznia 2009 r. Głosami postów Platformy Obywatelskiej oraz Prawa i Sprawiedliwości zdecydowano o obniżeniu świadczeń emerytalnych funkcjonariuszom komunistycznych służb. Zmiany te nie dotyczyły oficerów służb wojskowych. Na mocy przyjętych przepisów zmieniono przelicznik emerytalny za okres służby w „organach bezpieczeństwa państwa”. Chodziło o SB oraz jej poprzedniczki, ale szybko okazało się, że definicja była „dziurawa” i nie obejmowała wielu pionów SB. Wprowadzono wówczas także tzw. lex Hodysz, czyli wyjątek dla tych oficerów SB, którzy podjęli współpracę z opozycją. Ich emerytury miały pozostać nienaruszone. Weryfikacją okresu służby w SB, jak i potwierdzeniem współpracy z opozycją zajmował się pion archiwalny IPN, który wysyłał stosowne zaświadczenia do Zakładu Emerytalno-Rentowego MSWiA.¹³

¹³ Ustawa o obniżeniu świadczeń funkcjonariuszom służb mundurowych. Ocena skutków regulacji *ex post* – raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Warszawa 2001, s. 10-11.

Wzbudzająca duże kontrowersje zmiana świadczeń emerytalnych została szybko skierowana do oceny jej zgodności z konstytucją. Trybunał Konstytucyjny nie dopatrywał się w ustawie zapisów niezgodnych z konstytucją. Orzekł, że obniżenie emerytur miało charakter racjonalny i nie doszukał się w tym zemsty godzącej w prawa człowieka. Powszechnie uznający się za pokrzywdzonych funkcjonariusze objęci obniżeniem świadczeń emerytalnych zaczęli się masowo odwoływać do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. ETPCz swoje stanowisko wyraził 14 maja 2013 r. (skarga nr 15189/10), stając po stronie polskiego parlamentu i Trybunału Konstytucyjnego. Uznał bowiem, że obniżenie świadczeń emerytalnych nie narusza praw człowieka i jest wyrazem dążenia do zapewnienia sprawiedliwości systemu emerytalnego (dawni esbecy pobierali świadczenia wyższe od średniej krajowej).¹⁴

Polskim rozwiązaniem emerytalnym zajął się także Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE). W odpowiedzi na skierowane do niego pytania prejudycjalne uznał, że nie jest właściwym organem do rozpatrywania tego typu spraw.¹⁵

Po zmianie rządów w 2015 r. rządząca prawica uznała, że obowiązująca ustawa w sposób niewystarczający obniża świadczenia emerytalne funkcjonariuszom dawnego reżimu. Przyjęta przez parlament 16 grudnia 2016 r. tzw. II ustawa emerytalna zawierała szereg zmian. Przede wszystkim obniżała przelicznik za okres służby w SB do 0 (dla porównania służba w formacjach mundurowych przelicza się mnożnikiem 2,6; okres bez pracy przeliczany jest za 0,7) i wprowadzała zapis, że emerytura byłego funkcjonariusza SB nie może być wyższa niż przeciętna emerytura wypłacana przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych. Uderzało to zwłaszcza w funkcjonariuszy, którzy w SB przepracowali np. kilka miesięcy a po zmianach politycznych 1989 r. zrobili kariery w UOP lub Policji. W ocenie m.in.

¹⁴ Ustawa o obniżeniu świadczeń funkcjonariuszom..., s. 13-18.

¹⁵ Ustawa o obniżeniu świadczeń funkcjonariuszom..., s. 18-19.

Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka tak rygorystyczna zmiana zapisów ustawy zmieniała charakter ustawy z odbierającej niesłusznie nabyte świadczenia emerytalne (za okres służby w SB) na represyjną, gdyż odbierała także uprawnienia nabyte za lata służby w niepodległej już Polsce.¹⁶

Podsumowanie

///// Polski model transformacji przyjął formułę określaną w krajowej literaturze przedmiotu „modelem grubej kreski”. Pojęcie to – zaczerpnięte z expose sejmowego Tadeusza Mazowieckiego – oznaczało rezygnację z masowych rozliczeń ludzi uwikłanych w działalność odchodzącego reżimu. W nowych służbach specjalnych oraz policji zatrudnienie znalazło szereg funkcjonariuszy dawnego reżimu, odsunięto jedynie tych najbardziej skompromitowanych. Przez pierwszą dekadę demokratycznych rządów nie zajmowano się także systemowym ściganiem oficerów SB, którzy dopuścili się przestępstw w latach trwania komunistycznej dyktatury. W latach 90-tych miały miejsce co najwyżej procesy oficerów MBP z lat stalinowskich.

Zmiana nastąpiła dopiero po utworzeniu IPN. Jego pion prokuratorski zyskał nie tylko łatwiejszy dostęp do akt dawnej SB, ale także narzędzia do prowadzenia – w dużej mierze mających już wymiar historyczny – śledztw. Dekady dzielące śledztwa od momentu popełnienia zbrodni często uniemożliwiały znalezienie dowodów i postawienie winnym zarzutów. Dlatego też podczas działalności pion prokuratorski IPN spotykał się częściej z krytyką niż uznaniem opinii publicznej. Notorycznie w przestrzeni publicznej padają postulaty jego likwidacji, jako organu kosztownego w utrzymaniu, a zarazem nie wypełniającego stawianych mu zadań.

¹⁶ Ustawa o obniżeniu świadczeń funkcjonariuszom..., s. 26-28.

Jednym z wyjątkowych na tle regionu rozwiązaniem przyjętym w Polsce okazała się tzw. ustawa dezubekizacyjna. Nie dotyczyła ona co prawda ograniczenia praw publicznych funkcjonariuszom SB, ale miała zdecydowanie represyjny charakter, gdyż obniżała świadczenia emerytalne wszystkim funkcjonariuszom pełniącym służbę w SB. Ustawa ta do tej pory pozostaje jednym z elementów sporu politycznego w Polsce. Przyjęta w pierwotnej formie głosami dwóch największych partii politycznych w kraju, wciąż obowiązuje. Możliwe jednak, że obecna koalicja rządząca zdecyduje się na jej zniesienie lub złagodzenie zmian uchwalonych w 2016 r.

Podejmowane w Polsce przez trzydzieści lat próby prawnego rozliczenia funkcjonariuszy komunistycznych służb specjalnych nie zakończyły się sukcesem. Obecnie, jedyną akceptowalną społecznie formułą rozliczeń dawnego reżimu jest działalność naukowo-dydaktyczna i opisywanie zbrodni komunistycznych. Z akceptacją społeczną spotykają się także prace ekshumacyjne i identyfikacyjne ofiar komunistycznych i nazistowskich represji. W dużej mierze panuje także przyzwolenie społeczne na dekomunizację przestrzeni publicznej w postaci zmian nazw ulic i demontaż pomników. Jednak skuteczne rozliczenie na poziomie prawnym wciąż żyjących funkcjonariuszy SB w dalszym ciągu budzi kontrowersje i wydaje się, że należy do przeszłości.

| Agent? Kwestia?

Áron Máthé

///// Co to właściwie znaczy „kwestia agentów”? W ogóle co to jest „agent” i dokładnie na czym polega „pytanie (kwestia)”? Czy może istnieć jakiegokolwiek „rozwiązanie” – w tym sensie tego wyrazu, czy jakimkolwiek jednorazowym aktem potrafimy „zamknąć” taką historię? W moim opracowaniu postaram się według tych kwestii omówić gamę problemów związanych ze spadkiem dokumentów służb bezpieczeństwa państwa komunistycznej dyktatury na Węgrzech.

W dzisiejszych czasach rozpoznawalność sieci osób komunistycznego bezpieczeństwa jest co najmniej w równym stopniu hasłem politycznym (wręcz, kijem na przeciwnika), co historycznym, czy wręcz informacyjnym problemem kompensacyjnym. W dodatku ówczesne zagadnienie osób należących do siatki służb bezpieczeństwa państwa przedstawić jako centralny problem – po upływie ponad trzech dekad upadku komunistycznej dyktatury – jest nadzwyczaj wypaczającą lub istotnie celową działalnością, bowiem безпеka była jedynie podsystemem maszyny dyktatury. Mimo to wielu domaga się ze zmienną intensywnością opublikowanie „aktów agentów” twierdząc, że teki/dokumenty agentów nie są upublicznione. W rzeczywistości dokumenty byłych organów bezpieczeństwa – ze znikomymi wyjątkami – są do dyspozycji badań naukowych w Historycznym Archiwum Służb Bezpieczeństwa Państwa (ÁBTL) i w jego poprzedniku prawnym instytucji od ponad dwudziestu lat. Dostęp do nich jest zapewniony dla badaczy naukowych lub po złożeniu wniosku obywatelskiego – w tym ostatnim wypadku obywatel może otrzymać dokumenty dotyczące tylko jego osoby albo najbliższych. Ponadto istnieje jeszcze dalsza możliwość, by zwrócić się do opinii publicznej: „każdy obywatel ma możliwość poznania przeszłości w bezpieczeństwie państwa osób piastujących funkcje publiczne

przed lub po 1990 roku. Gdy gdzieś trzech kandydatów przystępuje do wyborów, wtenczas jako obywatel każdy ma prawo zwrócić się do archiwum w celu ujawnienia informacji o w/w trzech kandydatach – o ile istnieją takie informacje. W świetle ustawy w pierwszym rządzie zapytamy zainteresowanych, czy przyznają się do funkcji publicznej; o ile nie przyznają się, wtenczas decyduje sąd o ujawnieniu, zaś w wypadku kandydata na przedstawiciela publicznego orzeczenie sądu jest oczywiste.”¹

Drugą powszechnie znaną pomyłką jest, iż na Węgrzech mniej można poznać dokumenty służb bezpieczeństwa państwa niż w innych krajach. O tym pisał Bendegúz Gergő Cseh: „w przeciwieństwie do wbrew powszechnemu przekonaniu ustawowo także nie jest zapewniona całkowita jawność dokumentów nawet w Niemczech, co więcej w podobnych archiwach powstałych później w Europie Środkowej ograniczenia związane z ochroną danych osobowych są mniej surowe – w tym warunki poznania dokumentów – w porównaniu z niemiecką praktyką”.²

Istnieje wyraz szeroko stosowany w międzynarodowej literaturze, jest to „rewolucja archiwalna”. Odnosi się ten wyraz do ogromnej ilości materiałów udostępnionych publiczności, które zapewnione są badaczom w krajach ówczesnego bloku sowieckiego. W naszym kraju obok dziesiątek książek, setek prac studyjnych i artykułów mówią o świecie ówczesnych siatek również filmy dokumentalne. Jednocześnie musimy zdać sobie sprawę z tego, że o znaczącej części niegdyś funkcjonujących osób siatki (agentów) nigdy się nie dowiemy, kim właściwie oni byli. Ewidencje i dokumenty bowiem były regularnie wyselekcjonowywane. Obok rutynowej selekcji istotna część materiałów w 1956 roku po prostu została rozproszona,

¹ Akta agentów są publiczne, można to kategorycznie rzec | Magyar Krónika (kronika.hu)

² Bendegúz Gergő Cseh: Zmiany w funkcjach Archiwum Historycznego – Możliwości jawności w węgierskich archiwach służb bezpieczeństwa, in: Betekintő, rocznik 13, nr 4, str. 81.

zniszczona. „Jedynie na Węgrzech zaistniała taka sytuacja, że dyktatura została obalona na kilka dni i ludzie ulicy mieli masowy, swobodny dostęp do tajnych materiałów. Między innymi doświadczenia tych dni sprowadziły węgierską bezpiekę do tego, że nie ma potrzeby zawsze i wszystko przechowywać.”³ W dodatku – w porównaniu z innymi krajami – inna była rzeczywista i symboliczna pozycja komunistycznej bezpieki na Węgrzech. Podlegała pod MSW i nie miała takiej „sławy-nazwy” jak powiedzmy Stasi, lub Securitate. W dodatku w pewnym sensie była rzeczywiście *tajna*: za spektakularnymi kulisami państwa partyjnego wykonywała swoje zadania dyskretnie. Przed 1956 rokiem centrala Urzędu Bezpieczeństwa Państwa znajdowała się pod adresem alei Andrásy 60., był to znany jako budynek budzący przerażenie. Ale czy ktoś wiedział, gdzie szukać w Budapeszcie ośrodka przerażającej „bezpieki państwa”?

W komendach policyjnych dosłownie schowały się wydziały polityczne, w zasadzie aparat „bezpieki państwa” czyli centralna służba wywiadowcza, tajnych służb, kontrwywiadu, działu pracującego „na wewnętrzną reakcję” nawet nie miał powszechnie znanej nazwy, aparat był jednym z głównych zarządów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oznaczony zwykłą cyfrą rzymską. „Glina”, „msw-iec”, „wewnętrzni” – takie były powszechnie znane „nazwy” stosowane wobec współpracownika bezpieki. Służby bezpieczeństwa państwa pracowały więc stosunkowo bardzo dyskretnie.

Powracając do stanu dokumentów dziś już zasadne jest podejrzenie, że pod koniec 1989 roku celowe bywały wybrakowania, skreślenia. Nie mówiąc o tym, że wiele było takich, których nie zwerbowano, nie ewidencjonowano, ale w danej sytuacji jednak pomagali organom dyktatury. Takim był na przykład György Konrád, który „donosił” na

³ Akta agentów są publiczne, można to kategorycznie rzec | Magyar Krónika (kronika.hu)

własnego szwagra, Ernő Sándor".⁴ Niezależnie od wyżej opisanych na wnioski naukowców i na prośbę obywatelską w ÁBTL rocznie zidentyfikuje się w wymiarze setek (!) byłych osób siatki. Jednocześnie mnóstwo jest takich osób, o których znalazły się dane w ewidencjach, ale w rzeczywistości nie zrobiły nic.

Pozostając przy dokumentach jeszcze jedno ważne stwierdzenie powinno mieć miejsce, tym razem dotyczące treści tych dokumentów. Ogólnie należy powiedzieć, że w dokumentach znajdujemy nie rzeczywistość historyczną, lecz najwyżej jej fragment, i to też widziany przez pryzmat bezpieczeństwa. Wiemy, że bezpieczeństwo państwa nie tylko kontrolowało, rozeznało rzeczywistość, lecz również – nazwijmy tak – ją „produkowało”. Także nie wiemy, czy dany agent tak powiedział swojemu „oficerowi bezpieczeństwa”, jak to napisał: w interesie spełnienia oczekiwań przełożonych zdarzyło się, że oficerowie „kreowali” rzeczywistość z meldunków, czyli oni wykonując swój plan „domyślali” różne elementy. Jako zakłócenie, rozproszenie „przeciwnika” celowe rozpowszechnienie informacji nieprawdziwych również stanowiło część zestawu ich środków – a to w sposób zrozumiwały – istotnie utrudnia laikom interpretowanie treści dokumentów bezpieczeństwa państwa. To, co napisali lub kazali napisać, to w wielu wypadkach nie odzwierciedliło tego, co miało miejsce, lecz zawierało to, co chcieli wiedzieć lub chcieli przekazać. Tak się stało na początku 2022 roku, gdy w trakcie przygotowania do wyborów parlamentarnych taki dokument ujrzał światło dzienne, który zawierał twierdzenie – nota bene fałszywe – dotyczące seksualnej orientacji jednego z czołowych polityków chrześcijańsko-demokratycznych. Ponieważ było powszechnie znanym faktem, iż ten polityk ma dzieci i wnuki, oraz nigdy wcześniej nie było informacji na temat jego ewentualnego homoseksualizmu, było wiadomo, że twierdzenie w danym meldunku znalazło się wyłącznie dlatego, by dla służby generować jakieś pseudofakty służące do kompromitacji tego polityka.

⁴ Ádám Modor: *Tajemnica i klucz do niej*. Wydawnictwo Kairosz, 2004 r. str. 113-116.

Za tym – wyżej opisanym – zjawiskiem kryje się mechanizm charakteryzowany przez Tzvetana Todorowa w następujący sposób: „Tyrańcy dwudziestego stulecia uświadomili sobie, iż wzięcie w posiadanie ludzi czy obszarów może być wykonane przez wzięcie w swoje ręce informacji i komunikacji. Dlatego systemowo i w całości podporządkowali pod swoją władzę pamięć mając nadzieję, że dzięki temu docierają do najgłębszych warstw pamięci”⁵

Przy tym punkcie należy wspominać o tak zwanej „liście agentów”. Jest to wyraz kryjący nieistniejące pojęcie. Według obecnej naszej wiedzy nie istnieje taka lista, która zawiera wszystkich werbowanych przed 1989 rokiem informatorów służb bezpieczeństwa państwa. Zbadane przez Komisję Pamięci Narodowej oraz ÁBTL i przełożone do archiwum (pierwotnie przechowywane na taśmach magnetycznych) zestawy danych nie kwalifikują się do takiej listy. Może się pojawić pytanie: jeżeli istnieją dane, to dlaczego nie można dziś sporządzić takiej listy? Taka lista agentów przypuszczalnie wypaczałaby rzeczywistość właśnie na szkodę grup ludzi przeciwstawiających się dyktaturze, ponieważ ludzi zwerbowano głównie z takich wrogich grup. Byli oni oficerami wojska, politycznymi urzędnikami obywatelskiego ustroju okresu międzywojennego; członkami niekomunistycznych sił politycznych w okresie przejściowym w latach 1945-1948; osobami kościelnymi; rewolucjonistami z 1956; członkami różnych zgrupowań opozycji poczynając od 1960-ych, 1970-ych lat. Widoczne jest bowiem, że publiczne, rytualne „demaskowanie” osób niegdyś należących do siatki oznacza, że działamy zgodnie z zamierzeniami działaczy komunistycznej dyktatury, bo kompromitacja niektórych członków zgrupowań i poglądów przeciwstawiających się ówczesnym władzom samozwańczym stawa w niedobrym świetle właśnie te siły. Oczywiście nie oznacza to, że według pojęcia indywidualnego grzechu wynikającego z tradycji żydowsko-chrześcijańskiej nie

⁵ Tzvetan Todorov: *Uses and Abuses of Memory*, in: *What Happens to History: The Renewal of Ethics in Contemporary Thought*, red: Howard Marchitello, London-New York, Routledge, 2001. str. 11

należałoby wziąć pod lupę niektórych osobistych ścieżek życiowych i nie należałoby publicznie wypowiedzieć o kimś, że współpracował z bezpieką – na szkodę innych.

Z drugiej strony sama lista nic by nie mówiła, ponieważ byli agenci, którzy po zwerbowaniu sami się wykluczyli z siatki; świadomie prowadzili za nos swoich oficerów; i byli tacy, z powodu których innych zamknęli w więzieniach.⁶

Należy rozróżniać dwie główne grupy agentów: presjonowanych (szantażowanych) i motywowanych. Pierwsi zostali zmuszeni do współdziałania przy pomocy informacji dla nich niekorzystnych, a drudzy mieli nadzieję otrzymania trudno osiągalnych świadczeń (dóbr) ekstra. Jednocześnie w wypadku obu statusów nosili w sobie półowiczną tożsamość, ponieważ szantażowani, pomimo że uniknęli pewne dyskryminacyjne konsekwencje, jednak pozostawali w oczach systemu pariasami, a w wypadku motywowanych – co prawda w dużo łagodniejszej formie – często presjonowano ich w interesie donosu opartego na „wyższości towarzysza partyjnego i obywatela”.⁷

Myśl publicznego wydania „tajnej listy agentów” miniego ustroju pierwszy raz pojawiła się w Parlamencie w związku z wybuchem w 1989 roku afery Dunagate, gdy wyszły na jaw dokumenty świadczące o tym, że podczas przemian ustrojowych niezmiennie obserwowano członków partii opozycyjnych oraz okazało się, że służby III/III masowo niszczyły w tym czasie dokumenty. Rząd Antalla 2 maja 1991 roku – po próbach opozycji – przedstawił swój wniosek dotyczący tego tematu pod numerem 2294, pod tytułem „Wykorzystanie danych osobowych dotyczących zawartych w zamkniętej 14 lutego 1990 roku ewidencji oficerów zawodowych i surowo tajnych oficerów i osób

⁶ Patrz: Katalin Kutrucz Kónyáné – Ida Vámos Petrikné: *Losy agentów. Agent? Losy? Wielobarwność bycia w siatce i bariery poznania*. Budapeszt, Komisja Pamięci Narodowej, 2017. 9-15.

⁷ György Gyarmati: *Do czego się nadają dokumenty bezpieki i do czego nie? Komentarz*, 2012/6. 66.

siatki podlegających Zarządowi III/III. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz danych osobowych oficerów wcześniejszych organów ochrony państwa i jednostek policji prewencyjno-porządkowej". Wniosek natomiast z różnych powodów technicznych – przede wszystkim ze względu na ogromną ilość wniosków dot. zmian w legislacji – nie mógł być przeforsowany. Rząd Borossa jesienią 1993 roku przedstawił kolejny wniosek pt. „O sprawdzaniu osób spełniających niektóre ważne funkcje publiczne”. Był to pierwszy wniosek ustawy o lustracji. Wniosek został uchwalony w parlamencie 8 marca 1994 roku.⁸ Ustawa jedynie regulowała lustrację politycznych osób publicznych, a najbardziej kwestionowaną część stanowił krąg osób przeznaczonych do lustracji, czyli wykazanie niektórych „ważnych funkcji publicznych” dotyczące między innymi członków rządu, prezesa Banku Narodowego, dowódców komend policyjnych, tzn. wszystkich osób piastujących „ważniejsze” funkcje publiczne, w tym również kierownictwo mediów publicznych.⁹ Trybunał Konstytucyjny po analizie ustawy uchylił pod koniec 1994 roku wiele punktów ustawy wraz z rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych.

W trakcie procedur lustracyjnych, w każdym razie do końca 2005 prześwietlono blisko 11 tysięcy osób. Liczba ta okaże się nieco wyższa, gdy liczymy się z przenośnym, pośrednim skutkiem lustracji. Mamy tu na myśli tych ludzi, których część ostatecznie opuściła sferę publiczną oraz tych, którzy odchodząc na emeryturę obeszli postępowanie lustracyjne.¹⁰

⁸ Ustawa nr XXIII z 1994 roku o sprawdzaniu osób spełniających niektórych ważnych funkcji publicznych. (Ważny w okresie: 5 kwietnia 1994 do 31 grudnia 2005 roku). Online, URL: <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=99400023.TV>. (Ostatni pobór 19 listopada 2023 roku.) Późniejsza nowelizacja w ustawie XCIII. z 2000 roku zmieniła tytuł ustawy w sposób następujący: „...o sprawdzaniu osób spełniających niektóre ważne funkcje cieszące się zaufaniem publicznym jak i formujące opinię publiczną oraz o Urzędzie Historycznym”.

⁹ László Varga: Śmierć (ustawy) agentów. *Fundamentum*, 2000. 4. rok. nr 1. str. 126.

¹⁰ György Gyarmati – Katalin Kutrucz Kónyáné: *Dylematy wokół rozpraw o przeszłości*. Budapeszt, ÁBTL, 2007. 12.

Pierwszym wielkim krokiem z punktu widzenia powszechnej możliwości poznania ówczesnych dokumentów bezpieczeństwa państwa i rozszerzenia informacyjnych odszkodowań było ustanowienie w 1997 roku Urzędu Historycznego.

Urząd Historyczny był archiwum i do głównych zadań urzędu należało zapewnienie zainteresowanym korzystania z praw im należnych w zakresie poznania danych zawartych w ewidencjach, zadbanie o dane i dokumenty potrzebne do przeprowadzenia postępowań lustracyjnych przez komisje sprawdzające osoby przeznaczone do piastowania niektórych ważnych funkcji publicznych, oraz zapewnienie kontynuacji działalności naukowo-badawczej oraz uczestnictwo w opublikowaniu materiałów dokumentacyjnych. Do 2003 roku rocznie przeciętnie doszło do urzędu ok. 1600-1800 wniosków obywatelskich dot. wglądu i ok. sto pięćdziesiąt – do dwustu wniosków dot. badań naukowych. Ze strony komisji lustracyjnych wpłynęło w sumie siedem tysięcy wniosków.¹¹

Urząd Historyczny przekształcił się w 2003 roku i otrzymał nową nazwę. Archiwum Historyczne Służb Bezpieczeństwa Państwa (ABTL) kontynuowało działalność po 2003 roku jako archiwum specjalistyczne praktycznie wszystkie te działania, które wcześniej wykonywał poprzednik prawny, Urząd Historyczny. György Gyarmati, dyrektor naczelny ÁBTL opublikował swój artykuł we własnym czasopiśmie archiwum pt. *Betekintő (Podgląd)* o zmienionej percepcji społecznej archiwum, co następuje: „To pokolenie wyrosło w tak wielkim potopie informacji – spotęgowanie medializowanym – i w tym w takich wymiarach nagłościono – przez wyścig wiadomości – »zagadnienie agentów«, że wiele ludzi we własnej »cywilnej« kompetencji zechce dochodzić swojej prawdy. Wyraźnie widać, że to zjawisko

¹¹ Sprawozdanie o działalności Archiwum Historycznego Służb Bezpieczeństwa Państwa w pierwszym (niecałym) roku, 2003. Online, URL: https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolo/2003_eves_beszamolo.pdf (Ostatni pobór: 01.12.2023.)

wchodzi także do polityki publicznej. Przede wszystkim reprezentanci młodszych generacji chcą z odnowioną siłą spojrzeć w oczy przeszłości, w ich kręgach formułują się postulaty: »wlejmy wreszcie czystą wodę do szklanki« – aż do poszukiwania osobistej odpowiedzialności, nawet wedle możliwości do znalezienia tej odpowiedzialności i – nie wykluczając rozliczeń – konkretnego pociągnięcia do odpowiedzialności. (Oczywiście w większości wypadków szybko wychodzi na jaw, że prawdziwą motywacją doszukiwania się »starej sławy« – w tym naszym przypadku wstydu – nie jest chęć poznania przeszłości, lecz czy stała legitymność tkwiąca w aktualnej polityce.) Oznacza to, że choć Archiwum Historyczne powołano swego czasu jako instytucję przejścia w okresie przemian ustrojowych, jednak jego misja jeszcze nie dobiegła końca."¹² Z tego wniosek jest prosty, „kwestia agentów” o wiele bardziej jest skutkiem błędu percepcyjnego i świadomego wprowadzenia w błąd – nakładającym się na medializowane społeczeństwo, a mniej procesów społeczno-politycznych mających szeroki zasięg.

Robiąc krok wstecz: możemy powiedzieć, że tajne służby istnieją wszędzie, różnica między nimi polega na wymiarach i celach. Wywiad, szpiegostwo, kontrwywiad jako rodzaj działalności ma potężną przeszłość, natomiast wyspecjalizowane organy pojawiły się dopiero w XIX wieku, gdy wywiad wojskowy i wywiad cywilny zostały rozdzielone od siebie.

Podstawę działalności tajnych służb zawsze stanowiła konieczność ochrony wewnętrznego ładu państwa, integralności terytorialnej i suwerenności tegoż państwa. Specjalną cechę nosiły w sobie tajne środki i metody stosowane w wykonywaniu tej działalności.¹³ Organy dławiące

¹² György Gyarmati: Piętnastolecie Archiwum Historycznego Służb Bezpieczeństwa Państwa. *Befekintő*, 2012. rocznik 5. nr 3. str. 2.

¹³ Ferenc Dávid: Przegląd historyczny węgierskich służb tajnych. In István Resperger (red.): *Wiedza podstawowa w zakresie bezpieczeństwa narodowego*. Budapeszt, Wydawnictwo Dialog Campus, 2018. 12.

mieszkańców natomiast nie występowały wszędzie, mimo, że ochronę istniejącego paradygmatu państwowo-społecznego (inaczej: ochronę elity) zapewniły w wielu krajach organy politycznej policji porządkowej.

Pytanie właściwie brzmi zatem tak: czy wyborcy poprzez swoich wybranych przedstawicieli kontrolują władzę wykonawczą, jej organy siłowe, wśród nich służby tajne; czy odwrotnie: ci ostatni potrafią manipulować wyborców? W wielkim uproszczeniu: czy społeczeństwo kontroluje służby tajne lub służby tajne kontrolują społeczeństwo. (W nawiasie należy zauważyć, że w takim konglomeracie cywilizacyjno-władczym, do którego należą zarówno Węgry jak i Polska udzielenie odpowiedzi w wypadku niektórych krajów wcale nie jest jednoznaczne).

W wypadku Węgier okupowanych przez Sowieców organizacja służb tajnych była jednoznacznie kierowana przez politykę i wykonywała wolę polityczną. Obecność wojsk i „doradców” sowieckich na dodatek oznaczała również, że wspomniane organy – działając bez jakiegokolwiek kontroli społecznej – starały się chronić nie węgierskich interesów narodowych, lecz funkcjonowały według interesów międzynarodalnych, powodując społeczeństwu węgierskiemu poważne szkody moralne i gospodarcze.¹⁴ ÁVH, czyli Urząd Ochrony Państwa – oraz jego poprzednik prawny PRO (*Wydział Porządku Politycznego*), później ÁVO (*Wydział Ochrony Państwa*) – powstał na wzór stalinowski z praktycznym udziałem sowieckim. Z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa komunistyczny ustrój do 1956 roku charakteryzował się ponad stu tysięcy rzeszą „werbowanych agentów” i niemal bezgranicznym terrorem. „Policja polityczna udzieliła ogromną pomoc partii. Przed konsultacjami międzypartyjnymi w większości wypadków udało nam się dochodzić, jakie zamiary rządzą naszymi

¹⁴ Zsuzsanna Borvendég: *Era „impexeków”. Wyprowadzenie pieniędzy „z gospodarki ludowej” pod przykryciem handlu zagranicznego w okresie reżimu Kádára w świetle dokumentów bezpieczeństwa państwa*. Budapeszt, Komisja Pamięci Narodowej, 2017. 8.

przeciwnikami politycznymi i dzięki temu zdążyliśmy w porę poinformować kierownictwa komunistycznej partii. Zorganizowaliśmy podstuchy telefonów. Teraz mamy na podsłuchu wszystkie ważniejsze rozmowy premiera, kierownictwa partii i o najważniejszych meldujemy towarzyszowi Rákosiemu” – meldował Moskwie w 1947 roku Gábor Péter.¹⁵

Organy bezpieczeństwa państwa od początków, od 1945 roku użytkowały sieć donosicieli, początkowo nazwaną siecią zaufanych, następnie agenturą, a później po prostu siecią. Mowa już była wyżej o tym, że członkowie siatki byli tajnymi pomocnikami bezpieczeństwa państwa, ich organizacyjne kontakty z organami przez dłuższy czy krótszy okres czasu były ściśle tajne. Przy werbowaniu składali własnoręcznie pisane oświadczenie o współpracy, a swoje meldunki zawierające informacje o ludziach, wydarzeniach określonych przez organ bezpieczeństwa także własnoręcznie pisali i podpisywali pseudonimem.¹⁶

Po zdławieniu rewolucji i walki wolnościowej nastąpiły zmiany, ponieważ nowa władza uświadomiła sobie konieczność przekształcenia systemu ochrony państwa. W 1962 roku powstał w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Zarząd Główny nr III. Z tego głównego zarządu wyodrębniły się – i stały się później słynne – zarządy III/I (wywiad zagraniczny), III/II (kontrwywiad zagraniczny), III/III (kontrwywiad wewnętrzny), i III/IV (kontrwywiad wojskowy); które były uzupełnione wojskowym wywiadem z ramienia głównego zarządu nr 2. w Sztabie Generalnym Węgierskiego Wojska Ludowego.

W latach 1960-ych pojawiły się nowe zasady w obszarze działalności spraw wewnętrznych, które zasadniczo wpłynęły na działalność Zarządu Głównego nr III przy MSW. Przykładem jest pojęcie „socjalistycznej praworządności”

¹⁵ Lajos Izsák – Miklós Kun (red.): *Meldujemy Moskwie... Tajne dokumenty 1944-1948*. Budapeszt, Osiris, 1994. 170.

¹⁶ Kutrucz –Vámos: *Losy agentów*, i.m. 217.

według której należy szanować prawa każdego obywatela, który przyjmuje istniejący ład polityczno-społeczny, przy czym należy wystąpić przeciwko każdemu naruszającemu przepisy prawa – bez względu na osobę czy piastowane stanowisko. W przeciwieństwie do okresu sprzed '56, czyli zgodnie z kádárowską myślą „kto nie przeciwko nam, ten z nami” bezpieka planowała postępowanie tylko przeciwko tym, którzy czynnie zagrozili bezpieczeństwu państwa i wyłącznie proporcjonalnie do wagi popełnionego przez nich niebezpiecznego czynu.¹⁷ Należy dodać, że w związku ze sprawami natury politycznej zawsze kierownictwo partii ustalało wymiary surowości postępowania bezpieki.

W 1969 roku KC WSPR sformułowało zasady rozwijania kontaktów masowych służb związanych z pracą w zakresie bezpieczeństwa państwa. W interesie realizacji tych zasad uznano za pożądane zapewnienie udziału szerszych kręgów sił społecznych, czyli intensyfikację tworzenia kontaktów społecznych opartych na zasadach ochotniczych.¹⁸

W naszym kraju do dziś wrażliwie dotyka opinię publiczną zagadnienie: czy ktoś miał przeszłość agenta czy nie. Mimo to, że wyraz „agent” w samym sobie nie nosi żadnej treści negatywnej, przecież sama nazwa również służy oznaczeniu wielu innych rodzajów działalności zawodowej.

Dodatkowa treść, która z biegiem czasu dołączyła do wyrazu nosi mocny wydzźwięk moralnej oceny wręcz, gdy kogoś nazywają agentem, to w samym sobie kwalifikuje się do obniżania dobrego imienia, godności, honoru. Skoro w minionym ustroju bycie agentem – jak mogliśmy to zobaczyć – było nadzwyczaj różnicowane, to wszelkie grzechy dyktatury wlepić na agentów – to można nazwać najmniej mądrą rzeczą. O wiele ważniejsze jest, kim są ci, którzy w rzeczywistości zarządzali machiną: o sędziach orzekających

¹⁷ Imre Kedves: *Historia zastosowania specjalnych środków tajnych służb ze szczególnym uwzględnieniem 20 wieku*. Budapeszt, ELTE Wyd. Eötvös, 2014. 54.

¹⁸ Tamże.

w sprawach z '56-ego, prokuratorach, przywódcach partii, oficerach dochodzeniowych, sekretarzach partii i liderach Państwowego Urzędu d/s Wyznań. Czyli o rzeczywistych winowajcach dyktatury.

Nie jest przypadkowe, że ustawa tworząca Komisję Pamięci Narodowej przewidująca obowiązek upublicznienia danych odnosi się nie do ówczesnych osób działających w siatce bezpieczeństwa państwa, lecz do osób posiadających władzę w komunistycznym ustroju.

Na samym końcu może warto – pamiętając o tym, że donosiciel jako taki jednak ma negatywny wydźwięk tego pojęcia – przytoczyć w tym miejscu zapis Włodzimierza Bukowskiego dot. donosicieli: „...zemścić się na donosicielach jest po prostu głupotą: odmiennie od większości rodaków ja jednak dobrze znam tych ludzi, również tych umieszczonych wtyczek w mojej celi i nakierowanych potajemnie na mnie agentów. Wiedziałem, że w większości wypadków są to ludzie złamani, godni pożałowania, których często KGB zmusił do współdziałania szantażem, groźbami. W zasadzie nikt nie może z góry wiedzieć, jak by się zachowywał pod taką presją, dlatego kto nie przeżył tej presji, ten nie ma prawa oceniać innych. A kto przeżył, to nie ma ochoty wydać wyroku na innych”.¹⁹

Nawet, gdy werdykt Bukowskiego jest bardzo łagodny i zbyt przebaczący wobec ludzi komunistycznej siatki bezpieczeństwa państwa, jednak warto się zastanawiać: w czym interesie leży stałe utrzymanie na porządku dziennym „kwestii agentów”? A w interesie czym leży, żeby nie było mowy o rzeczywistych działaczach komunistycznej dyktatury i korzystających z niej osobach – czyli o posiadaczach władzy komunistycznej?

¹⁹ Bukowski: Rozprawa moskiewska, str. 75.

| Komunizm w Czechach i Słowacji

Roman Joch

////// Czechosłowacja ma tę wątpliwą stawę, że w 1946 r. w stosunkowo wolnych i uczciwych wyborach dała komunistom przewagę głosów. Startować mogły jedynie lewicowe i centrystyczne partie, działalność partii prawicowych została zabroniona.

W Czechach działały cztery znaczące partie: komuniści i socjaldemokraci po lewej stronie, narodowi socjaliści i Partia Ludowa (katolicka chrześcijańsko-socjalistyczna partia) w centrum. Słowacja miała jedynie dwie istotne partie: komunistów i demokratów (była to wielka koalicja wszystkich niekomunistycznych sił).

Wyniki: łącznie w Czechosłowacji: komuniści 38%, narodowi socjaliści 18%, ludowcy 16%, demokraci 14%, socjaldemokraci 12%. Jak wynika z wyników komuniści wygrali wybory, ale w sumie wyborcy niekomunistycznych partii stanowili większość. Na premiera jednak został mianowany komunista – Klement Gottwald.

Patrząc na różne regiony i kraje, otrzymamy dokładniejszy obraz: komuniści w Zachodnich Czechach dostali 43, na Morawach (Wschodnie Czechy) 34,5, w Słowacji 30 procent oddanych głosów.

Oznacza to, że komuniści otrzymali większość głosów jedynie w Czechach; Partia Demokratów w Słowacji odniosła miażdżące zwycięstwo pozyskując 62% (!) wszystkich oddanych głosów.

Reasumując: w Czechosłowacji w 1946 roku Czesi głosowali na komunistów, Słowacy natomiast nie. Czechy w latach 40-ych XX wieku były bardziej prokomunistyczne, a Słowacja bardziej przeciw komunistom.

Następne wybory rozpisano na lato 1948 roku. Według badań opinii publicznej w Czechach wygraliby narodowi socjaliści (a w Słowacji demokraci). W lutym 1948 roku komuniści dlatego dokonali puczu i zabetonowali swoją totalitarną władzę na ponad 41 lat.

Kilku komunistycznych inteligentów i członków partii w połowie sześćdziesiątych lat zaczęło krytycznie odnosić się do wcześniej prowadzonej polityki. „Błędem” uznano mordy i egzekucje typu stalinowskiego dokonywane od końca lat czterdziestych do połowy pięćdziesiątych lat – szczególnie wobec członków partii (dodajmy zaraz, że wobec mordów dokonanych na niebędących członkami partii i antykomunistów byli oni o wiele bardziej wyrozumiali). Też widzieli, że stopa życiowa „wyzyskiwanych” robotników w Austrii i Niemczech Zachodnich – na połowę lat 60-ych – przewyższała poziom pracujących w krajach komunistycznych zwanych „rajem robotniczym”. Powoływali się na siebie jako na „Komunistów reformerów” i w 1968 roku w Czechosłowacji dokonali próby realizacji „socjalizmu o ludzkiej twarzy” – była to ta tak zwana „praska wiosna”.

Głównymi postaciami praskiej wiosny byli, Alexander Dubček, generalny sekretarz Partii Komunistycznej (Słowak), Josef Smrkovský, czeski przewodniczący parlamentu, także Czech Oldřich Černík premier oraz generał – bardziej pełniący rolę formalną – Ludvík Svoboda prezydent.

Jak wiemy, nieśmięte eksperymenty reform i cząstkowa demokratyzacja okazały się, że i to było za dużo Leonidowi Breżniewowi i Sowiетom. 21 sierpnia 1968 roku pojawiły się sowieckie czołgi, aby zdławić praską wiosnę.

Wszyscy ważni i wpływowi „komuniści reformerzy” szybko zaczęli tracić władzę, wpływy i pozycje. Wykluczono ich z partii, na ich miejsca trafiali konformiści, lizusy i oportuniści, którzy z radością ustępowali Sowiетom i chętnie ich obsługiwali. Rozpoczęła się era tzw. „normalizacji” trwająca od 1969 aż do 89 roku, przez dwadzieścia lat.

Dubček został zastąpiony na czele partii wiosną 1969 roku Słowakiem Gustávem Husákiem (który wcześniej, w 1968 jeszcze go wspierał, którego w latach 50-ych komuniści wsadzili do więzienia), jako komunista numer jeden Czechosłowacji. W 1975 roku zdjęto z pozycji prezydenta chorożego na demencję Svobodę. W okresie normalizacji federalnym premierem był Czech Lubomír Štrougal.

W tym miejscu rozgałęziają się wydarzenia w Czechach i w Słowacji.

///// W 1968 roku jednolita Czechosłowacja przekształciła się konstytucjonalnie w federacyjną unię Republiki Czeskiej i Republiki Słowackiej. W 1968 dla Czechów głównym zagadnieniem, zadaniem, dążeniem była demokratyzacja. Czesi nie protestowali przeciwko federalizacji. Natomiast pragnącym reform Słowakom w 1968 głównym priorytetem była federalizacja, oni również wspierali demokratyzację. Jednocześnie dla Słowaków na pierwszym miejscu była federalizacja; a demokratyzacja znalazła się na drugim miejscu. W 1968 roku nie było ani kolizji, ani konfliktu pomiędzy tymi dwoma dążeniami.

Realizacja normalizacji natomiast była stanowczo odmienna w Czechach i w Słowacji. W Czechach wymagała istotnie więcej ofiar, a w Słowacji odbywała się bardziej powściągliwie zarówno pod względem działań represyjnych jak i liczby osób zamkniętych w więzieniach. Co więcej, okres normalizacji w Czechach nie przyniósł nic więcej oprócz rozpaczliwej stagnacji, zaś w Słowacji nastąpił okres zauważalnej industrializacji i wzrostu.

Dlatego w latach 1988-89 w Czechach o wiele bardziej nienawidzono reżymu normalizacyjnego niż w Słowacji.

Jakie były w tym okresie główne ruchy opozycyjne? Przede wszystkim Charta '77, manifest czeskich i słowackich antykomunistycznych dysydentów. Była to głównie czeska

cecha, podpisało się pod manifestem stosunkowo mało Słowaków. Charta '77 była sojuszem, bardziej luźną społecznością o trzech poglądach ideologicznych i zgrupowaniem osobistości: komunistów reformerów wydalonych w 1968, rozczarowanych, ostatecznie opuszczających komunizm i stających się rzeczywistymi socjaldemokratami; oraz inteligencji świeckiego humanizmu, którzy - poza partią - byli raczej liberałami oraz chrześcijan sympatyzujących z chadecją. Charta miała zawsze trzech (co kilka lat zmieniających się) rzeczników - jeden z nich komunista reformer, jeden świecki liberalny humanista i jeden chaddek. Nieoficjalnym liderem zgrupowania był dramaturg i pisarz Václav Havel - akceptowany przez każdą frakcję.

W Słowacji znacznie mniej było dysydentów. Świeckich humanistów bardzo mało, jeżeli w ogóle.... Należeli do nich komuniści reformerzy również, ale największy i najmocniejszy trzon dysydentów stanowili chrześcijanie, głównie katolicy, którzy tworzyli „podziemny kościół” i w nim działali. Jedyna druga grupa ograniczyła się do kilku inteligentów z Bratysławy składająca się z obrońców przyrody, którzy krytykowali komunistów za spowodowane szkody w środowisku, istotnie oni stanowili grupę wczesnych ekologów.

Reasumując: w latach 70-ych i 80-ych w Czechach najmocniejszy ruch antykomunistyczny opierał się na fundamentach obywatelskich, świeckiego humanizmu, podczas gdy w Słowacji w latach 80-ych trzonem ruchu oporu był ruch chrześcijański, katolicki.

Upadek w 1989 ustroju komunistycznego został z zadowoleniem przyjęty przez znaczną większość zarówno Czechów, jak i Słowaków. Istotną jest natomiast różnica, iż wydarzenia listopadowe 1989 roku w obu republikach wspominane są pod odmiennymi nazwami: w Czechach nazywane są „aksamitną rewolucją” a w Słowacji „łagodną rewolucją”. Głównym parasolem ochronnym nad antykomunistycznymi platformami w Czechach było Forum Obywatelskie, a w Słowacji „Społeczeństwo Przeciwko Przemocy”.

W etapie dekomunizacji po 1989, w procesie przekształceń politycznych, gospodarczych, społecznych, moralnych i kulturalnych głównymi filarami reform były zasady nowego, wolnego i demokratycznego reżymu: polityczna demokratyzacja, system wielopartyjny, nowa konstytucja, federalna Deklaracja Prawna (przyjęta w 1991 roku i tekst do dziś jest zgodny w Czechach i w Słowacji) oraz wolne, uczciwe wybory w czerwcu 1990 roku.

Istotną rolę odgrywały restytucje gospodarcze (ukradzione przez komunistyczny reżym dobra – nieruchomości, domy, pola orne, lasy, ziemie – powróciły do prawowitych właścicieli, ich spadkobierców, rodzin), powszechna prywatyzacja oraz gospodarcze przekształcenie ku wolnej (socjalnej) gospodarce rynkowej.

W końcu, ale należy wspomnieć o nie mniej ważnej roli tak zwanej ustawy lustracyjnej, zabraniającej zajmowania stanowisk w administracji publicznej, wymiarze sprawiedliwości przez byłych oficerów, agentów, kolaborantów byłej komunistycznej bezpieki państwa (ten zakaz nie objął izby ustawodawczej – do parlamentu i dziś dowolnie można wybierać każdego, komunistyczni wyborcy kilka razy wybierali na posta znanych agentów bezpieki).

Nazwiska i tożsamość agentów przeciekły do prasy i dostępne są dla każdego w internecie. W świetle ustawy każdy może mieć dostęp do akt prowadzonych o nim w bezpiece, w tym również do nazwisk agentów, donosicieli o nich, natomiast nikt nie może mieć wglądu do akt innych żyjących osób.

Nie było konsensusu pomiędzy czechosłowackimi instytucjami federalnymi a narodowymi instytucjami w podziale kompetencji. Większość Czechów była za mocniejszą unią czechosłowacką, natomiast znacząca, głośna i zdecydowana mniejszość słowacka domagała się więcej władzy dla Słowaków w ramach przeciągającego się w nieskończoność procesu. Po czerwcowych wyborach w 1992 roku zwycięzcy – po stronie Czech (Václav Klaus,

politycznie demokratyczna prawica), jak i po stronie Słowacji (Vladimír Mečiar, politycznie autokratyczny lewicowiec) postanowili podzielić Czechosłowacką Republikę Federalną w drodze pokojowej, w postaci porozumienia przyjętego przez Narodową Radę Czech i Słowacji, zmiany konstytucji, powołując dwie niezależne suwerenne narodowe republiki. Nastąpiło to z nocy 31 grudnia 1992 na 1 stycznia 1993 roku punktualnie o północy.

W Czechach w tych czasach kraj miał wiele politycznie silnych postaci; wśród nich wybitnymi postaciami są Václav Havel, ostatni czechosłowacki (i zarazem pierwszy czeski) prezydent, Václav Klaus premier, później drugi czeski prezydent oraz Miloš Zeman, główna postać opozycji, później zajmująca stanowisko premiera i trzeciego prezydenta Czech.

W Słowacji lata 90-e charakteryzowało nazwisko Vladimíra Mečiara, populistycznego, umiarkowanie nacjonalistycznego, instynktownie (i również w praktyce) autokratycznego polityka. Okres między 1990-98 w Słowacji można nazwać erą Mečiara. Mečiar w końcu został pokonany w wyborach w 1998 roku przez szeroką koalicję demokratycznej prawicy (chrześcijańsko demokratów) i demokratycznej lewicy (byli komuniści reformerzy i socjaldemokraci), dzięki temu w Słowacji powstało polityczne spektrum normalne, demokratyczne.

Z tego powodu w Czechach rok 1989 oznacza początek nowoczesnego wolnego społeczeństwa politycznego; zaś w Słowacji ten rok to nie 1989, lecz o wiele bardziej był to rok 1998.

Zmiana reżimu w mediach

Károly Szadai

//// Mam zaszczyt pokrótce skomentować dzisiejszą konferencję, której tematem są „Sieci przetrwania”. Tytuł mojego wystąpienia brzmi: Zmiana reżimu w mediach. Powiem kilka słów o tym, jak węgierskie media doszły do zmiany reżimu, jaki był ich obraz o sobie i jak się rozwinął.

Aby zrozumieć zmianę reżimu węgierskich mediów, należy cofnąć się do okresu, w którym kształtował się ustrój typu sowieckiego. Tzw. Porozumienie Jałtańskie – choć uznawało przekwalifikowanie okupowanych terytoriów europejskich do sowieckiej sfery interesów – przewidywało przeprowadzenie wolnych i demokratycznych wyborów w stosunku do ustalonych ustrojów. Te wybory w Polsce i na Węgrzech przebiegały w podobny sposób: z likwidacją partii niekomunistycznych i rażącą ingerencją w wybory. Znacomity historyk węgierski tak podsumował ramy gwarancyjne stosunków Węgier ze Związkiem Radzieckim. Według Jánoša M. Rainera następujące warunki gwarantowały z punktu widzenia Moskwy sprawną administrację i kontrolę:

- zjednoczone, skuteczne kierownictwo partii lokalnej, lojalne wobec Moskwy
- sprawna ochrona państwa i tajna policja,
- armia zdolna do uderzenia i zintegrowana w organizację armii radzieckiej
- i wreszcie kontrolowana jawność życia.¹

¹ János M. Rainer: *Węgry „w sowieckim obozie”* – wykład wygłoszony w Akademii im. Károly Kósa, 23 listopada 2015 roku, Nagranie Erdély TV (TV Siedmiogród). https://www.youtube.com/watch?v=h1PhDfbCn0k&ab_channel=Erd%C3%A9lyTV, ostatni pobór 23 października 2023 roku.

Na Węgrzech te elementy gwarancyjne ukształtowały się częściowo do roku 1947 wraz z wyborami „niebieskiej karty”, a ostateczną, instytucjonalną formę uzyskały wraz ze stalinowską konstytucją z 20 sierpnia 1949 r. Polityk kultury i ideolog Mátyása Rákosiego, József Révai - którego nazwisko i twórczość, uwaga, pojawiają się obecnie raz po raz w konferencjach² naukowych oraz w programach³ rewizjonistycznych dzisiejszych działaczy nowego post-neomarksistowskiego pola politycznego – więc ten József Révai na II Zjeździe Węgierskiej Partii Pracujących w 1951 r. podsumował swoje poglądy w następujący sposób: „musimy wykorzystać wszystkie środki w służbie socjalistycznej reedukacji naszego narodu: szkołę, agitację i propagandę, sztukę, film, literaturę, wszelkie formy ruchu kulturalnego mas.”⁴

Odpowiednio do tego „aż do roku 1956 prasa i media w ogóle kierowane były na podstawie bezpośrednich instrukcji. Zmniejszono liczbę dzienników, połączono ich redakcje i stworzono ściśle scentralizowaną strukturę prasową, która aż do zmiany ustroju prawie się nie zmieniała. Wydarzenia polityczne musiały być relacjonowane w ten sam sposób we wszystkich gazetach - wiadomości nadchodziły z Węgierskiego Urzędu Telegraficznego (MTI), nierzadko z poleceniem, aby ich tekst publikować w gazetach bez zmian. Zreorganizowano społeczne ciało dziennikarzy, Krajowe Stowarzyszenie Dziennikarzy Węgierskich, a jego kierownictwo przekazywało następnie decyzje ministerstwa i partii. Tylko ci, którzy byli członkami Stowarzyszenia,

² Wystąpienie Pétera Györgya podczas konferencji pt. „Zagadnienia okresu w ustroju typu sowieckiego”, zabrzmiało w Węgierskiej Akademii Nauk 18 października 2021 roku. Nagranie „MTA 1825”, https://www.youtube.com/watch?v=PPx FBzHC3Dg&ab_channel=MTA1825, ostatni pobór 23 października 2023 roku.

³ Partizán Média, oraz „merce.hu” nagrania wideo, pisma związane z tematem

⁴ József Révai: *Rozpoczęliśmy nadrabianie zaległości też w dziedzinie kultury i ideologii w stosunku do wielkich osiągnięć uzyskanych w obszarach polityki i gospodarki*, Szabad Nép, 27 lutego 1951 roku, str. 4.

mogli pracować jako dziennikarze.”⁵ Do lat 1986-87, kiedy uchwalono Doktrynę Breżniewa, jedną z podstawowych cech funkcjonowania systemów wschodnioeuropejskich na wzór sowiecki były gwarancje instytucjonalne wymienione przez Jánoša M. Rainera „Jeśli tylko jeden z czterech warunków wykazywał oznaki załamania, powodowało to natychmiastową interwencję polityczną ze strony Sowieców. Jeśli kilka z tych czynników osłabło, Sowieci podnosili reakcję na wyższy poziom: w niektórych przypadkach wiązało się to z interwencją polityczną i wojskową.”⁶ Można przytoczyć na to liczne przykłady z historii polskiej, czeskiej i węgierskiej partii komunistycznej. Węgierski rok 1956 jest przypadkiem szczególnym, ponieważ wszystkie cztery systemy upadły w jednym historycznym momencie.

Można słusznie powiedzieć, że są to fakty powszechnie znane, po co więc musieli Państwo wysłuchać tego przydługiego historycznego wstępu?

Uznałem, że ważne jest, aby to wszystko przypomnieć, bo chcę przeciwstawić to z własną narracją o historii mediów węgierskich, która znacząco różni się od poprzednich. W skrócie: pamięć i mit pochodzenia węgierskiej historii mediów polega na tym, że w latach 1988–1989 prasa węgierska w wyniku dwóch rytuałów oczyszczenia osiągnęła stan całkowitej wolności prasy, którą to wolność próbował zlikwidować po raz pierwszy, ustanowiony w maju 1990 r., rząd Antalla, a później inne prawicowe rządy.

W dalszej części postaram się częściowo obalić tę interpretację, a częściowo ją zacienić. Najpierw przyjrzymy się samemu mitowi tego pochodzenia. Zgodnie z tym dwa powyższe rytuały oczyszczenia na Węgrzech to rewolucja z 1956 r. i ponowny pogrzeb z czerwca 1989 r. Uderzające jest, jak wiele jest punktów wspólnych w historii zarówno

⁵ Attila Horváth: *Węgierskie media o zmianach ustroju do 1998 roku*, in. Vince Paál (red.): *Historia wojny medialnej na Węgrzech. Media i polityka latach 1989-2010*, Budapeszt, wyd. CompLex, 2013, str. 18.

⁶ Rainer, 2015

momentów rytualnych, jak i historycznych punktów zwrotnych. Najbardziej oczywiste jest nazwisko i rola Imre Nagya. Według mitu pochodzenia wybór Imre Nagya na premiera 4 lipca 1953 r. oznaczał oczywiste zerwanie ze stalinizmem i stanowił nowy etap, rodzaj polityki reform. Ten moment jest momentem narodzin postaci reformatorskiego polityka komunistycznego, który odtąd ciągnie się przez całą historię węgierskiego systemu komunistycznego. Ten mit reformatorski wyłaniający się wokół Imre Nagya pojawia się na przykład w mitologii otaczającej krąg Petőfiiego – którego Imre Nagy nigdy nie wspierał aktywnie. Mitu tego jednak nie podsyczał lojalny wobec partii aż do śmierci Nagy, lecz grupa wcześniej zagorzałych stalinowskich dziennikarzy i pisarzy, którzy umieścili jego nazwisko na swoim sztandarze.

Według tego mitu pochodzenia ta walka o socjalizm z ludzką twarzą, czyli starcie reformatorów z konwulsyjnie trzymającymi się władzy stalinowcami, doprowadziła do rewolucji 1956 r., która następnie, jak wiadomo, zakończyła się interwencją Imperium Radzieckiego i klęską obu obozów. Grupa kierowana przez Imre Nagya została w rzeczywistości stworzona przez Jánoša Kádára w wyniku uwięzienia lub egzekucji wszystkich, którzy brali udział w pracach drugiego rządu Imre Nagya jesienią 1956 r., nie jako członkowie rządu, ale jako zwolennicy Imre Nagya.⁷

Najważniejszym skutkiem interwencji sowieckiej i represji po rewolucji, z punktu widzenia tej tezy, jest to, że – pod każdym względem – zamknęła ona chwilową iluzję oderwania się od obozu sowieckiego. Pozostałości antykomunizmu, które wcześniej można było odnaleźć jedynie śladowo, zostały ostatecznie wyeliminowane z dyskursów. Po roku 1956 dopiero urzeczywistnienie pewnego rodzaju idealnego socjalizmu stało się absolutnym punktem

⁷ Warto przypomnieć, iż z drugiego i trzeciego rządu Nagya wykonano wyrok śmierci jedynie na Nagyu. (Również członek rządu Géza Losonczy zmarł w więzieniu w niewyjaśnionych okolicznościach.)

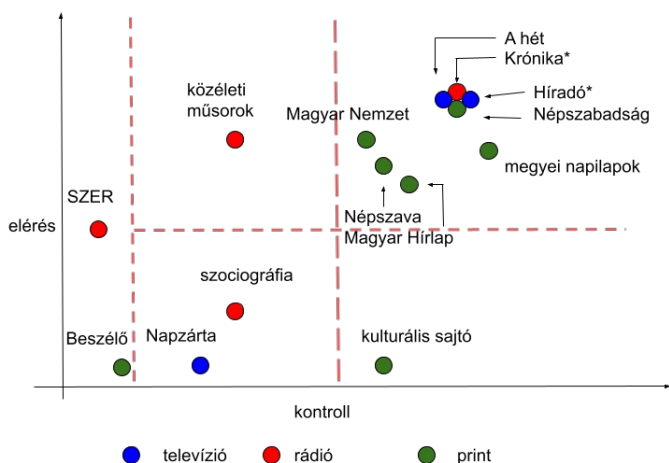
końcowym osiągalnych i możliwych do osiągnięcia celów. O reszcie zdecydowała debata o tym idealnym typie, czyli stał się on przedmiotem walki reformatorów z ortodokсами. W tej debacie – a raczej w tych debatach – ostatnie słowo miała zawsze Moskwa, czyli János Kádár, który zawsze cieszył się jej zaufaniem. W tym miejscu należy zauważyć, że te ulepszające debaty mogły mieć na celu jedynie transformację systemu zarządzania gospodarczego: zgodnie z obrazem socjalizmu z ludzką twarzą, klasa robotnicza, która zbudowała socjalizm, zajmowała się jedynie skutecznym zarządzaniem gospodarczym i wynikającym z tego dobrobytem materialnym i konsumpcją. I chętnie przekazał żmudną pracę kierowania demokracją socjalistyczną swojej awangardzie, Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej.

System kontroli prasy, w tym telewizji węgierskiej, która rozpoczęła nadawanie na żywo pierwszego maja 1957 roku, w tym symbolicznym dniu, pozostał niemal nienaruszony. Historycy uważają, że w czasach Kádára „nie było spektakularnych zmian w systemie organizacyjnym zarządzania prasą – nawet w porównaniu z latami przed 1956 rokiem. Przez cały czas rząd obstawał także przy zasadzie niepodzielnej kontroli informacji przez partię.”⁸ „W ciągu trzech dekad ery Kádára kierownictwo prasowe nie rezygnowało z przypisanych jej podstawowych zasad aż do samego końca ery. Jako służebnica polityki kulturalnej systemu, prasa zawsze kładła nacisk na rolę kształtowania świadomości”.⁹ Minister Sprawiedliwości Imre Markója, wnioskodawca ustawy prasowej z 1986 r., wyjaśnił w swoim przemówieniu parlamentarnym: „Nasza prasa także wyznaje ideały właściwe naszemu systemowi społecznemu i pracuje nad ich realizacją w praktyce. Nasza prasa musi być

⁸ Róbert Takács: *Organizacja sterowania prasą w okresie Kádára*, Badacz mediów, jesień 2009 r. https://mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/07_sajtoiranyitas_kadar, ostatni pobór 23 października 2023 roku.

⁹ István Hegedűs: *Prasa i jej sterowanie pod koniec ery Kádára*, Badacz mediów, wiosna 2001r. https://mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavas/04_sajto_es_iranyitas, ostatni pobór 23 października 2023 roku.

także zaangażowana politycznie i to zaangażowanie należy podejmować przez cały czas. W żadnym wypadku nie może być zwolennikiem idei i poglądów obcych socjalizmowi i naruszających porządek konstytucyjny Węgierskiej Republiki Ludowej”.¹⁰ Złożone zadanie zarządzania prasą wspomagane było przez odpowiednio uregulowany system instytucjonalny. Powstałą konstrukcję przedstawiłem w układzie współrzędnych pokazanym na rysunku.

* Zabrzmiato w Klubrádió pt. *Ciag dalszy – był kiedyś Népszabadság* 12 kwietnia 2018 roku o godz. 19:00. Pobór 13 kwietnia 2018 r.
Wykres nr 1: Media w 1989 roku

Układ współrzędnych ma dwie osie, na jednej zobrazowałem stopień kontroli, na drugiej zasięg, czyli wpływ danego ośrodka. O stopniu kontroli decyduje praktyka i częstotliwość zarządzania bezpośredniego, a także stopień i prawdopodobieństwo interwencji w przypadku kryzysu.

Sama kontrola - która według mojej definicji była zawsze większa od zera, dlatego też trzeba było przesunąć oś

¹⁰ Dziennik Zgromadzenia Krajowego zwołanego na 28 czerwca 1985 roku, tom I. sesje 1-16 (28.VI.1985 – 26.I.1987.), str. 401.

pionową - zatem państwo partyjne sprawowało kontrolę za pomocą następujących narzędzi formalnych i nieformalnych.

Kontrola formalna, instytucjonalna:

- nomenklatura, system uprawnień mianowania
- nadzór partyjny poprzez APO (Wydział Agitacji i Propagandy KC WSPR), odpowiedniego sekretarza Komitetu Centralnego i spotkania redaktorów naczelnych
- lokalne organizacje partyjne w redakcjach

Nieformalna kontrola:

- bezpieczeństwo państwa, badania własne dotyczące przeszłości liderów mediów w zakresie bezpieczeństwa państwa
- „kontrola ilości” – ścieżka programu, liczba egzemplarzy
- wybór dziennikarzy

Z powyższych wynika, że większość mediów jest objęta kategorią wysokiego stopnia kontroli i wysokiego stopnia dostępności. Natomiast nie oznacza to, że kontrola wszędzie była w równym stopniu mocna. Kontrola w wypadku „Magyar Nemzet” mniej, a w wypadku „Népszabadság” z całą pewnością była ostrzejsza. Ważne wydania radiowej „Kroniki” i telewizyjnego „Híradó” (*Dziennik*) podlegały natomiast ścisłej kontroli. Najostrzejsza kontrola bywała jednak nie w tych wypadkach, lecz w wojewódzkich dziennikach będących pod nadzorem wojewódzkich komitetów partii. (Patrz np. wykres sporządzony o pojawieniu się wyrazu „reforma”). Zaskakująco wysoki był poziom kontroli w tygodnikach czy czasopismach o tematyce kulturalnej o niskim zasięgu. Głośne zamknięcia pism w prasie późnokadarowskiej ery – i zdyscyplinowanie redaktorów – wiąże się z dwoma czasopismami: z *Mozgó Világ* (*Ruchomy Świat*) i z *Tiszatáj* (*Nad Ciszą*). Audycje telewizyjne o niskim zasięgu w późnych godzinach wieczornych dla „inteligencji” oraz „wywiady socjo” transmitowane w radiu dały możliwość zabierania głosu takim ludziom ze sfer inteligencji – przede wszystkim pisarzom, naukowcom nauk społecznych – którzy znaleźli się na osi „zakazu – tolerowania” bliżej zakazu,

a jednak jeszcze po stronie tolerowania. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych kontrola prasy państwa partyjnego była najmniej realizowana w programach o życiu publicznym Węgierskiego Radia – takimi bywały programy „168 godzin”, „Gondolat-Jel (Myślnik)”, „Gazeta Niedzielną”. Opozycjonista czy pogląd otwarcie opozycyjny oczywiście nie mógł mieć miejsca w publikacji, jednak te wspomniane wyżej programy reprezentowały najbardziej bojowo stanowiska „obozu reformerów”. Korzystne byłoby przeprowadzić głębokie badania w zakresie: dlaczego była polityka zarządzająca prasą w takim stopniu łagodna wobec radiowców. Może grała tu rolę postać prezesa Węgierskiego Radia, Istvána Hársa, który mógł w swojej osobie być gwarantem dla kierownictwa partii.¹¹ Komunistyczna partia państwa dokonała próby kontroli czasopiśma samizdatu np. „Beszélő”, – widocznego na wykresie oraz Radia Wolnej Europy. W wypadku pism samizdatowych zastosowano przede wszystkim tak zwane „środki administracyjne” – obserwacje przez bezpieczeństwo, egzystencjalne rujnowanie redaktorów – a w wypadku RWE środki techniczne – zakłócanie nadawania radia – oraz starano się zwerbować agentów do redakcji radia w Monachium.

Powyższy układ współrzędnych obowiązywał do 1989 roku. Jednakże w 1989 r. gdy miał miejsce ponowny pogrzeb Imre Nagya i jego straconych towarzyszy, co dało większości węgierskich mediów możliwość włączenia reformistycznej przeszłości Imre Nagya i – jakkolwiek brzmi makabrycznie – jego męczeństwa do własnej historii zbawienia.

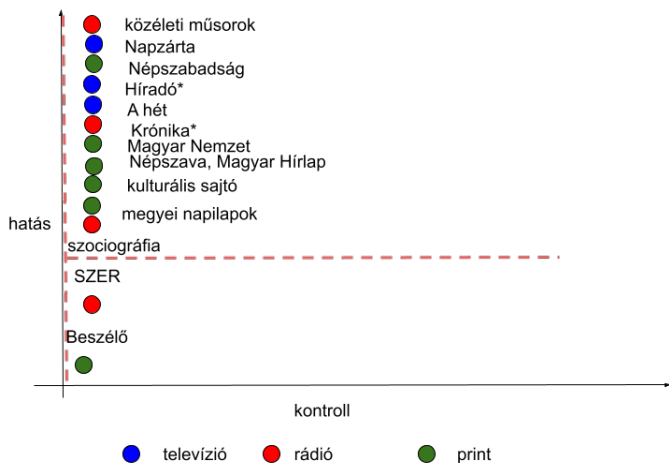
¹¹ István Hárs w latach 1954 – 1956 listopad był wiceministrem spraw wewnętrznych. Po listopadzie 1956 wstąpił do Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, od stycznia 1957 był dyrektorem departamentu agitacji i propagandy Węgierskiego Radia. Pod koniec 1959 roku mianowano go pierwszym wiceprezesem Radia a w 1974 prezesem Węgierskiego Radia, stąd odszedł na emeryturę w lipcu 1988. Był członkiem Komitetu Centralnego WSPR od 1975 do 22 maja 1988 roku. Od 1983 członek Komisji Agitacji i Propagandy działającej przy KC, od 1985 członek Komisji Polityki Kultury i Edukacji, oraz od 1986 członek Komisji Kadrowej.

Dla przypomnienia: mówimy o Imre Nagyu, którego nazwisko mogło być wymieniane w okresie od listopada 1956 r. do czerwca 1989 r. tylko w oficjalnej, partyjnej formie, czyli jako jednego z odpowiedzialnych, przywódców i antypaństwowych organizatorów kontrewolucji. I o tym Imre Nagyu, którego, gdy tylko monogram – i wspomnienie o jego straceniu – pojawił się w wierszu opublikowanym w małonakładowym czasopiśmie kulturalnym, natychmiast pociągało to poważne konsekwencje.¹²

Przy pomocy oczyszczającego rytuału ponownego pogrzebu elita medialna przewyciężyła wszystkie te skrupuły, przyjęta uścisk dłoni elity partii reformistycznej i była gotowa sobie przebaczyć, czego wyjątkowym momentem była wymiana listów otwartych pomiędzy wdową po Imre Mező a Miklósem Vásárhelyi na łamach gazety Népszabadság. Prawie dwadzieścia lat później dziennikarz „Népszabadság” w najbardziej wyrazisty sposób podsumował ten historyczny moment: był to czas, kiedy „Népszabadság przeszedł ze starego świata do nowego, kiedy zdjął starą puchową kufajkę i założył lekką letnią kurtkę”.¹³ W tym zdaniu kształtuje się zarówno romantyzacja, jak i retrospekcja mitu pochodzenia. Nie będzie więc dla Państwa zaskoczeniem, jeśli pokażę, jak – zaskakująco szybko – zmienił się obraz własny mediów już w 1990 roku:

¹² Czasopismo *Tiszatáj* w numerze czerwcowym 1986 roku – z okazji trzydziestej rocznicy rewolucji 1956 i w miesiącu stracenia premiera Imre Nagya opublikowało wiersz Gáspára Nagya: *Z dziennika chłopaka*, w konsekwencji zakazano wydanie czasopisma.

¹³ Imréné Mező „Dać możliwość do pogodzenia” list otwarty z 8 czerwca 1989 roku. Odpowiedź Miklósa Vásárhelyi opublikowano na stronie tytułowej 13 czerwca gazety Népszabadság.

Wykres nr 2: Wizerunek własny mediów w 1990 roku (jakie były media w 1989 roku?)

* W danym dniu zarówno transmisje telewizyjne Híradó (Dziennik) jak i radiowe Kroniki miały kilka wydań, na wykresie umieściłem Dziennik „o wpół do ósmej” i Kronikę radiową codziennie nadawaną o dwunastej godzinie jako mające największą oglądalność (słyszalność).

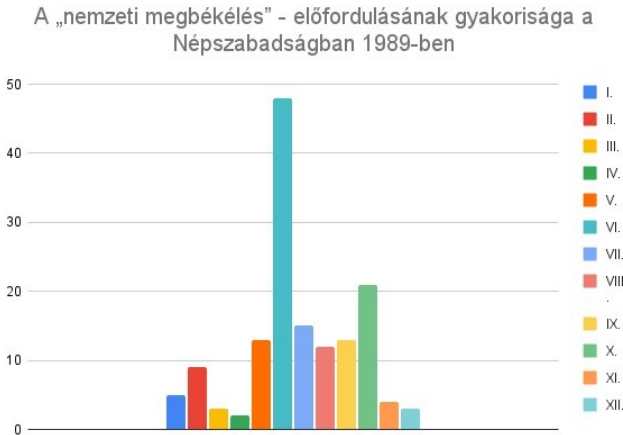
Można zauważyć, że oś pionowa niemal powróciła do punktu zerowego, zatem zgodnie z autowizerunkiem mediów na rok 1989 kontrola zanikła niemal całkowicie. Zamiast osiągnąć obraz własny mówi o innym efekcie, co subtelnie zmienia kwestię tego osiągnięcia: w niektórych przypadkach osiągnięcia mogły być niskie, ale efekt był oczywiście wysoki.

Właściwie powinienem być narysować dużą plamę w lewym górnym polu, jak na poprzednim rysunku (niska kontrola, duży zasięg), ponieważ w 1990 r. media miały wyobrażenie o sobie, że przebiły się tutaj znacznie wcześniej.

W porównaniu z tym dane przedstawiają inny obraz roku 1989. Nie było wówczas mowy o zmianie ustroju. Oprócz supernarracji o pokojowych przemianach, jakiś rodzaj zmodyfikowanej wersji socjalizmu, socjalizmu demokratycznego, był nadal tematem numer jeden w programie mediów.

Aby to zademonstrować, pokażę trzy kolejne wykresy.

Tabela pierwsza pokazuje, jak frazeologia pojednania narodowego dominuje w agendzie prasowej.

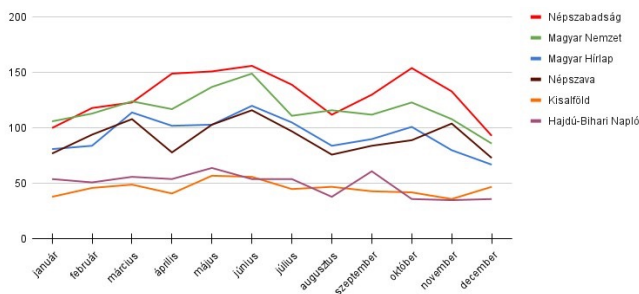
Wykres nr 3: Częstotliwość występowania pojęcia „narodowego pojednania” na łamach Népszabadság w 1989 roku

Dwie widoczne kolumny pokazują czerwiec i październik 1989 r., nie muszą oczywiście wyjaśniać, dlaczego pojednanie narodowe było dla mediów ważne w tych dwóch miesiącach.

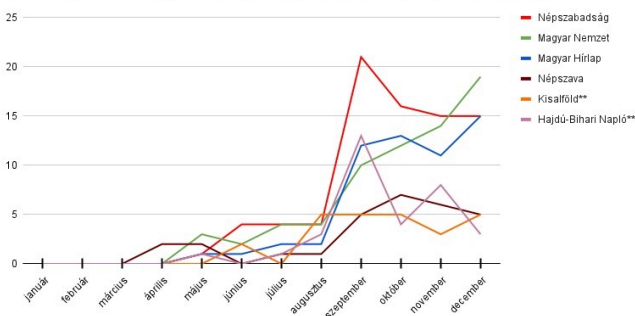
Drugi i trzeci wykres pokazuje, kiedy i z jaką częstotliwością w prasie pojawiały się słowa „reforma” i „zmiana reżimu”. Myślę, że różnica jest oczywista. Reformy tak, a zmiana reżimu... zobaczymy.

Dodam, że częstotliwość – zwłaszcza w przypadku zmiany reżimu – wcale nie oznacza, że jej kontekst był również pozytywny.

A „reform” szót tartalmazó cikkek száma 1989-ben, havi bontásban

A „rendszerváltás” szót tartalmazó cikkek száma 1989-ben, havi bontásban

Wykres nr 4: Ilość występowania artykułów zawierających wyraz „reforma” na łamach poszczególnych gazet w 1989 roku w podziale miesięcznym

Wykres nr 5: Ilość występowania artykułów zawierających wyrazy „zmiana ustroju” na łamach poszczególnych gazet w 1989 roku w podziale miesięcznym

Ale dlaczego to wszystko jest ważne, dlaczego ma znaczenie, co myślały media na temat tego, czy rok 1989, czy 1990 był początkiem transformacji? Moim zdaniem dzieje się tak dlatego, że dyskurs transformacji został przez te media epoki tak zdeterminowany, że już w 1990 roku stworzyły one gotową sytuację dla nowo powstałego ustroju demokratycznego pod względem moralnym, siłowym i materialnym.

Zanim zaczął obradować pierwszy, demokratycznie wybrany Parlament oraz ukształtował się wybrany w wolnych wyborach rząd Józsefa Antalla, to prasa pozostawiając swoją przeszłość w istocie bez jakichkolwiek zmian personalnych, bez rozliczenia wobec własnej przeszłości przeniosła się do demokratycznego ustroju. Dokładniej: tak rozliczyła się z własną przeszłością, że – wykorzystując monopol dyskusji – nadpisała tę przeszłość. Najbardziej wyraziście tę chwilę opisał dziennikarz Népszabadság blisko dwadzieścia lat później: był to ten okres, gdy „[...] gazeta Népszabadság przecisnęła się ze starego świata do nowego, [...] gdy zdejmowała starą kufajkę i zakładała lekki, letni prochowiec”.¹⁴

Na zakończenie weźmy pod uwagę korzyści i szkody spowodowane wyjątkowością tej mowy władzy. Najważniejszą i może jedyną pozytywną cechą przebiegu tej przemiany było to, że była ona bezkrwawa. Nie zapominajmy, że duch roku 1956 wydawał się być obecny nie tylko ze względu na ponowny pogrzeb, ale także z powodu krwawych wydarzeń na placu Tiananmen, które miały miejsce praktycznie w tym samym czasie - co podkreślały także ówczesne media.

Zwyciężyliśmy, ale co najmniej tyle samo straciliśmy na tym, że będąc „prymusami przejściowymi” przeżyliśmy poprawę naszej międzynarodowej opinii, zaś po drugiej stronie oczywiście bezlitośnie pojawiły się gospodarcze problemy – narracje medialne bagatelizujące obciążające problemy zadłużenia państwa, prywatyzacji, bezrobocia.

A co straciliśmy? Zyskaliśmy na wspólnym przeżyciu rytualnego oczyszczenia – co szybko zamieniło się w rozczarowanie.

¹⁴ Zabrzmiato w Klubrádió pt. *Ciąg dalszy – był kiedyś Népszabadság* 12 kwietnia 2018 roku o godz. 19:00-kor. Pobór 13 kwietnia 2018r.

Co straciliśmy? To jednoznaczna strata, że nie doszło do konfrontacji z przeszłością, o której tyle razy wspomiano – oczywiście w innym kontekście – oraz do pociągnięcia do odpowiedzialności i rekompensat niezbędnych do prawdziwego pojednania narodowego. Jednoznaczną stratą jest utrzymanie ciągłości elity władzy, podczas gdy stworzył się pozór pluralizmu medialnego, którego konsekwencje polityczne, ale przede wszystkim polityki gospodarczej, pozostały z nami aż do początku XXI wieku.

Weryfikacja czy samooczyszczenie? Środowisko sędziowskie w czasie transformacji ustrojowej

Tomasz Kozłowski

Wstęp

////// Kwestia reformy sądownictwa po upadku komunizmu jest niezwykle kontrowersyjnym tematem. W tej kwestii wypowiadają się nie tylko prawnicy oraz historycy ale także przede wszystkim politycy.¹ Zbigniew Ziobro, minister sprawiedliwości w latach 2015-2023 argumentował, że brak rozliczenia oraz weryfikacji środowiska prawniczego jest jednym z kluczowych argumentów uzasadniających rewolucyjne zmiany w sądownictwie. Wskazywał, że po 1989 roku zrezygnowano z weryfikacji oraz wyciągnięcia konsekwencji względem sędziów łamiących zasady praworządności, co „miało destrukcyjny skutek i rzutuje w wymiarze kulturowo-mentalnym również na to, co dzieje się dziś”.² Kwestia środowiska sędziowskiego jest często przytaczana – obok służb specjalnych – jako przykład patologii transformacji. Prezentowany artykuł ma za zadanie przedstawić podstawowe fakty dotyczące tego procesu, jego genezy oraz uwarunkowań.

¹ Tekst powstał w oparciu o ustalenia zawarte w artykule monograficznym dotyczącym historii sądownictwa w PRL (T. Kozłowski, *PZPR wobec sądownictwa w latach 1948-1990*).

² Ziobro: *Po upadku komunizmu sądy dyscyplinarne nie usunęły z zawodu tych, którzy dopuszczali się nieprawości*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 23 VIII 2019.

Po II wojnie światowej komuniści przywiązywali niezwykłą wagę do kontrolowania sądownictwa, szczególnie karnego. Sądy powszechne, a jeszcze bardziej sądy wojskowe stanowiły jeden z filarów władzy – były narzędziem polityki karnej skierowanej przeciwko opozycji politycznej oraz sprawcom przestępstw gospodarczych. Sędziowie formalnie cieszyli się niezawistością, jednak faktycznie byli kontrolowani zarówno przez organy władzy wykonawczej, jak i samą partię komunistyczną. Nadzór nad ich pracą sprawowało Ministerstwo Sprawiedliwości, a z ramienia Polskiej Zjednoczonej Partii Komunistycznej także Wydział Administracyjny Komitetu Centralnego. Wymiar sprawiedliwości był silnie upartyjniony. U progu lat osiemdziesiątych członkami Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej było prawie 57 procent sędziów pracujących w sądach rejonowych (niższej instancji) oraz prawie 70 procent w sądach wojewódzkich (wyższej instancji). System nastawiony był na promowanie tak zwanych sędziów dyspozycyjnych, gotowych do orzekania „na życzenie” władz.³

Od rewolucji „Solidarności” do stanu wojennego (1980-1982)

////// Partyjna kontrola nad sądownictwem, budowana oraz umacniana przez wiele lat, praktycznie załamała się w latach 1980-1981 za sprawą powstania Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”. Związek – obok postulatów socjalnych – podnosił także kwestię reformy komunistycznego państwa. Co szczególnie ważne, do „Solidarności” zapisywali się nie tylko robotnicy. Organizacje związkowe zakładano także w instytucjach uważanych za filary komunistycznej władzy, m.in. w Milicji Obywatelskiej. Swój związek założyli także pracownicy wymiaru sprawiedliwości oraz sędziowie. W roku 1980 r. aktywnych było 3776 sędziów i asesorów. Do dwóch związków – solidarnościowego oraz branżowego – zapisało się

³ Andrzej Rzepliński, *Sądownictwo w PRL*, Londyn 1990, s. 66, 69-70.

łącznie 2604 z nich.⁴ Sędziowie zrzeszeni w „Solidarności” wysuwali liczne żądania dotyczące reform wymiaru sprawiedliwości. Najważniejsze z nich dotyczyły: zniesienia kadencyjności sędziów Sądu Najwyższego, zmiany ustawy o ustroju sądów powszechnych oraz wzmocnienia samorządu sędziowskiego.⁵

Postulaty sędziów zostały uznane za istotny element programu całej NSZZ „Solidarność”.⁶ Przedstawiciele środowiska sędziowskiego brali udział w opracowywaniu wybranych punktów programu NSZZ „Solidarność”, który został uchwalony na I Krajowym Zjeździe Delegatów. Dokument zatytułowany *Samorządna Rzeczpospolita* zawierał zapisy wskazujące na potrzebę zagwarantowania niezawisłości sędziów poprzez „wprowadzenie pełnego samorządu sędziowskiego, który m.in. miałby decydujący głos w powoływaniu na wszystkie stanowiska sędziowskie oraz mianowaniu prezesa sądu”. Istotne były także gwarancje nieusuwalności, czyli „nieprzenoszenia i nieusuwania sędziów, którzy mogą być odwołani ze stanowiska jedynie w trybie dyscyplinarnym lub w związku z chorobą”. Był jeden wyjątek od tej zasady – możliwe było „odwołanie sędziego na wniosek Zgromadzenia Ogólnego sędziów w okresie

⁴ W literaturze pojawiają się rozbieżności dotyczące liczebności, które jednak nie wpływają zasadniczo na całokształt obrazu. Patrz Andrzej Rzepliński, *Sądownictwo w PRL*, Londyn 1990, s. 87; Adam Strzembosz, Maria Stanowska, *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005, s. 56–57; Tomasz Kozłowski, *NSZZ „Solidarność” Pracowników Wymiaru Sprawiedliwości* [w:] *Ogniwa zakładowe i sekcje branżowe NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, red. Ł. Sołtyś, G. Waligóra, Wrocław-Warszawa 2018, s. 239–262.

⁵ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Sprawiedliwości, 7/116, List Krajowej Komisji Koordynacyjnej NSZZ Pracowników Wymiaru Sprawiedliwości „Solidarność” do ministra sprawiedliwości Jerzego Bafii z 8 II 1981, k. 16–20.

⁶ *Stanowisko Krajowej Komisji Porozumiewawczej do rokowań z rządem* [w:] *Dokumenty Krajowej Komisji Porozumiewawczej i Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” (1980–1981)*, wybór Marek Owsiński, wstęp i opracowanie Tomasz Kozłowski, Warszawa 2012, s. 181; Archiwum Komisji Krajowej w Gdańsku, 347/3/13, Komunikat 7/81 Prezydium KKK Pracowników Wymiaru Sprawiedliwości NSZZ „Solidarność”, brak paginacji

przejęciowym jednego roku od wejścia w życie ustaw”.⁷ Punkt ten miał zapewnić środowisku sędziowskiemu możliwość usunięcia czarnych owiec czyli powszechnie znanych sędziów dyspozycyjnych, orzekających zgodnie z życzeniami władz. Te elementy - silna korporacja sędziowska, samoczyszczenie oraz gwarancja nieusuwalności - miały sprawić, że sądy w Polsce staną się prawdziwą trzecią władzą.

W grudniu 1981 r. doszło jednak do politycznego przełomu. Kierownictwo partii komunistycznej, naciskane przez Kreml i znajdujące się w sytuacji ciągłego konfliktu z „Solidarnością”, wprowadziło stan wojenny. Na ulice miast wyprowadzono czołgi, zawieszono działalność związków zawodowych, internowano tysiące związkowców oraz opozycjonistów. Komuniści przystąpili do oczyszczania kluczowych instytucji: milicji, mediów oraz sądownictwa. Sędziowie pod naciskiem zaczęli występować z „Solidarności”.⁸ Tych niepokornych usuwano ze stanowisk kierowniczych, przenoszono do innych sądów, a nawet odwoływano ze stanowiska. W obliczu tych zmian wielu zrezygnowało z pracy - odchodzili do innych zawodów prawniczych bądź na emeryturę.⁹

Odzyskanie kontroli nad sądownictwem było niezwykle ważne dla władz, które łamały społeczny opór między innymi w drodze egzekwowania surowego prawa stanu

⁷ Uchwała programowa I Krajowego Zjazdu Delegatów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” [w:] I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. 1 – I tura, opracowanie i redakcja Grzegorz Majchrzak, Jan Marek Owiński, wstęp Bartosz Kaliski, Warszawa 2011, s. 1004.

⁸ Archiwum Akt Nowych, LI/39, Notatka Wydziału Administracyjnego KC PZPR dotycząca decyzji kadrowych w sądownictwie i prokuraturach, 27 II 1982 r., brak paginacji. Patrz też: Adam Strzembosz, Maria Stanowska, Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988, Warszawa 2005, s. 60–61.

⁹ Grzegorz Majchrzak, „Wymiar sprawiedliwości” po 13 grudnia 1981 r. [w:] Wkład krakowskiego i ogólnopolskiego środowiska prawniczego w budowę podstaw ustrojowych III Rzeczypospolitej (1980-1994). Projekty i inicjatywy ustawodawcze ludzie, dokonania, oceny, red. S. Grodziski, Kraków 2018, s. 507-521

wojennego. W czasie trwania stanu wojennego sądy powszechne skazały 1685 osób, w tym 979 na podstawie przepisów dekretu o stanie wojennym. Analogicznie sądy wojskowe skazały 10 191 osób, w tym 5681 z dekretu.¹⁰ Szczególnie bulwersujący jest fakt, że wyroki wydawane za czyny popełnione w okresie od 12 do 17 grudnia 1981 r. nie miały podstawy prawnej – nowe przepisy nie były w tym czasie jeszcze opublikowane. Sędzia Zbigniew Gwizdek skomentował to po latach: „Orzekaliśmy na podstawie nie-obowiązującego prawa i to jest bardzo smutne. Nie ma co udawać, ani gdzie indziej szukać winnych. To prawda, że dekret o stanie wojennym wisiał w każdym miejscu, że prawo stanu wojennego było tak podane, iż wydawało się w sposób oczywisty obowiązujące. Tymczasem nie obowiązywało. Przy orzekaniu zabrakło rozsądku, odwagi, czasu na myślenie. Strach z tamtego okresu we mnie pozostał”.¹¹

Wprowadzenie stanu wojennego, przeprowadzone czystki oraz dobrowolna rezygnacja części sędziów z wykonywania zawodu zakończyły okres solidarnościowej rewolucji w wymiarze sprawiedliwości.

¹⁰ *Dane dotyczące stosowania ustawodawstwa związanego z wprowadzeniem, zawieszeniem i zniesieniem stanu wojennego, przygotowane przez kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Wiktora Grzelca [w:] Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980-1983), wybór, wstęp i opracowanie Bogusław Kopka, Grzegorz Majchrzak, Warszawa 2001, s. 377-378.*

¹¹ *Sędziowie stanu wojennego, „Dziennik Zachodni” z 13 lipca 2007 r., cyt. za Grzegorz Majchrzak, „Wymiar sprawiedliwości” po 13 grudnia 1981 r. [w:] Wkład krakowskiego i ogólnopolskiego środowiska prawniczego w budowę podstaw ustrojowych III Rzeczypospolitej (1980-1994). Projekty i inicjatywy ustawodawcze ludzie, dokonania, oceny, red. S. Grodziski, Kraków 2018, s. 507-521*

Wymiar sprawiedliwości w czasie transformacji

////// W 1988 r. przez Polskę przetoczyły się dwie fale protestów. Były one nieporównywalnie mniejsze niż strajki, które miały miejsce w 1980 r. Były jednak wystarczające, aby rządzący komuniści zdecydowali się rozpocząć negocjacje z solidarnościową opozycją. Rozmowy te, prowadzone na początku 1989 r., przeszły do historii jako negocjacje przy okrągłym stole. Ich efektem była ponowna legalizacja „Solidarności”, opracowanie pakietu reform systemowych oraz zorganizowanie częściowo wolnych wyborów do parlamentu. W ramach Okrągłego Stołu obradował także podzespół do spraw reformy prawa i sądów. Obie strony – rządowa i solidarnościowa – starały się wypracować kompromis. Stronie związkowej przewodniczył Adam Strzembosz, jeden z liderów NSZZ „Solidarność”. Pracowników Wymiaru Sprawiedliwości, który po wprowadzeniu stanu wojennego stracił możliwość wykonywania zawodu.

Przedstawiciele władz zasiadający w podzespole do spraw reformy prawa i sądów błyskawicznie poszli na ustępstwa w zakresie umocnienia niezależności sędziów. Strona solidarnościowa była zaskoczona, jak łatwo udało się osiągnąć kompromis w sprawach powołania samorządu sędziowskiego czy uchylecia przepisów o rękojmi wykonywania zawodu, pozwalających na usuwanie niepokornych sędziów.¹² Jednocześnie strona rządowa okazała się nieskłonna do najmniejszych ustępstw w sprawach odpartynjowania środowiska sędziowskiego oraz reformy prawa karnego. Adam Strzembosz ocenił po latach: „Sądzę, że przyczyny były taktyczne i wizerunkowe. W jakiejś sferze musieli ustąpić, a wygodniej było ustąpić w sprawie sądownictwa, niż w prawie karnym. Jak mi się zdaje, wiedzieli, że jeżeli utrzymają władzę, to pełna i realna niezawisłość

¹² Andrzej Friszke, *Przy Okrągłym Stole. O Polskę – demokratyczne państwo prawa*, „Krajowa Rada Sądownictwa”, nr 4 (37), 2017, s. 39.

sądownictwa będzie niezwykle ciężka do wyegzekwowania, nawet jeżeli się ją ujmie w przepisach".¹³

Komuniści nie byli jednak w stanie utrzymać się u władzy. Częściowo wolne wybory, które odbyły się w czerwcu 1989 r. były sukcesem opozycji. „Solidarność” zdobyła 35 procent miejsc w Sejmie (tyle mogła maksymalnie zdobyć) oraz prawie 100 procent w Senacie. Był to polityczny przełom. W sierpniu 1989 stanowisko premiera objął Tadeusz Mazowiecki, bliski doradca lidera „Solidarności” Lecha Wałęsy. Pierwsze zmiany wymiaru sprawiedliwości miały miejsce jeszcze przed wyborami czerwcowymi. W kwietniu 1989 r. Sejm uchwalił zmiany w konstytucji: sędziowie mieli być powoływani przez Prezydenta na wniosek Krajowej Rady Sądownictwa, nieusuwalni poza ustawowymi wyjątkami. Sama ustawa o Krajowej Radzie Sądownictwa została uchwalona 20 grudnia 1989 r., już po wyborach i sformowaniu rządu Mazowieckiego, na miesiąc przed rozwiązaniem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

Rząd Mazowieckiego działał zgodnie z postulatami stawianymi przez „Solidarność” w 1981 roku: umocnił samorząd sędziowski oraz zagwarantował realną niezawisłość, niezależność i nieusuwalność sędziów. Realizacja tych szlachetnych postulatów spetryfikowała jednak wiele patologii. Antoni Dudek zwrócił uwagę, że „na forum rządu nikt nie zadał sobie pytania, jakie konsekwencje zrodzi mechaniczne przeniesienie całego sądownictwa do rodzącej się demokratycznej Polski, która uchwalanymi właśnie przepisami miała zagwarantować sędziom całkowitą niezawisłość”.¹⁴ W 1981 r. „Solidarność” stawiała jeszcze jeden postulat: oczyszczenia środowiska z sędziów dyspozycyjnych, naruszających zasady praworządności, nie dających gwarancji wydawania niezależnych wyroków.

¹³ Adam Strzembosz: *między prawem i sprawiedliwością. Rozmawia Stanisław Zakroczyński*, Warszawa 2017, s. 197.

¹⁴ Antoni Dudek, *Rząd Tadeusza Mazowieckiego wobec reformy wymiaru sprawiedliwości*, „Chrześcijaństwo-Świat-Polityka”, nr 22, 2018, s. 121.

W 1989 r. postulat ten pozostał niezrealizowany, w wyniku czego sędziowie uzyskali dużą władzę bez konieczności poddania ocenie swoich wyborów zawodowych z czasów komunizmu.

Jednym z największych orędowników zarzucenia pomysłu weryfikacji był Adam Strzembosz, który został w rządzie Tadeusza Mazowieckiego wiceministrem sprawiedliwości, następnie piastował stanowisko I Prezesa Sądu Najwyższego. Na początku 1991 r. odmalowywał on optymistyczny obraz zmian w sądownictwie: „mieliśmy w kraju grupę sędziów – dość wąską na szczęście – co do których istnieje powszechne przekonanie, że powinni odejść z sądownictwa. I oni na ogół już nie funkcjonują w sądownictwie, albo znajdują się w sytuacji stanowiącej przygotowanie do odejścia. Sędziów mniej skompromitowanych, ale niepożądanych na salach rozpraw, przesuwają na stanowiska, na których przestali być społecznie widoczni. Niektóre środowiska sędziowskie wytworzyły taką atmosferę, że sędziowie skompromitowani sami zrezygnowali z pracy w sądownictwie.¹⁵ Wydaje się, że sam po latach zrewidował ten optymistyczny ton.¹⁶

Przyjęta przez rząd strategia wynikała z różnych emocjonalnych oraz praktycznych przesłanek. Sam Strzembosz wskazywał na techniczne problemy związane z przeprowadzeniem takiej procedury – nie wiadomo kto i w oparciu o jakie przesłanki miałby ją przeprowadzić.¹⁷ Doradca „Solidarności”, następnie Prezes Trybunału Konstytucyjnego Andrzej Rzepliński wskazywał, że istotnym czynnikiem była obawa, że cała procedura posłuży do wyrównania porachunków: „[był] strach, że będzie to polowanie na czarownicę. Że ludzie niezadowoleni z różnych wyroków, nie tylko politycznych,

¹⁵ Andrzej Cabała, Weryfikacja czy samooczyszczenie? „Wokanda”, nr 5, 1991

¹⁶ Adam Strzembosz: *między prawem i sprawiedliwością. Rozmawia Stanisław Zakroczyński*, Warszawa 2017, s. 155-156, 205.

¹⁷ Adam Strzembosz: *między prawem i sprawiedliwością. Rozmawia Stanisław Zakroczyński*, Warszawa 2017, s. 155-156.

wykorzystają to jako okazje do odegrania się na sędziach".¹⁸ Solidarnościowi politycy nie chcieli także sięgać po metody, które uważali za pokrewne tym stosowanym przez komunistów w stanie wojennym. Idealizowali również rozwiązania opracowane w czasach legalnej „Solidarności”, nie zastanawiając się, jak sprawdzą się w rodzącej się demokracji. Rzepliński spytany o brak weryfikacji stwierdził: „Sędziowie, jak słońce, pamiętają takie rzeczy. A to wynika z natury tego zawodu, że sędzia musi funkcjonować w poczuciu pełnego bezpieczeństwa. Nie może mieć obaw, że z przyczyn ideologicznych czy jakichś innych może być pozbawiony swojej funkcji [za wyjątkiem przestępstw - przyp. TK]”.¹⁹ Argumentację można odwrócić i spytać, czy brak konsekwencji za czyny zapewnił nie tyle „poczucie pełnego bezpieczeństwa”, co raczej nietykalności.

■ Zakończenie

Historia zna wiele przypadków w których administracja, w tym sędziowie, wypełniali swoje obowiązki, nawet jeżeli kraj któremu służyli zmieniał swój ustrój. Każda nowa władza potrzebuje sędziów – do czasu wykształcenia nowych kadr korzysta z usług tych, którzy pracowali w dawnym systemie. Przypadek Polski po 1989 r. jest o tyle wyjątkowy, że pozcję środowiska sędziowskiego niezwykle wzmocniono, przeprowadzono reformy w oparciu o hasła wyartykułowane dekadę wcześniej, ale w innej sytuacji.

Rząd Mazowieckiego stworzył silny samorząd, wzmocnił pozycję środowiska sędziowskiego, zagwarantował niezawisłość, niezależność oraz nieusuwalność. Zrezygnował z jednego żądania stawianego w 1981 r.: zwolnienia skompromitowanych sędziów. Ta decyzja położyła się cieniem

¹⁸ *Służąc rządowi dobrego prawa. Andrzej Rzepliński w rozmowie z Krzysztofem Sobczakiem*, Warszawa 2015, s. 42.

¹⁹ *Służąc rządowi dobrego prawa. Andrzej Rzepliński w rozmowie z Krzysztofem Sobczakiem*, Warszawa 2015, s. 40.

na wiele kolejnych lat. Przemiany następowały powoli, wymuszały je raczej czas i biologia, nie polityczna czy środowiskowa presja. Wielu dawnych sędziów odchodziło po 1989 r. w stan spoczynku (emeryturę) lub przechodziło do innych zawodów prawniczych. Krajowa Rada Sądownictwa miała możliwość odrzucania wniosków o zgodę na orzekanie po 65 roku życia. W latach 1990-2000 Rada negatywnie zaopiniowała ponad 500 wniosków, nie wiadomo jednak ile z nich miało związek z oceną działalności tych sędziów przed 1989 r.²⁰

Stosunkowo nielicznym sędziom stawiano zarzuty w związku z ich działalnością przed 1989 r. Po roku 2000 wzięto pod lupę szczególnie tych sędziów, którzy skazywali w stanie wojennym na podstawie przepisów prawa, które jeszcze nie weszły w życie (chodziło o okres 13-17 grudnia 1981 r.). Uprzedzając wydarzenia Sąd Najwyższy wydał 20 grudnia 2007 r. wyrok w którym orzekł, że zasada *lex retro non agit* nie obowiązywała wówczas sędziów, ponieważ nie była zapisana w konstytucji PRL. Tym samym uniemożliwiono ściganie członków ich korporacji. Nawiązując do tytułu artykułu: nie doszło ani do weryfikacji ani samooczyszczenia.

Fatalna kondycja sądownictwa, kultura przeniesiona z PRL i zaciekle obrona środowiska przed reformami obok obiektywnych czynników jak niedofinansowanie, zła organizacja oraz jakość stanowionego prawa przez lata skutkowały fatalnym poziomem zaufania i oceny pracy sądów.

²⁰ Ewa Siedlecka, *Jak to sędziowie się samooczyszczali*, „Gazeta Wyborcza”, 26 IX 2016.

Interesy gospodarcze stojące za zmianą ustroju

Zsuzsanna Borvendég

////// W społeczeństwie węgierskim o zmianie reżimu można mówić równolegle na kilka sposobów. Według narracji elity zmiany reżimu jest to historia sukcesu, ponieważ pokonaliśmy trwającą ponad czterdzieści lat komunistyczną dyktaturę, odzyskaliśmy suwerenność i zbudowaliśmy nowy, demokratyczny ustrój państwa. To wszystko prawda, ale większość ludzi nadal wyraża poczucie straty, a nawet mówi o porażce, nazywając transformację zmianą metod, a może zmianą gangsterów – niezależnie od sympatii partyjnej. Przyczyny rozczarowania w dużej mierze można doszukiwać się w beznadziejności ekonomicznej po zmianach, ale brak katharsis również odgrywa co najmniej taką samą rolę. Zniesiono ustawę o wymiarze sprawiedliwości, nie przeprowadzono żadnej lustracji, nie wspomniano o odpowiedzialności i reprivatyzacji, pierwszy swobodnie wybrany rząd nie rozpoczął negocjacji w sprawie częściowego umorzenia lub zmiany harmonogramu spłaty długu publicznego, nie sporządzono inwentaryzacji majątku przed lub po rozpoczęciu prywatyzacji. Są to zaniechania, którym społeczeństwo słusznie sprzeciwia się, zwłaszcza biorąc pod uwagę doświadczenie, że elita partyjno-państwowa i jej sieć powiązań pozostawała wirulentna nawet po 1990 roku na scenie publicznej i politycznej, a także w życiu gospodarczym.

Dalsze trwanie sieci można oczywiście zaobserwować także w innych krajach regionu jako przykład podam bardzo niezwykle i pasjonujące dzieło polskiej kinematografii, System Zamknięty. Niemniej jednak Węgry stanowią uderzający przykład współistnienia wymienionych braków w takim zakresie. Dane opublikowane w 2012 roku przez brytyjską organizację pozarządową Tax Justice Network również można uznać za wyjątkowe. Według tego w latach 1980-

2010 z naszego kraju wypłynęło 242 miliardów dolarów. Z tą kwotą znaleźliśmy się w gronie 20 największych przegranych na świecie i odgrywamy „wiodącą rolę” w regionie. Powstaje pytanie: czym Węgry różniły się od innych krajów bloku komunistycznego?

Węgry odegrały szczególną rolę w czasie zimnej wojny, podczas której otworzyły drzwi kapitałowi za żelazną kurtyną, zacieśniając relacje gospodarcze z Zachodem. Już w 1944 r. za frontem pojawiła się grupa moskiewska, której zadaniem było przejęcie kontroli nad ruchem handlowym jeszcze przed dokonaniem nacjonalizacji. Znaczenie wszystkiego można ująć w całkowitej kontroli nad stosunkami handlowymi, co było po części istotne z punktu widzenia służb specjalnych, po części ze względów ekonomicznych. Handel to ogólnoswiatowa sieć oparta na żywych kontaktach, w której przepływ pieniędzy jest ciężki, dlatego nadaje się również jako przykrywka operacji tajnych służb i przesyłania nielegalnych pieniędzy. To Lenin utworzył ramy praktyk w handlu zagranicznym wykorzystujące reeksport, czyli handel pośredni, do wspierania zachodnich ruchów lewicowych, a pośrednikiem zaangażowanym w transakcję była zawsze firma Zachodniej Partii Komunistycznej lub przedstawiciel tego ruchu prowadzący lewicową działalność wywrotową w świecie zachodnim. Technikę tę należało też zastosować w krajach okupowanych przez Sowieców po drugiej wojnie światowej.

Cechą charakterystyczną socjalistycznego i znacjonalizowanego handlu zagranicznego było to, że monopol na wejście na rynek uzyskały państwowe przedsiębiorstwa handlu zagranicznego, tzw. firmy impeks, które nie brały udziału w pracy produkcyjnej. Ponieważ nie pojawiały się u nich koszt produkcji, w doborze partnerów rynkowych również nie dominowała efektywność kosztowa, ale w najlepszym przypadku podejmowali oni decyzje w oparciu o interesy przedsiębiorstwa, a częściej indywidualne. Po naszymu: kupowali lub sprzedawali powierzone im produkty od firmy, która wykazywała większą skłonność do korupcji. Tym samym w systemie od początku zakodowana

była możliwość nadużyć i indywidualnych korzyści, choć można powiedzieć, że Węgry rozszerzyły tę siatkę korupcyjną do większych rozmiarów w porównaniu z innymi krajami regionu. Pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku można było zauważyć rozwój wspomnianego już handlu pośredniczącego. Według raportu CIA Węgry przetworzyły prawie 13% swoich obrotów w handlu zagranicznym w formie reeksportu, podczas gdy w Związku Radzieckim, który stworzył ten system, odsetek ten wynosił zaledwie około 7%. Tendencja ta nadal narastała i na początku lat 80. reeksport stanowił ponad 40% całkowitego obrotu handlu zagranicznego naszego kraju. Ale co jest jeszcze bardziej ekscytujące, to fakt, że nie używano tej techniki przede wszystkim do ułatwienia wymiany towarów między dwiema stronami żelaznej kurtyny, ale raczej do działania jako pośrednik między dwoma zachodnimi graczami, a co więcej, przeważnie to robiono wszystko ze stratą, czyli sprzedawano produkt za kwotę niższą niż ta, za jaką został kupiony. Pieniądze z korupcji spływały z powrotem do kieszeni osoby, która umożliwiła transakcję, z zysku uzyskanego przez kupującego.

Tłem dla rozprzestrzeniania się tego zjawiska była polityka otwarcia na zachód Kádára. Legitymizacja Jánosa Kádára, który doszedł krwawo do władzy, była w tym kraju chwiejna, dlatego wykorzystał on nowe narzędzie sprawowania władzy, aby stworzyć własną akceptację: była to tzw. polityka standardu życia, której potrzebował, aby ożywić gospodarcze stosunki z Zachodem. Ponieważ od połowy lat pięćdziesiątych Moskwa promowała politykę pokojowego współistnienia w tym samym duchu, Kádár również spełnił sowieckie oczekiwania, otwierając szeroko bramy dla napływu zachodniego kapitału i technologii, zapewniając w ten sposób tło polityczne dla powstania nowej finansowej grupy lobbystycznej.

Liderzy firm handlu zagranicznego, wzmocnieni doświadczeniem w służbach specjalnych, oprócz kontroli niektórych prominentnych osobistości świata finansów, stworzyli przestrzeń sił gospodarczych, grupę interesów, która miała zwolenników także w najwyższych kręgach partii.

Począwszy od lat sześćdziesiątych XX wieku mogli wywierać coraz większą presję na decydentów politycznych, a w 1972 r. udało im się wymusić dekret ministra finansów, który zezwalał zagranicznym firmom handlowym na zakładanie spółek joint venture w świecie kapitalistycznym bez specjalnego zezwolenia. W tworzeniu legislacji kluczową rolę odegrali wybitni liderzy krajowych banków, a mianowicie János Fekete, wiceprezes Węgierskiego Banku Narodowego i István Salusinszky, prezes Węgierskiego Banku Handlu Zagranicznego.

Po 1972 roku na Zachodzie zaczęły pojawiać się spółki zależne firm handlu zagranicznego specjalizujące się w handlu pośrednim. Na początku lat 80. na Węgrzech zarejestrowanych było około 200 zachodnich spółek joint venture, które same zaczęły zakładać coraz więcej nowych spółek. Powstałe w ten sposób przedsiębiorstwa nie były już jednak zarejestrowane na Węgrzech, działały offshore, a ich nadzór finansowy nie został rozwiązany. Dla porównania i ukazania tendencji podam przykład: w połowie lat osiemdziesiątych na 53 spółki joint venture działające w Austrii i powiązane z krajami RWPG, 33 spółki były spółkami węgierskimi, czyli w każdym z pozostałych krajów członkowskich znajdowały się średnio 2 przedsiębiorstwa.

Za pośrednictwem tych kanałów systematycznie dochodziło do znikania korupcyjnych pieniędzy i innych prowizji, a także konstytucyjnych kosztów związanych z handlem pośrednim. Podam tylko jeden przykład, jeden z największych amerykańskich koncernów naftowych, Philipp Brothers (w skrócie Phibro), kupował w ten sposób perską ropę naftową, która została objęta amerykańskim embargiem po rewolucji irańskiej w 1979 r., od początku lat 80. XX w. do zmiany reżimu, poprzez Węgry, przez co wiedeńska spółka zależna Mineralimpexu, Mineralkontor, odsprzedawała go o 10% taniej niż została kupiona. Węgry tylko na tej jednej transakcji poniosły straty rzędu setek milionów dolarów, a bank należący do wspomnianej amerykańskiej firmy zaproponował ofertę kredytu na sfinansowanie obrabowania własnego kraju. Zdefraudowane pieniądze znalezione

podczas śledztwa dotyczącego bezpieczeństwa państwa, które stanowiły zaledwie ułamek rzeczywistych szkód, stanowiły 19% deficytu budżetowego za 1989 rok. Węgierska sieć offshore systematycznie pompowała zatem kapitał z naszego kraju, a zaplecze finansowe zabezpieczano zaciągając zachodnie pożyczki. Jako ciekawostkę dodam, że współwłaścicielem wspomnianego Mineralkontoru w Wiedniu był austriacki kupiec Heinrich Korzil, który również próbował zadomowić się w Polsce, lecz w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych wydano przeciwko niemu nakaz aresztowania za oszustwa gospodarcze, w związku z czym nigdy więcej nie wjechał do kraju. Na Węgrzech to nie tylko się powiodło, lecz zostało później sprywatyzowane za skradzione nam pieniądze.

Ideologiczną i polityczną zaletą, dla której przetrwanie tego systemu nadal opłacało się elicie partyjno-państwowej i Sowietom, była możliwość wykorzystania postanowień embarga za pośrednictwem tej sieci firm. Węgry stały się w latach 80. największym dostawcą produktów znajdujących się na liście COCOM, których koszty w naturalny sposób ponosiło także węgierskie społeczeństwo.

W wyniku działania tych operacji sieciowych Węgry stały się nie tylko najbardziej splądrowanym krajem w regionie, ale także najbardziej bezbronnym. Dla zachodnich firm wygłodzone rynki, zamknięte za żelazną kurtyną, były ogromną szansą, ponieważ mogły sprzedawać nawet swoje produkty, które na Zachodzie są mniej sprzedawalne, po wyższych cenach bez konkurencji. To nie przypadek, że chętnie płacili łapówki, aby zawładnąć rynkiem. W latach 70. zbudowano system powiązań gospodarczych, którego węgierska sieć nie uważała już Moskwy za punkt zrównania, gdyż była egzystencjalnie zależna od międzynarodowych korporacji i zachodnich centrów finansowych.

Początkowo czynnikiem decydującym były wpływy gospodarcze Niemiec Zachodnich, ale od lat 80. coraz większe zainteresowanie nami wykazywał także duży amerykański kapitał.

Według amerykańskiego wywiadu Węgry stały się najbardziej przyjaznym inwestorom państwem u progu zmiany reżimu. Co to dokładnie oznaczało? Z analizy CIA wynika, że wydawało im się, że nasze podatki są najniższe, a dodatkowo w niektórych kluczowych obszarach – np. energetyce czy przemyśle farmaceutycznym – zachodni inwestorzy mogli cieszyć się zwolnieniem podatkowym przez pierwsze pięć lat, a następnie otrzymywali znaczną ulgę podatkową. Do tego wszystkiego mieli dostęp do energii i surowców po korzystnych cenach, a przy ustalaniu płac węgierskich robotników wiodącą zasadą stały się niskie wschodnie płace, oczywiście płacone w forintach. Ponadto podkreślano, że Węgry są jedynym krajem upadającego bloku socjalistycznego, z którego inwestor może praktycznie w całości wyprowadzić zysk.

Brak ochrony ekonomicznej uwidocznił się także podczas prywatyzacji. W 1988 r. parlament przyjął trzy ustawy, które otworzyły drzwi do niemoralnej grabieży, którą eufemistycznie nazwano „spontaniczną prywatyzacją”. Za rządów Miklósa Németha przyjęto przepisy dotyczące spółek, przekształceń i upadłości, które umożliwiły prezesom przedsiębiorstw państwowych, czyli uprzywilejowanym w systemie komunistycznym, przejmowanie kierowanych przez nich firm. Kadry socjalistyczne stały się nagle kapitalistycznymi menadżerami, którzy rozdzielając własność publiczną, „wyczarowali” w swoje ręce wszystko, do czego nie mieli prawa własności. W swoim raporcie z prywatyzacji z 2004 r. Państwowa Izba Kontroli napisała: „Jej typową formą była sytuacja, w której kierownictwo dużych przedsiębiorstw państwowych zasadniczo organizowało swoje horyzontalnie zorganizowane fabryki i jednostki fabryczne w formy korporacyjne (spółki akcyjne, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością) z prawem własności, a centra korporacyjne początkowo pełniły funkcję zarządzających aktywami, przekształciły się w organizację zarządzania majątkiem, a w kolejnym etapie w spółkę akcyjną. W wyniku tej prywatyzacji do maja 1990 r., czyli oficjalnej daty zmiany ustroju, trudno było znaleźć na Węgrzech przedsiębiorstwo państwowe, które nie założyłoby jakiegoś

stowarzyszenia przedsiębiorstw". Różne linie produkcyjne, maszyny, surowce i urządzenia, które stanowiły znaczną wartość dla przedsiębiorstwa, zostały do nich przywiezione w ramach aportu, w ten sposób trafiło ono w ręce prywatne, a pierwotne przedsiębiorstwo państwowe pozostało jako zrujnowana i bezwartościowa kupa kamieni.

Wartość wkładu została ustalona arbitralnie, to znaczy zawsze odpowiadała kwocie obowiązującej w momencie zakładania firmy, która najlepiej odpowiadała interesom złodziei. Ustaloną procedurą było także to, że wartość spółki wybranej do prywatyzacji była głęboko zaniżona, w związku z czym zagraniczny inwestor uzyskał później za psie pieniądze dostęp do majątku narodu węgierskiego. Kierownictwo firmy, które zorganizowało oszustwo, otrzymało należną nagrodę: albo udział w majątku, albo dobrze płatne stanowisko w zarządzie firmy. Ale ogólnie rzecz biorąc, nadal typowe było, że inwestor zagraniczny chciał przejąć rynek, a nie fabryki. Zdemontował nadający się do użytku park maszynowy, sprzedał – znacznie drożej niż cena, za jaką kupił całą firmę – lub wywiózł do własnych zakładów za granicą. Zwolnił pracowników, wpędzając ich w kryzys egzystencjalny.

Przybyło tu 60-70% zachodniego kapitału napływającego do regionu. Nikt nie pytał, kim tak naprawdę są te firmy, ale dziś wiemy, że część z nich wywodziła się ze wspomnianej już sieci spółek offshore. Pierwszy, wybrany w wolnych wyborach rząd był zszokowany sytuacją gospodarczą kraju, poziomem zadłużenia skarbu państwa i groźbą niewypłacalności. Nie ma wątpliwości, że kapitał był potrzebny, więc cieszyli się, że znaleźli się inwestorzy. Cudzoziemcy otrzymali znaczną ulgę w podatku dochodowym, co nie miało miejsca w przypadku węgierskich przedsiębiorców. István Tömpe, który sam był aktywnym uczestnikiem zarządzania gospodarczego w latach zmian systemowych, a dokładniej prywatyzacji, ujął to w ten sposób: „Na początku siłą napędową założenia firmy była optymalizacja podatkowa, ponieważ państwo nagradzało podmioty zewnętrzne kapitału zaangażowanego w spółki ogromną

ulgą podatkową. [...] Pewnie więcej ulg podatkowych wyszło niż wpłynęło dolarów. Wystarczyło sprowadzić z powrotem część pieniędzy eksportowanych potajemnie na Zachód, wystarczyło zaprezentować tutaj zagraniczne spółki zależne jako inwestorów. Dużo strat podatkowych przy niewielkim kapitale."

W raporcie Państwowej Izby Kontroli za 2004 rok oszacowano, że w wyniku prywatyzacji utracono 15-20% początkowego majątku. „Ta wartość aktywów to strata „ścierania” wynikająca z transformacji społeczno-gospodarczej, która była bardzo wysoką ceną towarzyszącą specyficznnej pierwotnej akumulacji kapitału i zmianie struktury własności zachodzącej w krajach przechodzących zmianę systemową, czyli ponowne pojawienie się dzikiego kapitalizmu”. - powiedział ÁSZ.

Na koniec chciałabym przedstawić kilka zaskakujących danych. Najbardziej znanym horrorem prywatyzacji na Węgrzech jest zniszczenie przemysłu cukrowniczego. Pozostała tylko jedna z 12 cukrowni w kraju, uznawanym za potęgę buraka cukrowego. Podczas tzw. spontanicznej prywatyzacji sześć fabryk zniknęło, ani grosz ze sprzedaży nie trafił do państwowej kasy, pozostałe zaś zostały celowo amortyzowane za rządów Horna i sprzedane za grosze. Podczas Covid-19 stało się jasne, jak poważne są tego konsekwencje, ponieważ cukier kryształ uznano jako towar deficytowy.

Fabryki przetwórstwa olejów roślinnych zostały przejęte niemal za darmo przez włoskich właścicieli, którzy natychmiast zamknęli cztery z nich, wysyłając stamtąd nowoczesne maszyny do Włoch, skąd mogliśmy importować olej jadalny wytwarzany na naszych własnych maszynach z naszych własnych nasion słonecznika po bardzo wysokich cenach. Postkomuniści, którzy doszli do władzy w 1994 r., sprzedali spółki komunalne i energetykę, gwarantując 8% roczny zysk, czyli nawet zapłacili kupującemu pieniądze oprócz przekazanych obiektów poniżej ceny. W podobny sposób przebiegały prywatyzacje banków. w momencie

sprzedaży Budapest Bank państwo uzyskało przychód w wysokości 8 000 HUF, zobowiązując się do spłaty gwarancji na dziesięć miliardów HUF rocznie przez cztery lata, co oznacza, że instytucja finansowa została sprzedana ze stratą czterdziestu miliardów.

Według niektórych szacunków podczas prywatyzacji w prywatnych kieszeniach zniknęło 20 000 miliardów HUF, ale ponieważ nie przeprowadzono dokładnej inwentaryzacji majątku, być może nigdy nie będziemy w stanie określić dokładnej kwoty. Na początku 1990 r. istniało 1859 przedsiębiorstw państwowych, z czego do 2003 r. 1244 zostały całkowicie sprzedane, a jedynie 23 pozostały w 100% własnością państwa. W ciągu kolejnych dwóch cykli rządowych one również zniknęły z horyzontu.

„Külker”-gate (Afera handlu zagranicznego), Császár-gate (Afera-Császár)

János Taller

„Oprócz sprawy Dunagate¹ historia miesięcy zmiany reżimu obejmuje także szczególne epizody, których rzeczywistość i możliwy cel dezinformacji trudno byłoby dziś odtworzyć”².

//// Ciekawe historie, konkretne epizody związane ze zmianą reżimu? Jakie przypadki i wydarzenia mogła mieć na myśli Ágnes Hankiss, pisząc te słowa? Spośród wielkich skandali wokół zmiany reżimu współcześni ludzie najbardziej pamiętają Dunagate i sprawę zniszczenia dokumentów. Być może zapomniano o różnych „afarach” i sprawach publikowanych wówczas w prasie.³ Niewiele osób pamięta, że zaledwie dwa tygodnie po wybuchu sprawy Dunagate pewna gospodyni domowa z Szentendre znalazła we własnym zbiorniku na śmieci tajne dokumenty Węgierskiej Armii Ludowej. Między innymi rozporządzenie szefa sztabu generalnego nr 07/1987, dokumenty związane z krajową obroną przeciwlotniczą i awansami.⁴

¹ Dunagate: 5 stycznia 1990 roku przedstawiciele FIDESZ i SZDSZ w kinie Graffiti na konferencji prasowej ujawnili, że Służba Bezpieczeństwa Wewnętrznego (wcześniejsza nazwa: Zarząd Grupy III/III) nadal obserwuje opozycję oraz niszczy dokumenty bezpieczeństwa państwa.

² Ágnes HANKISS: *Gierki Bezpieczeństwa Państwa*. Muzeum Literackie im. Petőfiiego. Budapeszt 2022. str. 67.

³ Np. Géza KRUPPA: „Liderzy federacji sportowych na „podstuchu? Kolejna eksplozja afery, tym razem na boiskach tenisowych?” *Reform*, 3 rocznik nr 27. 06.07.1990 r. str. 12-13. József BEKES: *Głina-afera*. Szikra, Pécs 1990 r.

⁴ Péter TÓKE: *Znaleziono tajne dokumenty w śmietnikach w Szentendre! Wojskowa komisja bada sprawę o wadze zdrady*. *Reform*, 3 rocznik nr 3. 19 stycznia 1990 r. str. 10-11.

Kwestia upubliczniania list agentów poszła inną drogą niż wspomniane afery. Jest jedyną sprawą – związaną z komunistycznymi służbami specjalnymi – która po zmianie reżimu zdołała pozostać w dyskursie publicznym i nadal zajmują się nią partie polityczne.⁵ Gdy mowa o tym temacie, większość myśli o ujawnieniu osób pracujących dla Zarządu Grupy III/III, gdyż oczekują oczyszczenia węgierskiego życia publicznego. Ágnes Hankiss zauważa w tym względzie, iż „Wiara, że nazwanie po nazwisku agentów III/III może spowodować pełne oczyszczenie, od samego początku była inspirowana przez ludzi złej woli, dla ludzi naiwnych i ciekawskich.

Można przypuszczać, że intencje polityczne i świadoma taktyka miały na celu uczynienie jedynie agentów Zarządu Grupy III/III kosztem ofiarnym, obiektem publicznej pogardy lub, tam gdzie to konieczne, publicznych przeprosin. Trzymanie w tajemnicy faktu, że inne rodzaje sieci również odegrały decydującą – i nie mniej niepokojącą z moralnego punktu widzenia – rolę w funkcjonowaniu służb bezpieczeństwa państwa w machinie.”⁶ Kontynuuje: „Nasza wiedza na temat działalności służb bezpieczeństwa państwa jest pełna ślepych punktów, przeplatana błędnymi przekonaniem, dezinformacją i legendami. Nawet dzisiaj trudności w kompleksowym śledztwie wynikają nie tylko z braku dokumentów, ale także z faktu, że na samo kreowanie wizerunku – od pierwszego momentu zmiany reżimu – miały wpływ działania związane z bezpieczeństwem państwa. Inaczej mówiąc, nasz obraz o mechanizmach działania służb bezpieczeństwa państwa sam w sobie w niemałej mierze jest wytworem manipulacji tych służb bezpieczeństwa państwa”.⁷

⁵ LMP ponownie przedłoży wniosek mający na celu odkrycie akt agentów <https://lmp.hu/aktualitasok/az-lmp-ismet-benyujtja-a-z-ugynokaktak-feltarasat-celzo-javaslatat/> ostatnie pobranie: 23.11.2023

⁶ Hankiss 2022. str. 21-22.

⁷ Tamże str. 27-28.

„Afera Külker”, która wybuchła w marcu 1990 r., mogła być taką manipulacją w zakresie bezpieczeństwa państwa lub po prostu ciekawym, zastanawiającym epizodem.

Wczesna wiosna 1990 r. Kraj żyje w gorączce kampanii przed pierwszą turą pierwszych po zmianie reżimu wyborów parlamentarnych. Prasa jest pełna skandali. Skandal związany z byłą grupą III/III systemu komunistycznego bada już parlamentarna komisja śledcza.⁸ Dzięki działalności majora Józsefa Végváriego opozycja i ludność kraju dowiedziały się o grupie III/III. Gospodyni domowa informowała ludność o „zaginionych” dokumentach żołnierzy. Niemal „wisało w powietrzu”, że prędzej czy później ktoś ściągnie zastonę z brudnej lub postrzeganej jako brudnej sprawy gromadzenia danych wywiadowczych i środków zaradczych. Pod koniec marca na scenie pojawił się także Węgier „Zoltán Király”, węgierski „James Bond”.

Na scenie pojawia się węgierski „James Bond”.

////// W marcu 1990 r. dwóch redaktorów i fotoreporter magazynu Reform udało się do „neutralnego” kraju, aby przeprowadzić wywiad z „Zoltánem Királyem”, który dysponował „pokaźnym materiałem dokumentalnym”. Podczas spotkania, które również było pełne teatralności, „Király” powiedział, że:

1. W 1977 roku przyjechał na Węgry w celach biznesowych jako pracownik firmy z Monachium. Kilka tygodni po przybyciu na miejsce zwrócił się do niego kontrwywiad przemysłowy. Szantażowali go, mówiąc, że jeśli nie będzie z nimi współpracował, zostanie wydalony z kraju.

⁸ Komisja badająca działalność Służby Bezpieczeństwa Wewnętrznego obradowała w okresie od 31 stycznia do 13 kwietnia 1990 roku.

2. W imieniu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (BM) prowadził śledztwo w sprawie handlowców zajmujących się handlem zagranicznym, którzy dopuścili się korupcji.
3. Skorumpowani handlowcy handlu zagranicznego spowodowali krajowi straty w wysokości łącznie 320 milionów dolarów. Poinformował o tym swoich przełożonych. Napisał list do sekretariatu Kádára i do wpływowego członka Biura Politycznego.
4. Istota odkrytego przez niego przestępstwa: strona niemiecka wyprodukowała na Węgrzech koszulę za 2,5 marki niemieckiej. Wystawiono za to kolejną inną fakturę, która miała już 5 DM. Różnica została podzielona.
5. Jego życie jest nawet teraz w niebezpieczeństwie. W 1982 roku na Węgrzech podczas pijackiej imprezy w domku myśliwskim swojego szefa został otruty truczną wysypką do wódki i w stanie półprzytomnym trafił do szpitala im. Korányi, gdzie pistoletem zmuszono go do napisania listu pożegnalnego. Następnie przewieziono go do szpitala psychiatrycznego w Lipótmező. Stamtąd przy pomocy lekarki udało mu się uciec, ukrywając się w transporcie pościeli do prania.
6. Węgierskie tajne służby oddały go w ręce władz austriackich, dlatego został na krótko aresztowany w Austrii i wydalony.
7. Następnie udał się do Monachium. Miał poważne roszczenia finansowe, a jego życie też było zagrożone. Dlatego porwał węgierskiego przedstawiciela handlowego w Monachium. Jechali godzinę, aż w końcu wypuścił zakładnika. Na szczęście trafił do więzienia, gdzie był już bezpieczny.
8. Jak opowiadał, pod pseudonimem „Becker” wpłacał różne kwoty wywiadowi rumuńskiemu.

9. Był także powiązany z Prokschem,⁹ który stanął przed austriackim sądem za oszustwa ubezpieczeniowe w Austrii.
10. Poinformował także Ministra Handlu Zagranicznego Pétera Veressa¹⁰ o sprawach dotyczących korupcji.
11. Zwolniony z niemieckiego więzienia w 1984 r., następnie wyjechał do USA (otrzymał wizę i 5 tysięcy dolarów na założenie firmy. Potem kolejne 20 tysięcy dolarów na założenie firmy w Los Angeles). W 1987 r. nawiązał z nim kontakt ponownie węgierski organ d/s wewnętrznych i chciano go wciągnąć w firmę importową. W 1988 r. został aresztowany w Amsterdamie na podstawie niemieckiego nakazu i zwolniony w 1989 r.
12. Nie mógł wjechać na Węgry.
13. Odkryte przez siebie sprawy przedstawiłby w parlamentarnej komisji śledczej i odpowiadałby na zadawane pytania.¹¹

⁹ Udo Proksch (1934-2001) austriacki biznesmen. 23 stycznia 1977 roku statek towarowy o nazwie Lucona wynajęty przez niego wybuchł na Oceanie Indyjskim – był częścią oszustwa ubezpieczeniowego. Z tej sprawy wybuch – największy w historii powojennej Austrii – skandal polityczny. W 1992 roku Proksch został uznany jako winny zabójstwa sześciu osób i sąd skazał go na dożywocie. SACHLEHNER, Johannes: 365 Schicksalstage – Der Gedächtniskalender Österreichs. Styria premium, Wien-Graz-Klagenfurt, 33.2012. <https://austria-forum.org/web-books/schicksalstage2012licm/000033> (ostatnie pobranie: 16.11.2023r.)

¹⁰ Péter Veress (1928-) ekonomista, polityk. W latach 1979-1987 minister handlu zagranicznego.

¹¹ Júlia LAJOS – Péter VINCZE: *Nadchodzi afera Külker-gate? Ukradzono 320 milionów dolarów?* Reform, 3 rocznik nr 12. 23.03. 1990 r. str. 12-13. oraz Júlia LAJOS – Péter VINCZE: *W Budapeszcie mnie „dekonspirowano” czyli wysypano.* Reform, 3 rocznik nr 13. 30.03. 1990 r. str. 2-3.

Twierdzenia „Király” na temat założenia i finansowania firmy nie były do końca zrozumiałe nawet dla dziennikarzy prowadzących wywiad. Odnotowali to w wywiadzie,¹² ale mimo wątpliwości dali wiarę zapewnieniom byłego agenta. Kontynuowano serię dotyczącą afery „Külker”.

W kwietniu 1990 r. „Zoltán Király”, czyli Vilmos Császár, otrzymał pozwolenie na wjazd na Węgry i od razu udzielił wywiadu redakcji „Reform”. Wspomniano w nim, że z Hegyeshalom do Budapesztu podjechały za nim dwie łady, a kierowców rozpoznaje po twarzach. Wywiad z 20 kwietnia jest o tyle istotny, że zabrzmiało, iż w 1979 r. złożył on przysięgę węgierskim tajnym służbom i wymienił nazwiska kontaktujących się z nim przełożonych ze służby bezpieczeństwa państwa: podpułkownika Tibora Farkasa¹³ i jego podwładnego Árpáda Pappa.¹⁴ Według jego twierdzeń ten ostatni został zmuszony do przejścia na emeryturę w 1980 r. z powodu korupcji. Również wymienił z imienia i nazwiska Rédeyego [dr. Miklós Rédei]¹⁵ szefa wydziału kontrwywiadu.

W wywiadzie krótko omówiono także porwanie w Monachium. Według dziennikarzy ówczesna prasa niemiecka traktowała jego słowa jako drobny przypadek korupcji, prasa węgierska natomiast informowała o porwaniu, ale nie o jego przyczynach. Császár w związku z tym ostatnim zauważa, że stało się to dlatego, że prasie węgierskiej zakazano przejmowania doniesień prasy zagranicznej.

Z wywiadu opublikowanego 27 kwietnia wynika, że komisja MDF [Węgierskie Forum Demokratyczne] zajmuje się aferą „Külker-gate”. Być może za tym stał Csaba Ilkei, świeżo wybrany do parlamentu z ramienia MDF, który zajmował się

¹² Tamże

¹³ Podpułkownik Tibor Farkas pracował w wydziałach zarządu grupy III/II-6 (prewencyjne bezpieczeństwo szczególnych obszarów gospodarki narodowej), od 1977 r. naczelnik wydziału.

¹⁴ Brak identyfikacji.

¹⁵ Generał dywizji dr Miklós Rédei zastępca szefa Zarządu Głównego i zarazem szef zarządu grupy III/II w latach 1977-1988.

tą sprawą także w audycji telewizyjnej Új Reflektor Magazin (ÚRM) z 8 maja 1990 roku.¹⁶

■ Zaprzeczenie i dyskredytacja po występie

//// Po zarzutach, które można atakować w kilku punktach, pojawiły się artykuły mające na celu dyskredytację i zniszczenie wiarygodności osobistej byłego agenta. István Dercze,¹⁷ szef Urzędu Informacyjnego (IH), wydał oświadczenie po publikacji ÚRM, w którym stwierdził, że Császár nie miał z nimi kontaktu.¹⁸ Wywiad z pułkownikiem Lajosem Nagy¹⁹ został opublikowany w Népszabadság 14 maja.²⁰ Prezes Urzędu Bezpieczeństwa Narodowego poinformował, że nakazał zbadanie sprawy i zebranie dokumentów. Dochodzenie zostało zakończone, a jego wyniki są gotowe do przekazania właściwej komisji parlamentarnej lub rządowej. Wyraził ubolewanie, że przed publikacją raportów nie uzyskano ogólnych informacji, w związku z czym mogło się zdarzyć, że „kilka stwierdzeń i twierdzeń Vilmosa Császára, które nie odpowiadają rzeczywistości, trafiło do opinii publicznej jako fakt”. Przyznał, że Császár miał kontakt z kontrwywiadem w 1979 r., jednak ze względu na jego negatywne cechy zerwali z nim kontakt. Doszedł do wniosku, że żadna z osób wymienionych przez Császára nie została przeniesiona do utworzonego 1 marca UBN. Zaprzeczył także, jakoby urząd podejmował lub miał

¹⁶ Dénes FÖLDESSY: *Tajemnica Külker-gate*. Pesti Hírlap, 1. rocznik nr. 19. 08.05.1990 r. str.3.

¹⁷ István Dercze (1941-2004) oficer wywiadu, dyplomata. Pierwszy prezes Urzędu Informacyjnego.

¹⁸ *Ex-agent jest bardzo tajemniczy*. Népszabadság, 48. rocznik nr. 109. 11.05.1990 r. str.4.

¹⁹ Lajos Nagy (1939-2006) generał dywizji. W okresie 1 marca – 1 czerwca 1990 roku prezes Urzędu Bezpieczeństwa Narodowego, od 1 lipca do 10 września dyrektor generalny tegoż Urzędu.

²⁰ Péter VAJDA: *Császár był tajnym agentem, ale ...* Népszabadság, 48. rocznik nr. 111. 14.05.1990 r. str.3.

podjąć środki nacisku lub środki zapobiegawcze wobec byłego agenta.

W dniu publikacji wywiadu Császár udał się do redakcji „Népszabadság” i poprosił, aby „zgodnie z wymogami rzetelnej informacji udostępnić także jego uwagi w tej sprawie”.²¹

Porównując wywiady opublikowane w „Reform” z wywiadami opublikowanymi w „Népszabadság”, staje się jasne, że Császár opowiada w krótkim czasie te same historie w inny sposób:

1. Zatrucie:

- a. Wywiad w Reformie: zadzwonił do niego szef, wywołał go z kawiarni Pasaréti, następnie został otruty trucizną w wódce w jego domku myśliwskim.
- b. Népszabadság: powołując się na generała dywizji Rédei, został on wezwany do mieszkania, w którym spotykał się ze swoją dziewczyną (miał klucz do tego mieszkania). Zadzwonili do mnie z tajnym hasłem: „Jestem Pali z telewizji”. Do zatrucia doszło po zastosowaniu przymusu.

2. Grożenie bronią i napisanie listu pożegnalnego:

- a. Reform: Stało się to w szpitalu Korányi.
- b. Népszabadság: wydarzyło się to w mieszkaniu, kiedy piliśmy.

²¹ Péter VAJDA: „Do takich zadań nie katechetów zatrudniają” - Wywiad z dawnym agentem węgierskiego kontrwywiadu. Népszabadság, 48. rocznik nr. 112. 15.05.1990 r. str. 1,3.

3. Podróż:
 - a. Reform: w domku myśliwskim udawał, że zemdłał, udało mu się jeszcze uciec przed ekipą sprzątającą. Dostał się do Korányi, skąd dotoczył do OPNI [Krajowy Instytut Psychiatrii].
 - b. Népszabadság: w stanie nietrzeźwym pojechał samochodem na Csepel zatrzymała go policja, w ten sposób znalazł się w Korányi, a stamtąd do OPNI.

Wszystko to wskazuje, że twierdzenia Császára nie mają podstaw. Péter Vajda, dziennikarz Népszabadság, również korzysta z ogromnej okazji.

■ Péter Vajda atakuje go i demaskuje

///// Péter Vajda,²² który również ma swoją przeszłość w tajnych służbach, zdemaskował kłamstwa Császára w dwóch artykułach opublikowanych 23 i 24 maja 1990 r. Według pierwszego artykułu opublikowanego w gazecie przeprowadzili śledztwo w sprawie Császára, sprawdzili wszystkie jego twierdzenia i sprawdzili jego przeszłość. „W naszej redakcji dokładnie zapoznaliśmy się z doniesieniami publikowanymi w bliskich nam gazetach i telewizji i staraliśmy się uzupełnić śledztwo własnym dochodzeniem. Rozmawialiśmy z samym Császárem, jego rozwiedzioną żoną i osobami, które oskarżył. Zapytania skierowaliśmy do szefa Zarządu Kontrwywiadu UBN. Udało nam się uzyskać dostęp do jego doniesień i notatek od jego niemieckich kontaktów, które pisał na użytek Niemiec Zachodnich, a także uzyskaliśmy ówczesny list gończy Interpolu”.²³

²² Krisztián UNGVÁRY: *Kariera pewnego rzecznika. Starzy kumple*. Magyar Narancs 10 MAJA 2007 r. <https://magyarnarancs.hu/belpol/egy-szovivo-karierje-regi-csibeszek-67096> Ostatnie pobranie: 17.11.2023.

²³ Péter VAJDA: *Kim Pan jest, panie Vilmos Császár?* Népszabadság, rocznik 48, nr 119. 23.05.1990 str.1.

Po wspomnianym śledztwie Vajda rozebrał na kawałki twierdzenia byłego agenta (kiedy ukazał się pierwszy artykuł, na pierwszej stronie gazety znalazło się zdjęcie Császára z Interpolu z 1986 r.)

1. Császár nie był poszukiwany przez kontrwywiad, ale odwrotnie. Doniósł na zachodniego biznesmena jako mającego powiązania z zachodnimi służbami szpiegowskimi. Następnie został zwerbowany w lutym 1979 r.
2. Został wydalony z sieci w listopadzie 1979 r., gdyż w jego raportach nie było nic poza oskarżeniami i bezpodstawnymi twierdzeniami.
3. Otrucie: Według Vajdy cały epizod jest wytworem fantazji, raport z wypadku samochodowego dotyczy przedawkowania leków. Przewieziono go do OPNI, bo chciał popełnić samobójstwo w Korányi.
4. Reform: W Austrii w 1982 r. węgierskie tajne służby wydały go Austriakom i dlatego został aresztowany. Népszabadság: aresztowany na trzy tygodnie i wydalony z kraju za szpiegostwo.
5. Powrót do RFN:
 - a. Reform: transport odzieży do prania, przekroczenie granicy z fałszywym paszportem jugosłowiańskim
 - b. Zeznanie w RFN: poprosił o dokumenty, po ich otrzymaniu został odprowadzony na lotnisko i bez przeszkód poleciał do Monachium.
6. W swoim zeznaniu w RFN zagorzały antykomunista Császár „pisze o towarzyszu Kádárze”.

7. Császár wspominał o Ferencu Gálu, którego uważał za szefa Wydziału Agitacji i Propagandy (APO) KC WSPR. Według Vajdy Gál nigdy nie był szefem wydziału APO. [to stwierdzenie jest prawdziwe, ale należy zauważyć, że Gál był zastępcą szefa]²⁴
8. W zeznaniu o sobie w RFN, w liście wystanym do Kádára w latach 1973–1979 handlowcy handlu zagranicznego spowodowali szkody o wartości 30 milionów dolarów, a nie 320 milionów dolarów.
9. Władze węgierskie nie wypłaciły agentowi kwoty 150 000 dolarów.
10. Sąd skazał go na trzy lata więzienia za porwanie Csurgaiego. Jako okoliczność łagodzącą sąd uznał fakt, że nie mógł on być w pełni poczytalny ze względu na jego wypaczenia psychiczne.
11. Opinia osoby, która w procesie pracowała jako tłumacz: „Császár już po pewnym czasie sam może uwierzyć, że to, co skłamał, jest prawdą”.
12. Császár dostał urlop z więzienia i nielegalnie wyjechał do USA. Dlatego INTERPOL zaczął go poszukiwać.²⁵
13. Kluczem do rozwiązania „fenomenu cesarza” są pieniądze. Wszyscy, z którymi rozmawiał, zwracali uwagę na bałagan w finansach byłego agenta. Wystawił byłemu menadżerowi firmy weksel na kwotę 11 000 DM, na którym sfalszował nazwisko swojej żony. W 1980 r. podjął się pomocy Węgrowi, który przygotowywał się do ucieczki z kraju, że pomoże mu przewieźć większą

²⁴ Protokół z posiedzenia Wydziału Agitacji i Propagandy (APO) z dnia 27.07.1982r. <https://adatbazisokonline.mni.gov.hu/pdfview2?-file=static/documents/mszmp-agitacios-es-propaganda-bizott-sag-ulesej/1982/987A3716F0924C5909E7BE64055131F1.pdf#search=%22g%C3%A1l/%20ferenc%22&page=34&md=29011304778969214> (Ostatnie pobranie: 20.11.2023.)

²⁵ Tamże str. 7.

sumę pieniędzy za granicę. Osoba ta w kilku ratach wręczyła Császárowi 580 000 forintów, 1000 koron szwedzkich, 500 marek zachodnioniemieckich i 500 dolarów. Po wyjeździe do Wiednia nie otrzymał przekazanych sum. Nie sposób było śledzić dalszego ciągu sprawy.

Dzień po odkrywczym artykule Vajdy Császár zadzwonił do redakcji „Népszabadság” i ustosunkował się do zarzutów opublikowanych w poprzednim dniu w tej gazecie oraz odpowiedział na pytania:

1. Przyznał, że pewne epizody z jego życia ukazywały się w prasie w różnych formach. Na przykład wiadomość o jego wyjeździe ukazała się w Reformie, iż w 1982 r. z jugosłowiańskim paszportem jechał, a w podsumowaniu napisanym do tajnych służb RFN (sic!) jechał pod eskortą. Według niego Reform popełnił błąd.
2. Lekarka pomagała w ucieczce ze szpitala psychiatrycznego Fiatem 500. Nie ma ucieczki ani zwolnienia (to już trzecia wersja!)
3. *„sfalszował weksel i nazwisko swojej ówczesnej żony, gdyż jego żona nie wiedziała, na jakie interesy tajnych służb potrzebował pieniędzy”*
4. Nawet po wydaleniu utrzymywał kontakt z kontrwywiadem.
5. 150 000 dolarów zdobył w USA za pośrednictwem nieoficjalnych tajnych agentów. *„biznesmeni winni korupcji chcieli go uciszyć, dlatego zebrali tę kwotę”.*
6. *„Przyznaje, że wziął pieniądze „Rajmunda UF 1269”, ale, że tak powiem, przekazał je władzom węgierskim, gdyż kwota pochodziła z defraudacji”.*

7. Wysunął także dwa inne interesujące twierdzenia:
- a. Wspomniał o czołowym polityku²⁶ działającym w 1987 r., na którego Amerykanie się powoływali i żądali jego dane. Népszabadság skontaktował się z tą osobą, która przyznała, że słyszała o Császárze, ale tylko tyle powiedziała o jego twierdzeniach: „no comment”.
 - b. Służby specjalne RFN pomogły mu dostać się do USA.

Vajda zakończył artykuł tym, że na całość sprawy Császára można by powiedzieć: „no comment”. Császár: oszukał, porwał człowieka, sfalszował podpisy.

Wszystko to sprawia, że można zakwestionować jego wiarygodność. Ale jeśli ma coś w sejfie, niech się z tym zgłosi. Ale to ostatnie nigdy się nie wydarzyło.

Wielki wykrywacz zamienił się w wielkiego wykrytego. Do końca maja prawie wszystkie jego twierdzenia okazały się kłamstwami. Co więcej, przede wszystkim on popełnił poważne przestępstwa. Porwanie węgierskiego przedstawiciela handlowego było tylko wierzchołkiem góry lodowej. Tego samego dnia, w którym zadzwonił do Népszabadsága do Pétera Vajdy, na łamach Reform ukazał się wywiad z biznesmenem Péterem Nadjem, którego uważał za skorumpowanego. Nadj miał akta dotyczące spraw Császára. Ze względu na niego musiał szukać ochrony policyjnej w RFN. Császár donosił na niego tamtejszej policji gospodarczej za uchylanie się od płacenia podatków, a z tego powodu przez półtora roku chodził do węgierskiego MSW na przesłuchania. Postępowanie przeciwko niemu zostało ostatecznie umorzono z powodu braku przestępstwa.

²⁶ Z numeru z 8 czerwca Reform okazało się, że myślał o György Fejtím. György Fejtí (1946-) polityk, biznesmen. Członek KC WSPR od 28 marca 1985 do 7 października 1989 roku.

Wywiad z Nadjem kończy się ciekawymi przemyśleniami: „O specjalnych węgierskich akcjach można usłyszeć na poziomie bajki, ale nie da się ich udowodnić. Jeśli chodzi o węgierskich biznesmenów: są tacy, którzy mają czelność sprowokować prezent, i są tacy, którzy tego nie robią. Nie miałem z tym większego problemu – ja przyprowadzam kupującego i nie chcę sprzedawać. • Więc nie spotkał Pan skorumpowanego węgierskiego handlowca w handlu zagranicznym? - Co mogę na to powiedzieć? Że tak? Oczywiście że nie...”.²⁷

Specjalne węgierskie promocje, o których słyhać tylko na „baśniowym” poziomie, a których nie da się udowodnić? Dlatego zajmowanie się nimi również byłoby bezsensowne? Nie ma czegoś takiego jak skorumpowany węgierski handlowiec zagraniczny, są tylko tacy, którzy albo prowokują prezenty, albo nie. Porządny biznesmen, po co miałby prowokować prezenty? A jak w ogóle można sprowokować prezent? Możemy zadać sobie pytanie, co i o czym Nadj mógł pomyśleć. Może to nie tak, że nie trzeba mieć do czynienia z ludźmi handlu zagranicznego, skoro rzekome przypadki korupcji tak naprawdę należą tylko do świata bajek.

Ale Nadj nie był jedynym, który stanął w obronie handlowców handlu zagranicznego. Nawet sekretarz Związku Zawodowego Pracowników Handlu Zagranicznego poczuł się urażony również tym, że Császár stwierdził na łamach magazynu Új Reflektor, że niektórzy pracownicy handlu zagranicznego to genialni przestępcy. Zdaniem Jánosa Vágó uogólnienie jest obraźliwe, ale w przeciwieństwie do Nadj stwierdził, że są ludzie uczciwi i nieuczciwi.²⁸

Iván Gádor analizował zjawisko Császára w felietonach Magyar Hírlap. Według niego akcja byłego agenta przynosiła tym, którzy chcą uhonorować dotychczasowe

²⁷ Júlia LAJOS – Péter Vincze: „Külker-gate”: na nowo podgrzewa się stara nienawiść? Reform, rocznik 3. nr. 21. 25 maja 1990 roku, str. 10-11.

²⁸ Ildikó HORVÁTH Kto ma założyć koszulę „cesarza”? Népszava, rocznik 118. nr. 115, 18.05.1990 r. str. 5.

przysługi polityczne dobrze płatnym stanowiskiem. Z tego powodu trzeba stworzyć miejsca pracy. Nie jest łatwo zdjąć liderów dobrych firm, ale jeśli uda się ich złapać, sytuacja będzie inna. To, co powiedział były agent, ma wpływ na nastroje społeczne. Jeżeli dochodzenia się rozpoczną, byli przywódcy będą mogli nawet „o ile to konto bankowe nie będzie zbyt grube i szczególnie nie spuchnięte, jeśli przedmiotem korupcji będzie markowa zapalniczka lub kilkudniowe rodzinne wakacje, a może coś o podobnej wielkości, co poza tym jest normalne w międzynarodowym życiu biznesowym. Chodzi o to, żeby zrobić z tego sprawę! [...] atmosfera społeczna powinna być do tego odpowiednia, bo wtedy nikt nie uрони tży nad biednymi menadżerami. Przecież każdy ma coś za uszami. Najwyżej grupa bardzo doświadczonych i dobrze wykształconych menedżerów firmy idzie w odstawkę”.²⁹ Dlaczego dziennikarz napisał, że nie należy badać tych spraw, nie należy ujawniać prawdy? Czy bał się opinii publicznej? Ten człowiek, który kilka miesięcy wcześniej domagał się nowego prawa prasowego i pisał o znaczeniu informacji?³⁰ Dlaczego sugeruje, że nie należy się tym zajmować? Możemy zadać sobie pytania. Ale to on, przekręcając słowa Katalin Kutrucz, domagał się pokoju, spokoju i pewności prawa,³¹ ale tak naprawdę nie chciał pociągnąć do odpowiedzialności polityków poprzedniego reżimu.³²

Przed zakończeniem „külker-gate” miało miejsce jeszcze kilka ciekawych wydarzeń. Po transmisji programu ÚRM w dniu 5 czerwca 1990 r. odbyła się publiczna debata pomiędzy Csabą Ilkei i pułkownikiem Lajosem Nagyem. Ten

²⁹ Iván GÁDOR: *Kto łąduje w śmietniku*. Magyar Hírlap rocznik 23, nr. 109, 11.05.1990r. str. 5.

³⁰ Iván GÁDOR: *Pilnie potrzebna nowa ustawa prasowa!* Magyar Hírlap rocznik 23, nr. 70, 24.03.1990r. str. 5.

³¹ „Niech nam nikt nie wspomina o szubienicy w związku z politykami minionego reżimu” Iván GÁDOR: *Zasada szubienicy*. Magyar Hírlap rocznik 23, nr. 150, 28.06.1990r. str. 3.

³² „takie jedno oświadczenie łatwo pobudza w ludziach wizję, iż to nie jest niczym innym, jak sygnałem na rozpoczęcie polowania na czarownicę. Magyar Hírlap rocznik 23, nr. 151, 29.06.1990 r. str. 3.

ostatni bowiem nie chciał usiąść z Császárem przy jednym stole i kwestionował jego słowa.³³

Wypowiedzi Császára z 25 maja musiały zostać wyjaśnione przez Reformę 8 czerwca ze względu na żądania sprostowań. W tym czasie jako główną osobę kontaktową wskazał swojego prawnika w Niemczech i Györgya Fejtiego, jako wyższą osobę kontaktową.³⁴ Kilka tygodni później Reform był zmuszony wprowadzić sprostowanie, ponieważ zainteresowani zaprzeczyli twierdzeniom byłego agenta na ich temat.³⁵

Attila Schmidt natomiast utrwalił w świadomości opinii publicznej historię „afery Külker” swoim artykułem p.t. *Vilmos Császár nie był zwiadowcą, lecz był słabym agentem*.³⁶ Z tego powodu Császár pozwał także Népszavę, uznając, że zawiera on nieprawdę. Tamás Szegő, prawny przedstawiciel gazety, odniósł się do faktu, że treść komunikatu była powszechnie znana. Pozew wygrał później Császár. Népszavie nakazano dokonanie sprostowania.³⁷

³³ Pułkownik Nagy kontra Ilkei. Népszabadság, rocznik 48, nr. 132, 07.06.1990r. str. 5. oraz *Ilkei rekontra pułkownik Nagy*, Népszabadság, rocznik 48, nr. 133, 08.06.1990 r. str. 4.

³⁴ LAJOS – VINCZE: „Zagraniczne głowy państw wspomniały o korupcji na Węgrzech”. Reform, rocznik 3. nr. 23. 08.06.1990 roku, str. 4-5.

³⁵ dr László Miklós BÓTH: „Adwokat z Monachium zaprzecza”. Reform, rocznik 3. nr. 24. 15.06.1990 roku, str. 4. (bez autora) Raz jeszcze: Külker-gate. Reform, rocznik 3. nr. 31. 03.08.1990 roku, str. 14.

³⁶ Attila Schmidt: *Vilmos Császár nie był zwiadowcą, lecz był słabym agentem*” Népszava, rocznik 118. nr. 179. 01.08.1990r. str. 7.

³⁷ „Sąd Najwyższy wyrokiem z 30 listopada 1990 roku nr. Pf.IV.21 064 1990 2 zobowiązał redakcję Népszava do obwieszczenia komunikatu o następującej treści: W numerze z 1 sierpnia 1990 roku Népszava w artykule p.t. „Vilmos Császár nie był zwiadowcą, lecz był słabym agentem” bezzasadnie wspominał o tym, że Vilmos Császár poinformował węgierski kontrwywiad, iż jego przełożony May Josef Bock wykonuje szpiegowską działalność przeciwko Węgrom oraz Max Josef Bock złożył wypowiedzenie Vilmosowi Császárowi z tytułu niezgodności stanowisk. Niezasadne jest również twierdzenie w artykule, iż Vilmos Császár odkrył swoją działalność szpiegowską przed Evą Neubauer i uniemożliwił w/w osobie prowadzenia działalności biznesowej. Artykuł bezpodstawnie wspominał o tym, iż Vilmos Császár przywłaszczył wartość majątkową powierzoną mu przez Eleka Izsó oraz że Bawarski Sąd Krajowy w swoim wyroku uzasadnił wymierzoną karę ograniczoną poczytalnością Vilmosa Császára” Népszava, rocznik 118. nr. 293. 12.14.1990 r. str. 11.

Császár – zgodnie z wnioskiem właściwych organów – złożył skargę do Prokuratury Najwyższej (LÜ). Népszabadság otrzymał pismo od LÜ do Kancelarii Prezesa Rady Ministrów (MH) LÜ, w którym poinformował MH, że dochodzenie w sprawach podniesionych przez Császára zostało odrzucone ze względu na przedawnienie.³⁸ Następnie były agent podjął kolejną próbę zepchnięcia handlowców handlu zagranicznego na dywanik swoimi zarzutami i skierowania sprawy do komisji parlamentarnej. W dniu 24 października 1990 r. w kawiarni Vén Diák zorganizował konferencję prasową, podczas której przedstawił przedstawicielom prasy posiadane dokumenty. Zapytany, gdzie są dowody na podniesione przez niego sprawy, odpowiedział, że ma dowody, ale nie może ich bezpośrednio ujawnić opinii publicznej. Zdo był je bowiem nielegalnie. Wskazane byłoby, gdyby władze węgierskie dokonały przeglądu wykazu prowizji zapłaconych przez wszystkie zagraniczne spółki handlowe w ciągu ostatnich dwudziestu lat i wtedy byłoby jasne, kto otrzymał nielegalne płatności. Według dziennikarza Magyar Hírlap, uczestniczącego w konferencji prasowej: „Teraz pozostaje tylko pytanie, dlaczego właściwe władze nie zajmują się tajemniczymi transakcjami. Szkoda, że czekające na zagranicznych inwestorów Węgry angażują się w wątpliwe transakcje w zakresie handlu zagranicznego i finansów. Zatem ktoś powinien obalić lub potwierdzić to, co powiedział Vilmos Császár...”³⁹

³⁸ „Külker-gate” poleciata z dymem. Népszabadság, rocznik 48, nr. 238, 10.10.1990r. str. 5.

³⁹ P.S. Na razie nie przekazano dowodów. Magyar Hírlap rocznik 23, nr. 250, 25.10.1990r. str. 4.

■ Po aferze „Külker-gate”

////// Skończy się afera „Külker-gate” konferencją prasową w kawiarni Vén Diák. Nie pojawia się już w prasie. Jednak w kilku „ciekawych” przypadkach pojawiło się nazwisko Vilmosa Császára. W związku z gazetą Új Somogyország popadł w konflikt ze wspierającym go wcześniej Csabą Ilkei.⁴⁰ Komenda Główna Policji w Budapeszcie wszczęła przeciwko niemu śledztwo w związku ze skomplikowanymi transakcjami gospodarczo-finansowymi.⁴¹ A Császár chciał pozwać Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.⁴² Ostatecznie postawiono mu zarzuty defraudacji na kwotę 40 mln HUF, defraudacji na kwotę 35 mln HUF oraz innych przestępstw. Wspomnieli także o zadłużeniu, które zgromadził w Konzumbanku na kwotę 230 milionów HUF.⁴³ 5 maja 1994 r. sąd I instancji uniewinnił go od zarzutów⁴⁴ (prasa nie donosiła już o dalszym przebiegu procesu).

⁴⁰ „Polityczną sensacją sobotniego numeru było oświadczenie Vilmosa Császára, jego zdaniem pan Ilkei otrzymał od pewnej spółki z o.o. samochód do całkowicie bezpłatnego użytku, dostawał miesięcznie 50 tysięcy forintów oraz ode mnie kartę kredytową o wartości 15 tysięcy marek. Wymienione dobra materialne niniejszym odbieram w trybie natychmiastowym. I oczywiście – zgodnie z zasadami gospodarzce i ludzkiej rzetelności – ponieważ nie spełnił powierzonych mu zadań i podjętych zobowiązań spółka z ograniczoną odpowiedzialnością żąda zwrotu 15 tysięcy marek”. József BEKES: *Bitwa weekendowa czy polityczna prowokacja*. Mai Nap rocznik 3. nr. 201, 01.09.1991 roku. *Twierdzenia zawarte w Új Somogyország Ilkei zaprzecza*. Magyar Hírlap rocznik 24, nr. 217, 16.09.1991 r. str. 4. (b): *Császár twierdzi nieprawdę o Ilkeim. Przegrał proces, pełne sprostowanie*. Mai Nap rocznik 3. nr. 266, 13.11.1991 roku str. 7.

⁴¹ *Komunikat Komendy Głównej Policji w Budapeszcie*. Népszabadság, rocznik 49, nr. 244, 17.10.1991 r. str. 4.

⁴² Attila Schmidt: „*Zniknęło 150 milionów forintów, Császár pozwie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych? Człowiek niegdyś agent oskarża pułkownika Bodrácskę*” Népszava, rocznik 119. nr. 244, 17.10.1991 r. str. 5.

⁴³ Attila Schmidt: „*Triki iluzjonisty agenta warte 237 milionów forintów*” Népszava, rocznik 120. nr. 21, 25.01.1992 r. str. 5. F.Gy.A. *Na jedno jego słowo wyptacono mu dziesiątki milionów*. Népszabadság, rocznik 50, nr. 134, 08.06.1992 r. str. 13.

⁴⁴ *Rozprawa Császára: wyrok uniewinniający*. Napi Délkelet, rocznik 3, nr. 104, 05.05.1994 r. str. 8.

Co może kryć się za sprawą Külkera? Bez jednoznacznych dowodów możemy jedynie snuć domysły i pomysły na ten temat. Külkergate było interesującym przypadkiem w czasach zmiany reżimu. Czy kazali Császárovi wracać do domu, Vili, my damy Ci przestrzeń i powiesz to, co chcesz powiedzieć? Wezwanie do domu przestępca, którego w każdej chwili można zahamować. Dlaczego trzeba było to nagłośnić w prasie, żeby szybko stało się jasne, że nie ma żadnych namacalnych dowodów?

A może było to po prostu pragnienie cierpiącego na manię prześladowczą Vilmosa Császára, aby działać tak, jak chciał zasugerować w 1992 roku pułkownik Lajos Nagy?⁴⁵ Nie wiadomo. Dają do myślenia słowa pułkownika Nagyego: „Wówczas sprawdziłem, dla kogo w ogóle pan Császár pracuje i otrzymałem odpowiedź, że jego akta zostały już skasowane, bo od dłuższego czasu nie było z nim współpracy.”⁴⁶ Z powodu braku współpracy węgierskie służby specjalne zniszczyły akta osoby, która do marca 1990 r. znajdowała się na czarnej liście po porwaniu szefa węgierskiego przedstawicielstwa handlowego w Monachium. W naszej głowie może pojawić się pytanie, czy nie należało zabezpieczać jego materiału, skoro popełnił poważne przestępstwo? Dzięki temu lub pomimo tego Császár „osiągnął” kilka rzeczy: nie zbadano przypadków firm handlu zagranicznego, a kilka osób, które miały z nim kontakt sparzyło się (np. Csaba Ilkei, pani z Konzumbanku).

W związku z interesującą i dającą do myślenia sprawą Császára nasuwa nam się pewna myśl. Być może – ale tylko może – w okresie zmiany reżimu musiała pojawić się postać o charakterze przestępczym z wieloma wyrokami skazującymi. Kto rzuca oskarżenia bez żadnych dowodów. Kogo można kontrolować. Można i należy znieślić. Żeby móc powiedzieć: handlowcy handlu zagranicznego

⁴⁵ Attila Schmidt: Császár ponownie przegrał rozprawę. Pociągnął przed sąd głównego szpiega. Népszava, rocznik 120. nr. 304. 28.12.1992r. str. 7.

⁴⁶ Tamże.

(a właściwie wywiad i kontrwywiad) nie są podobni do Császára. To utalentowani fachowcy, służący ojczyźnie, krajowi i zbrodnią byłoby się ich pozbyć. Bezpardonowy przestępca chce tylko oczernić zawód... Jaki jest sens śledztwa, skoro oskarżyciel nie ma nic w ręku. Może do naszych przemyśleń dodamy, że: „Maur spełnił swój obowiązek, Maur może odejść. Sieć nie została utracona, została pomyślnie przekształcona”.

Zmierzenie się z przeszłością w światle działalności Kościołów przed rokiem 1989

Viktor Attila Soós

W okresie dyktatury komunistycznej państwo partyjne prześladowało, kontrolowało i nadzorowało Kościoły, współpracując z kim tylko mogło i jak mogło, czy to z ruchem „księży pokoju”, czy bezpieką państwa czy Państwowym Urzędem ds. Kościołów będącym obszarem tych działań.

Na Węgrzech dzień 4 kwietnia to nie tylko koniec okupacji niemieckiej i początek sowieckiej lecz w tym dniu na polecenie Sojuszniczej Komisji Kontroli zerwano stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską, wydalając watykańskiego nuncjusza Angelo Rotta. Dopiero w pierwszej dekadzie lat sześćdziesiątych – 1963 – rozpoczęły się dwustronne negocjacje między Węgierską Republiką Ludową a Stolicą Apostolską. W rezultacie 15 września 1964 r. podpisano częściowe porozumienie, w którym uregulowano niektóre kwestie i problemy.

Przedstawiciele Rządu Węgier i Watykanu spotkali się w latach 1963-1988 65 razy: w Budapeszcie 41, w Esztergomie (Ostrzychom) 1 i w Rzymie 23 razy.

Z krajów okupowanych przez Sowieców i mających typ sowieckiego ustroju komunistycznego w latach pięćdziesiątych Węgry otrzymały za zadanie wykonywanie działalności bezpieczeństwa państwa wobec kościołów, przede wszystkim działalności wywiadowczej wśród nich. Polecenie to zostało później powtórnie umocnione w latach sześćdziesiątych.

Z punktu widzenia zmierzania się z przeszłością ważne jest, że w zakresie dotkniętych siatką ludzi starano się uchwycić duże nazwiska, „grube ryby” i w wypadku kościołów, w stanowczej większości fakt rekrutacji i współdziałanie dotyczyło przywódców kościelnych, którzy w chwili zmian ustrojowych, ale później także nie dokonali kroku do tyłu z zajmowanych pozycji. Wiadomo, że dopóki zostali oni na stanowiskach, pozycjach, korzystali z wpływów, efektów i owoców minionej ery.

W stosunku do kościołów w okresie po 1945 roku aż do połowy lat sześćdziesiątych główna rola bezpieczki skupiała się do wewnątrz, zajmowała się przede wszystkim wewnątrz krajowym życiem kościelnym, koncentrowano się na wewnętrzny wywiad, zarówno w czasach Rákosiego jak i Kádára koncentrowano się na Węgry. Widzimy natomiast od pierwszej trzeciej, połowy lat sześćdziesiątych pewnego rodzaju międzynarodowe otwarcie, wyjście. Po rewolucji w 1956, po odwetach i koncentracji do wewnątrz, aprobatą systemu Kádára, budowa międzynarodowych stosunków, to był taki obszar, w którym poważna rola przypadła kościołom. Ustrój Kádára wykorzystał przywódców kościelnych, lojalnych im osób, przy pomocy których zdołano rozbudować takie kontakty na arenie międzynarodowej, pozyskać takie pozycje, które były pomocne w akceptowaniu systemu, w pozycjonowaniu osób Kádára w międzynarodowej przestrzeni dyplomatycznej.

Od lat sześćdziesiątych XX wieku państwo partyjne coraz bardziej skupiało się na stosunkach międzynarodowych. W tym sensie próbowano wykorzystać stosunki międzynarodowe kościołów. Miało to kilka wymiarów. Starano się delegować do międzynarodowych organizacji kościelnych węgierskie osobistości duchowne, pomagano im w pozyskaniu pozycji w tych organizacjach. Osoby duchowne, wyświęconych księży wysyłano zagranicę celem studiów, uzyskania tytułów doktorskich.

Istniała zaś „cena” za te wyjazdy zagraniczne, za uzyskanie stanowisk i kontynuowanie studiów. Bezpieka państwowa

wysyłała wcześniej zwerbowane osoby lub zorganizowała z daną osobą współpracę przed wyjazdem. Jeśli dana osoba została wcześniej zwerbowana przez kontrwywiad wewnętrzny, wtenczas przed wyjazdem przekazywano do wywiadu daną osobę, która następnie zwykle otrzymywała nowy/inny pseudonim. Jeśli dana osoba nie była częścią siatki przed wyjazdem, w wielu przypadkach perspektywa wyjazdu, podróży studyjnej dawała możliwość bezpiecze, w niej sekcji wywiadowczej do zwerbowania tej osoby.

Należy zauważyć, że nie wszystkie osoby, które wyjechały za granicę, studiowały za granicą lub otrzymały stanowiska za granicą, stały się częścią siatki, ale była to jednak znacząca liczba.

Służba bezpieczeństwa państwa, wywiad zasadniczo prowadziły rezydentury - agencje wywiadowcze - za granicą, ale w latach 60. istniała specjalna, węgierska forma działalności wobec kościołów.

Mianowicie w 1967 r. zawarto tajne porozumienie między Andrássem Benkei, ministrem spraw wewnętrznych, a Józsefem Prantnerem, przewodniczącym Państwowego Urzędu ds. Kościołów w sprawie utworzenia Rezydentury „Világosság” (Jasność), natomiast ta agencja wywiadowcza nie została utworzona za granicą, ale na Węgrzech. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i bezpieczeństwa państwowa utworzyły rezydenturę „Világosság” z pięcioma funkcjonariuszami, z których czterech oficerów zostało oddelegowanych do Państwowego Urzędu ds. Kościołów, a jeden do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które były ich przykrywką jako miejsce pracy. Ich zadaniem było pozyskanie informacji od strony kościołów.¹ (W nawiasie należy zauważyć, że podobne organy zostały utworzone w obszarze prasy „Press”, w dziedzinie nauki „Akademia”, i przypuszczalnie również w innych dziedzinach istniały takie rezydentury.

¹ Csaba Szabó – Viktor Attila Soós: „Világosság” – Działalność przeciwko kościołowi katolickiemu Państwowego Urzędu ds. Kościołów i wywiadu. Wydawnictwo Új Ember, Budapeszt, 2006r.

Wiele z tych akt nie przetrwało lub zostało zdeponowane w Archiwum Historycznym Państwowych Służb Bezpieczeństwa). Pozostańmy teraz przy linii kościołów. Tym bardziej, ponieważ część dokumentów rezydentury „Világosság” przeniesiono do Archiwum Historycznego Państwowych Służb Bezpieczeństwa. Rezydentura działała w latach 1968-1973, natomiast jedno z mieszkań przykrywkowych pod pseudonimem „ÉK” w konspiracji było użytkowane – po rozwiązaniu rezydentury – przez wywiad aż do pierwszej połowy lat osiemdziesiątych w celu tajnych spotkań z osobistościami kościelnymi pracującymi dla wywiadu.² Praca w Państwowym Urzędzie ds. Kościołów i w Ministerstwie Spraw Zagranicznych zapewniała możliwość zbierania informacji i budowania relacji przez członków rezydentury „Világosság”. Członkowie rezydentury pracowali bowiem wcześniej również jako agenci bezpieczeństwa państwa. Rezydentura działała do połowy lat 70-tych, ale po jej rozwiązaniu pracownicy pozostali w PUK lub Ministerstwie Spraw Zagranicznych. W wielu przypadkach zostali oni pracownikami ambasady węgierskiej w Rzymie, aby z zajmowanej pozycji móc pozyskać informacje z Watykanu i utrzymywać kontakty z osobami z sieci.

Drugim głównym obszarem w stosunkach międzynarodowych kościołów jest integracja z różnymi międzynarodowymi organizacjami kościelnymi, można powiedzieć, wstęp do ich najwyższych organów. Najbardziej znana z nich jest Chrześcijańska Konferencja Pokojowa z siedzibą w Pradze. Zadaniem tej organizacji było zespolenie przywódców kościołów protestanckich w krajach komunistycznych, przede wszystkim reformowanego (kalwinistycznego), ewangelickiego (luterskiego) kościoła i ortodoksyjnego. Regularnie odbywali spotkania, wymieniali swoje poglądy – według komunistycznej ideologii. Najważniejsze tematy to pokój, budowa stosunków międzynarodowych, przekazywanie nauczania kościołów do trzeciego świata – oczywiście

² Viktor Attila Soós: Konspiracyjne mieszkanie pod nazwą „Ék” na usługach wywiadu. In: KORALL – czasopismo historii społeczeństwa, Nr 79, 21 rocznik 2020.87-111.

umocnionego marksistowską ideologią, zajmowanie stanowisk w międzynarodowych zagadnieniach, w których przeciwstawiali kraje wschodniego, sowieckiego bloku krajom zachodu, dokładniej ich przywódcom kościelnym.

Chrześcijańska Konferencja Pokojowa rozpoczęła swoją działalność w 1957 roku. Był to pomysł, propozycja ówczesnego wiceprzewodniczącego węgierskiego Państwowego Urzędu ds. Kościołów, od 1971 roku przewodniczącego Imre Miklósa, aby powołać tę organizację. Oczywiście pod ścisłym nadzorem, kontrolą sowieckiej bezpieki. Ci, którzy z Węgier trafili na takie pozycje, objęli różne funkcje w Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, byli agentami bezpieki państwa, były osobami należącymi do siatki. Gdy Chrześcijańska Konferencja Pokojowa organizowała większe wydarzenie, np. światowy kongres pokoju, na które wyjechała z kraju większa delegacja, liczba osób należących do siatki wynosiła 50-60% składu delegacji.

Poważne kompromisy poczynione w latach państwa partyjnego zostały zrównoważone przez fakt, że były one przynajmniej w stanie utrzymać kontakt z bratnimi kościołami i organizacjami kościelnymi za granicą. Pokój, bezpieczeństwo, rozbrojenie, sprawiedliwość społeczną i składanie propozycji kościołom na świecie i organizacjom międzynarodowym były powracającymi tematami w agendzie i programie spotkań, zgodnie z duchem czasu. Jako regionalna organizacja Światowej Rady Kościołów i Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, pomogła uświadomić kongregacjom swoich kościołów członkowskich stanowiska społeczne i polityczne przyjęte przez organizacje międzynarodowe oraz zmobilizowała wiernych do udziału w różnych akcjach politycznych i społecznych.

Działalność ta była kontynuowana aż do zmiany reżimu.

Po zawarciu w 1964 częściowego porozumienia mogło dojść w kościele katolickim do obsadzenia godności biskupich. Wcześniej państwo partyjne nie wyrażało zgody na obsadzenia stanowisk biskupich. Od drugiej połowy lat

sześćdziesiątych oraz w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych w zdecydowanej większości osoby należące do sieci obejmowały stanowiska kierownicze w kościołach lub osoby co najmniej wspierające państwo partyjne. W wypadku katolickiego kościoła nominację danej osoby – po zatwierdzeniu przez państwo partyjne – dokonywała Stolica Apostolska. W kościele kalwinistycznym i luteranckim odbywały się wybory w taki sposób, że powiedziano z góry, na kogo oddać głos, by państwo partyjne zatwierdziło wynik wyboru.

Jak kościoły zareagowały na zmianę ustroju i później na okres państwa partyjnego oraz na konfrontację z przeszłością i współdziałanie z państwem partyjnym?

Zakonnik pijarów Ödön Lénárd był trzykrotnie aresztowany, skazany na więzienie z powodów politycznych, spędził łącznie 18 i pół roku w różnych więzieniach. Pierwszy raz w latach 1948-1953, drugi raz między 1961-63 a trzeci raz w okresie 1966-1977. W 1977 r., dzięki osobistemu wstawianictwu papieża Pawła VI, został zwolniony po wizycie Jánosza Kádára w Watykanie.³ Jako jedna z najwybitniejszych prześladowanych osób, był jednym z pierwszych, którzy pracowali nad opracowaniem prześladowania Kościoła na Węgrzech. W latach 1989-1990 nie tylko rozpoczął badania archiwalne, ale także sformułował sposób konfrontacji z przeszłością.⁴ Jego perspektywa była wyjątkowa, ponieważ doświadczył na własnej skórze, co oznaczają prześladowania, stając się - poza ramowym kontyngentem - zakonnikiem pijarskim po 1950 roku, spędzając długie okresy w więzieniu, odizolowany od świata zewnętrznego. Jednak ważne było dla niego, aby zmierzyć się z sytuacją

³ Viktor Attila Soós: Rola Jánosza Kádára i Pawła VI. w trzecim – ostatnim – uwolnieniu Ödöna Lénárda. In: Zakon Pijarów na Węgrzech. Red: András Faragó, Stowarzyszenie św. Stefana, Budapeszt, 2010r. 657-685; Viktor Attila Soós: Z łaski Kádára, na prośbę Watykanu – wyjście na wolność Ödöna Lénárda w 1977r. In: ArchivNet rocznik 10. (2010) nr. 3. http://archivnet.hu/politika/kadar_kegyebol_a_vatikan_keresere.html

⁴ Ödön Lénárd: Historia badań. Red: Ágnes Tímár. METEM Budapeszt, 2012

z kościelnego punktu widzenia, z kościelnym podejściem - był kapłanem zakonnym - i wewnątrz Kościoła. Jak sam to ujął: „Musimy uczciwie zmierzyć się z tym, co stało się z nami, chrześcijanami, w latach prześladowań Kościoła w ciągu ostatnich 40 lat. Jak my, chrześcijanie, odpowiedziliśmy na to historyczne wyzwanie”.

Przedstawię inicjatywę, propozycje, perspektywy i odpowiedzi Ödöna Lénárda. Celem jest zorientowanie się, jakie inicjatywy zostały podjęte w 1989 roku i co zostało wdrożone, a co nie. Jak zareagował Ödön Lénárd i co zrobił. Z czym musiał się zmierzyć i jakie wnioski z tego wyciągnął.

4 stycznia 1989 r. Ödön Lénárd napisał list o takiej samej treści do zwierzchników diecezji. Pokazał problem i zasugerował jego rozwiązanie.

Odpowiedzi udzieliło tylko czterech biskupów, z których jedna była pozytywna. Zaproponował również wydanie oświadczenia biskupów. Uważał, że takie oświadczenie zapobiegnie przyszłym atakom. Ujął to w ten sposób. „W materiałach archiwalnych pod kościołem umieszczono bomby zegarowe. Musimy zapobiec ich detonacji poprzez uczciwie sformułowane stanowiska. Można zacząć od nowa w czysty sposób, ale jest to możliwe tylko w duchu Ewangelii i wyłącznie tylko w ten sposób”.

Czekał jeszcze dwa lata, wymienił kilka listów, a następnie zrezygnował z beznadziejnej walki o to, by Konferencja Katolickich Biskupów Węgier powołała kompetentną grupę historyków do zbadania niedawnej przeszłości. 81-letni ksiądz zakonnik, historyk, który po trzech procesach spędził łącznie 18 i pół roku w więzieniu, z nieustępliwą konsekwencją zaczął samodzielnie badać i opracować materiały archiwalne dotyczące Kościoła Katolickiego.

Później, wiosną 2006 r., Konferencja Katolickich Biskupów Węgier podjęła decyzję o utworzeniu Fundacji Pożytku Publicznego im. Ödöna Lénárda. Pierwszorzędnym zadaniem Fundacji jest wspieranie badań nad historią kościoła

katolickiego na Węgrzech w XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem okresu dyktatury komunistycznej, która stopniowo rozwijała się od 1944-45 roku, a tym samym zadaniem też jest odpowiedzieć na pytanie, które sformułował eponim Fundacji, więziony zakonnik pijarów Ödön Lénárd, i na które starał się odpowiedzieć podczas swoich badań aż do śmierci: Co się stało z nami, z kościołem? Celem Fundacji jest wspieranie i koordynowanie tych systematycznych badań, opartych na odkrywaniu i analizie faktów.

W 2006 i 2008 r. Fundacja zorganizowała konferencje w związku z bieżącymi rocznicami, na temat relacji między Węgierskim Kościołem Katolickim a 1956 r. oraz nacjonalizacji w 1948 r⁵ szkół należących do kościoła.

Inne kościoły działały podobnie powolnie. Mówiąc dokładniej, obrały one różne drogi, a Kościół Ewangelicki podjął znaczące kroki i osiągnął rezultaty.

W maju 2005 r. Zgromadzenie Krajowe Węgierskiego Kościoła Ewangelickiego powołało Komisję Odkrycia Faktów w Węgierskim Kościele Ewangelickim w celu zbadania tak zwanej „kwestii agenturalnej”. Proces ustalania faktów został zainicjowany w Kościele Ewangelickim zgodnie z decyzją synodu z 2005 roku. Dwóch historyków, archiwista, prawnik i duszpasterz zostali członkami komisji wyjaśniającej Węgierskiego Kościoła Ewangelickiego. Wśród członków komisji nie ma przywódców kościelnych. Praca komisji zaowocowała wydaniem w 2010 roku książki na temat działalności agentów w Węgierskim Kościele Ewangelickim, zatytułowanej Háló (Sieć). Publikacja zawierała 12 opracowań oraz decyzje i rezolucje kierownictwa Kościoła Ewangelickiego w tej sprawie.

⁵ Kościół katolicki na Węgrzech, 1956. Rocznik Fundacji Użyteczności Publicznej im. Ödöna Lénárda 2007. Red: Csaba Szabó, Wydawnictwo Új Ember i Fundacja Użyteczności Publicznej im. Ödöna Lénárda, 2007r.; Upaństwowienie szkół kościelnych na Węgrzech 1948. Rocznik Fundacji Użyteczności Publicznej im. Ödöna Lénárda 2008. Red: Csaba Szabó – László Szigeti, Wydawnictwo Új Ember i Fundacja Użyteczności Publicznej im. Ödöna Lénárda, Budapeszt, 2008r.

Tom studiów koncentrował się przede wszystkim na żyjących osobach kościelnych i tych związanych z ówczesnym kierownictwem Kościoła ewangelickiego. Skupiono się na żyjących osobach, aby osoby zainteresowane mogły się bronić i wyjaśnić okoliczności, w których zostały zwerbowane.⁶

Kolejny tom, zatytułowany Sieć 2 Liderzy Kościelni 1, drugi z serii, ukazał się w 2014 roku i zawiera cztery opracowania, dwa zbiory dokumentów oraz załącznik.

Wprowadzający przegląd teologiczny koncentruje się na stan abelski – na ofiarach – rozprawa przeglądowa przedstawia tło polityczne, publiczne, historię kościoła i bezpieczeństwo państwa w tym okresie; studium wprowadzające-analityczne zapewnia głębsze zrozumienie zbiorów dokumentów; a załącznik zawiera raporty synodalne i rezolucje związane z pracami komisji wyjaśniającej.⁷

W 2020 r. opublikowano publikację Sieć 3 Liderzy Kościoła 2. Podtytuł tej publikacji to:

Dokumenty i badania dotyczące relacji między węgierskim Kościołem Ewangelickim a bezpieczeństwem państwa w latach 1945-1990. W 850-stronicowym tomie ujawniono agenturalną przeszłość dwóch wybitnych osobistości kościelnych, biskupa Gyuli Nagyego i Béli Harmatiego.⁸

Jednym z ważnych celów serii Sieci jest bardziej szczegółowe przedstawienie inicjującej i kontrolującej roli państwa, jako strony „zamawiającej” i mechanizmu jej działania. Jednak z punktu widzenia wspólnoty kościelnej, która

⁶ Sieć. Dokumenty i studia o powiązaniach Kościoła Ewangelickiego na Węgrzech i służb bezpieczeństwa państwa 1945-1990. Redagowała Katalin Mirák, Wydawnictwo Luther, Budapeszt, 2010.

⁷ Sieć 2. Przywódcy kościelni 1. Redagowała Katalin Mirák, Wydawnictwo Luther, Budapeszt, 2014.

⁸ Sieć 3. Przywódcy kościelni 2. Redagowała Katalin Mirák, Wydawnictwo Luther, Budapeszt, 2020.

podjęta wyzwanie poznania swojej przeszłości i cierpienia pod rządami państwa partyjnego, to „występ” strony „wykonawcy” jest naprawdę ważny: pisarz (jego osoba), pisanie (jego działanie) i samo dzieło napisane i pozostawione dla następnych pokoleń.

Synod Kościoła Reformowanego na Węgrzech na posiedzeniu w dniach 14-15 maja 2009 r. przyjął uchwałę w sprawie badań Kościoła Reformowanego w latach 1945-1990. W tym celu powołano Komisję Historyczną ds. Ustalania Faktów.

W uchwale stwierdzono: „Celem badania przeszłości jest poznanie mechanizmów systemu, odkrycie prawdy historycznej, ustalenie roli pastorów i osób niebędących pastorami w pracy organów bezpieczeństwa państwa oraz różnych poziomów zaangażowania. W ten sposób Synod chce także umożliwić odnowę życia moralnego naszego Kościoła poprzez życie praktyką skrucha-przebaczenie-pojednania i autentyczne pełnienie posługi w XXI wieku. Ukazując prawdę i pojednanie, nasz Kościół ma dług wdzięczności wobec tych, którzy wiernie służyli lub doznali niezastężonego upokorzenia. Stara się również pomóc obecnym i przyszłym pokoleniom widzieć historię i Kościół we właściwym świetle oraz rozwiązywać konflikty wynikające z niesprawiedliwości społecznej tamtych czasów”.

Prezydium synodu zwróciło się również z prośbą do osób, które czują się zaangażowane w wydarzenia związane ze służbą bezpieczeństwa państwa (kolaboracja, inwigilacja, prześladowania itp.), aby do 31 października 2009 r. przesyłały do Archiwum Synodu wszelkie dokumenty lub raporty dotyczące ich osoby.

Materiały znajdujące się w archiwach państwowych zostały zebrane i uporządkowane na potrzeby badań nad historią Kościoła.

Badania nad Kościołem były prowadzone z własnej chęci, indywidualnych ambicji i zaangażowania uczestniczących badaczy.

Warto jeszcze wspomnieć o całkowicie cywilnej, ekumenicznej inicjatywie uruchomionej przez kilku młodych badaczy pod nazwą zespołu roboczego „Białe Kruki”.

Pod koniec 2008 r. grupa młodych badaczy, archiwistów i historyków potoczyła siły, aby zbadać wciąż niejasne kwestie komunistycznych prześladowań Kościoła. Celem grupy roboczej Białe Kruki, która zapewnia ramy współpracy, jest zintegrowanie wyników indywidualnych badań oraz ujawnienie i przedstawienie całego systemu środków podjętych przez państwo partyjne w celu prześladowania, niszczenia i manipulowania historycznymi Kościołami chrześcijańskimi. Są zdeterminowani, aby rozszerzyć współpracę między badaczami na jak najszerszy krąg. Członkowie zespołu badawczego chcieliby przyczynić się do uwolnienia dyskursu publicznego na temat niedawnej przeszłości od fałszywych mitów i legend utrwalanych ze strachu lub świadomie.

Pracę zespołu wspierał każdy historyczny kościół – katolicki, luterański i kalwinistyczny, aranżowano wystawę dot. prześladowania kościoła, zorganizowano konferencję i wydano tom studyjny pod tytułem „Prześladowanie i prześladowcy Kościoła”.⁹

W wydanej książce „Jak prześladowujemy kościoły? - Podręcznik bezpieczeństwa państwa dla oficerów bezpieczeństwa”¹⁰ przedstawiono jeden z najważniejszych obszarów działalności służby bezpieczeństwa. Analizując podręcznik MSW – wcześniej kwalifikowany jako „surowo tajne” wykazano dążenia i sposoby określające pracę tajnych służb komunistycznych przeciwko krajowym kościołom.

⁹ Prześladowanie i prześladowcy kościołów w epoce Kádára. Red: Viktor Attila Soós – Csaba Szabó – László Szigeti, Stowarzyszenie im. Świętego Stefana, Wydawnictwo Luther, Budapeszt, 2010.

¹⁰ Réka Kiss - Viktor Attila Soós – Gábor Tabajdi: Jak prześladowujemy kościoły? Podręcznik dla oficerów bezpieczeństwa państwa. Wydawnictwo L'Harmattan, Budapeszt, 2012.

Natychmiast po zmianie reżimu Ödön Lénárd, najdłużej przebywający w więzieniu duchowny, złożył konkretną propozycję członkom Węgierskiej Konferencji Biskupów Katolickich, którzy jednak nie wykazali chęci do jej realizacji. Dopiero 15 lat po zmianie reżimu kościoły utworzyły własne grupy robocze, które funkcjonowały i nadal funkcjonują z różnym powodzeniem i wynikami.

Tak jak aktywne były relacje między kościołami a partyjnym państwem, tak instytucjonalne badania nad przeszłością w odniesieniu do kościołów były raczej umiarkowane.

Jednak wiele ośrodków badawczych, warsztatów i instytucji jest i było zaangażowanych w poważne badania i publikacje. Nawet jeśli powoli doszło do pewnego rodzaju konfrontacji z przeszłością, a pewne fakty zostały stwierdzone i zapisane. Znakiem ostrzegawczym dyktatury komunistycznej było to, że każdy, kto choć trochę zbliżył się do tych, którzy zarządzali systemem, był łatwo wciągany.

Nigdy nie jest za późno na ujawnienie mechanizmu działania sieci i przedstawienie działań zaangażowanych w nią osób.

| Uwagi końcowe i podsumowanie

Maciej Szymanowski

Z wielkim zainteresowaniem słuchałem dzisiejszych wystąpień i z wielkim zaciekawieniem przeczytałem wstęp pana profesora Sándora Óze do wydanego tomu prezentującego referaty pierwszej naszej konferencji.

Proszę pozwolić, że podzielę się z Państwem pewnym osobistym i trudnym dla mnie doświadczeniem. Będąc młodym mężczyzną i mężem zaufania w komisji wyborczej, której przewodniczącym był – nazwijmy go – pan B., zorganizowanej w Ambasadzie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej podczas wyborów odbywających się 4 czerwca 1989 roku, musiałem zmierzyć się nie tylko z trudem kilkunastogodzinnego przebywania z dziewięcioma osobami reprezentującymi odmienne poglądy, lecz także z doświadczeniem wejścia z nimi w spór dotyczący określonych procedur, których panowie wyraźnie nie chcieli przestrzegać. Mówiąc najogólniej, była to dla mnie niezwykle trudna noc, która skończyła się 5 czerwca o godzinie 11:00. Po wielu latach, w 2001 roku przyjechałem do Budapesztu w charakterze attaché kulturalnego. Kiedy pojawiłem się w ambasadzie, w swoim miejscu pracy, spotkałem tego samego pana B., który pełnił wówczas funkcję radcy handlowego, czyli – moglibyśmy rzec – drugiej osoby po ambasadorze, a tak naprawdę pierwszej, jeśli weźmiemy pod uwagę, że osoby piastujące to stanowisko często dysponują większym budżetem niż Instytut Polski, którym miałem przyjemność kierować i ambasador razem wzięci. Podejrzewam, że każda z osób znajdujących się teraz na sali, ma podobne doświadczenie związane z tamtym okresem.

Kilkanaście dni po wspomnianej nocy wyborczej miał miejsce oficjalny pogrzeb Imre Nagya. To właśnie tego dnia dane było mi poznać kilka osób, które – jako członkowie

Solidarności Walczącej – przybyły na budapesztańskie uroczystości pogrzebowe z Wrocławia.

O obecność na dzisiejszej konferencji poprosiłem dr. Marka Natusiewicza, więźnia politycznego, działacza Solidarności i Solidarności Walczącej, jak również członka Rady Programowej Instytutu Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka.

Współcześnie, w czasach tak odmiennych od spraw i kwestii, które od Arystotelesa zajmowały mędrców i filozofów, niezwykle trudno dążyć do klasycznie pojmowanej prawdy, która w XXI wieku nie cieszy się wielką popularnością. Obecnie o wiele częściej zajmujemy się objawami, a nie tym, co jest przyczyną danego stanu rzeczy. Tym bardziej cenne są takie konferencje, jak ta dzisiejsza, bowiem starają się dotrzeć do sedna poruszanych spraw, pozwalają określić ich prawdziwe powody.

Przyjechałem tutaj z Ružomberok, gdzie uczestniczyłem w konferencji z cyklu „Europa Christi”. Jeden z prelegentów poddał pod rozagę XXI-wieczną definicję pojęcia ‘dobrej pracy’, na którą składają się trzy podstawowe jej elementy: hard working, team working i networking. Moim zdaniem każdy z nich zaistniał podczas organizacji dzisiejszej konferencji. Bardzo dziękuję panu profesorowi Óze oraz wszystkim osobom, które swą pracą przyczyniły się do organizacji drugiej konferencji „Sieci przetrwania”. Dziękuję za to, że mogliśmy spotkać się w Budapeszcie i ponownie pochylić się nad kluczowymi zagadnieniami związanymi z sieciami zależności, które kształtowały i nadal kształtują funkcjonowanie naszych państw.

AUTORZY TOMU

Áron Máthé dr

Wiceprzewodniczący Komisji Pamięci Narodowej

Grzegorz Wołk dr

Pracownik naukowy Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej

János Taller

Główny pracownik naukowy Instytutu im. Ágnes Hankiss

Károly Szadai

członek Rady Mediów, Narodowy Urząd Mediów i Przekazu Łączności

prof. dr hab. Maciej Szymanowski

Dyrektor Instytutu Współpracy Polsko-Węgierskiej im. Wacława Felczaka

prof. dr hab. Sándor Óze

Dyrektor Instytutu im. Ágnes Hankiss

Roman Joch dr

Dyrektor zarządzający Instytutu Civic w Pradze

Tomasz Kozłowski dr

Pracownik naukowy Biura Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej

Viktor Attila Soós dr

Członek Komisji Pamięci Narodowej

Zsuzsanna Borvendég dr

Pracownik naukowy Instytutu Badań nad Węgierskością

| **Fényképmelléklet // // // // // Zdjęcia**

**TOVÁBBÉLŐ
HÁLÓZATOK II.
SIECI
PRZETRWANIA II**

 PETŐFI
IRODALMI
MŰZEUM

**hankiss
ágnés
intézet**

WACŁAW FELCZAK
LENYEL-MADYVA
SZÖVEGYŰJESZ
INTÉZET

INSTYTUT
WSPÓŁPRACY
POLSKO-
WĘGERSKIEJ
IM. WACŁAWA
FELCZAKA
WACŁAW FELCZAK
POLSKO-WĘGERSKA
WSPÓŁPRACOWNIA
INSTITUTU